AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN TEXNOLOGİYA
UNİVERSİTETİ

1970

ELMİ XƏBƏRLƏR
НАУЧНЫЕ ВЕСТИ
SCIENTIFIC NEWS

№ 1

GƏNCƏ - 2026

№ 1/2026

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
«ELMİ XƏBƏRLƏR » məcmuəsi

Jurnal AQRİS, International Scientific Indexing (ISI), International Institute of Organized Research (I2OR), Journal factor, Cite factor, Academic Scientific Journals, Scientific Indexing Services, Cosmos Foundation (Cosmos Impact Factor), JI Factor, Academik resource Index – ResearchBib, Academic Keys kimi məlumat bazalarına daxil edilmişdir. Jurnal həmçinin Rusiyanın РИНЦ elektron bazasına daxil edilmişdir.

Redaksiya heyəti
Baş redaktor
Ömərov Yaşar Adil oğlu
Biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Baş redaktorun müavini
Həmidov Sahil Zahid oğlu
Kimya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Məsul katib
Əliyev Şakir Hüseynqulu oğlu
Texnika üzrə fəlsəfə doktoru,dosent
Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Redaksiya heyətinin üzvləri

Başmetov Valeriy Stepanoviç
Texnika elmləri doktoru,professor
Vitebsk Dövlət Texnologiya Universiteti
Buadze Elizaveta Pavlovna
Texnika elmləri doktoru, professor
Kutaisi Dövlət Universiteti
Taşpulatov Abusaleh Şüküroviç
Texnika elmləri doktoru
Daşkənd Tekstil və Yüngül Sənaye İnstitutu
Zaretskaya Qalina Petrovna
Texnika elmləri doktoru, professor
A.N.Kosıgin adına Rusiya Dövlət Universiteti
Abbasov Vaqif Məhərrəm oğlu
k.e.d., AMEA həqiqi üzvü
Akademik Y.H.Məmmədəliyev adına Neft - Kimya Prosesləri İnstitutu
Əliyev Fuad Yusif oğlu
AMEA həqiqi üzvü,
kimya elmləri doktoru, Professor
AMEA Gəncə Bölməsi
Məmmədov Qərib Şamil oğlu
AMEA-nın həqiqi üzvü
Biologiya elmləri doktoru, Professor,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Cəfərov İbrahim Həsən oğlu
AMEA-nın müxbir üzvü, kənd təsərrüfatı elmləri doktoru, professor
Bitki Mühafizə və Texniki Bitkilər Elmi Tədqiqat İnstitutu

Çıraqov Famil Musa oğlu
Kimya elmləri doktor, professor
Bakı Dövlət Universiteti
Güləhmədov Saib Qurban oğlu
Biologiya elmləri doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti
Fərzəliyev Elsevər Baba oğlu
Texnika elmləri doktoru
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Vəliyev Fazil Əli oğlu
Texnika elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Mikayılov Vüqar Şahbaba oğlu
Texnika elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
Qənbərov Daşqın Şahbaz oğlu
Biologiya elmləri doktoru, professor
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Cəfərov Məntiq Bahadur oğlu
Fizika elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
Əlbəndərov Ələmdər Aslan oğlu
Kimya üzrə fəlsəfə doktoru,professor
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
Aslanov Həsənəli Əsəd oğlu
Aqrar elmlər doktoru, professor
Aqrar elmlər üzrə redaktor
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Məmmədova Sara Zülfi qızı
Biologiya elmləri doktoru, professor
Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu

Hacıyev Cahangir Əhməd oğlu
Texnika elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
Məmmədov Elşad Ərşad oğlu
Kimya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
Mirzəyev Tofiq Hacı oğlu
Texnika üzrə fəlsəfə doktoru,dosent
Texnika elmləri üzrə redaktor
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
Nəbiyev Əhəd Əli oğlu
Biologiya elmləri doktoru, professor
Biologiya elmləri üzrə redaktor
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
Verdiyev Sakit Qambay oğlu
Texnika elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
Fətəliyev Hasil Kamaladdin oğlu
Texnika elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Məmmədov Qabil Balakişi oğlu
Texnika elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Seyidov Allahverdi Kamil oğlu
Aqrar elmlər doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Qurbanova İlahə Yaşar qızı
Xarici dil üzrə mütəxəssis
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
Həsənzadə Zeynab Fizuli qızı
Xarici dil üzrə mütəxəssis
Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Kompüter tərtibatçısı: **G.V.Rzayeva** Korrektor: **Z.Ə.Cavadov** Dizayner: **A.F.Sadıqova**

İldə dörd dəfə çıxır

Redaksiyanın ünvanı: AZ2011, Azərbaycan,
Gəncə ş. Şah İsmayıl Xətai prospekti, 103
Azərbaycan Texnologiya Universiteti

№ 1/2026

MÜNDƏRİCAT– СОДЕРЖАНИЕ - CONTENTS

S.A. Hasanova An information model and algorithmic approach for soil profile indentification based on diagnostic indicators......**4**

L.E. Mehdiyeva Bitki sixlığının qarğıdalının təsərrüfat xüsusiyyətlərinə və dən məhsuldarlığına təsiri......**14**

T.N.Əliyeva Optimal səpin müddəti və bitki sıxlığında cərgəarası becərmə sayının qarğıdalının dən məhsuldarlığa təsiri......**20**

F.C. Rəhimova Hamarlayıcı işçi orqanın performans və enerji səmərəliliyinin artırılması......**26**

S.Z. Ibrahimova, V.A.Mirzəyev, A.E.Ruşanov Holştin cinsli düyələrin balavermə qabiliyyətinə müxtəlif seleksiyali törədici buğalarin təsiri......**32**

A.H.Rəhimova, M.G. Əliyeva A.R Əhmədova Azərbaycanın dəniz sahili ərazilərində Xəzər dənizinin səviyyəsinin dəyişməsinə uyğunlaşma......**40**

N.H.Cabbarlı İqlim dəyişikliyi kontekstində bitkilərdə göbələk xəstəliklərinin qarşısının alınması və idarə edilməsi......**46**

М.М. Юсифова, Н.А.Зохраббейли Использование солнечных технологий в управлении водными ресурсами абшеронского полуострова......**53**

İ.İ. Umudov Qida və içki sinayesində kompressor otaqlarının enerji idarəetməsi üçün digital twin modeli......**64**

R.A. Rzayeva Nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyətinin idarə edilməsinin üsul və vasitələri......**69**

İ.N. Məmmədov Şamaxı -Qobustan çökəkliyinin neft-qaz sistemlərinin formalaşmasında struktur-tektonik və geokimyəvi təkamülün modelləşdirilməsi......**80**

C.Ə.Hacıyev, A.İ.Rzazadə Quruluşunda məqsədyönlü qüsurlar olan kopunlardan hazırlanmış trikotaj məmulatlarının xüsusiyyətləri......**87**

M.Ponyakin Radıatıon-ınduced changes ın the surface chemıstry of pıpelıne sedıments......**94**

Э. Бабаев Влияние солнечной активности на климат земли: волновая модель взаимодействий......**104**

H.Sh. Abdullayev The impact of equipment failure on confectionery production operations......**111**

К.Р. Гасанова Повышение износостойкости деталей и рабочих органов пищевого оборудования......**122**

H.Q. Kərimov, A.T.Əliyeva Xam pambıq elementlərinin nəmliyinin qiymətləndirilməsi......**128**

E.N.Babayeva Kombinəedilmiş daşıma texnologiyalarının müasir inkişaf istiqamətləri......133

A.R. Aghayev The role of customer-to-customer (C2C) interactions in the diffusion of sustainable fashion innovations......**141**

F.A. Vəliyev, N.E.Qəzənfərli Böyük şəhərlərdə intellektual nəqliyyat sistemlərinin (ins) tətbiqi imkanlarinin tədqiqi......**155**

№ 1/2026 səh.4-13

UDC 631.4:004.8
DOI 10.30546/JIECM.2026.001.2031

AN INFORMATION MODEL AND ALGORITHMIC APPROACH FOR SOIL PROFILE INDENTIFICATION BASED ON DIAGNOSTIC INDICATORS

Samira Afrasiyab Hasanova
Institute of Management Systems of Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS), Baku, Azerbaijan
Baku_2007@mail.ru

Summary. *In the database presented in this study, the main morphological, physical, and chemical parameters related to diagnostic indicators are systematically structured. Based on these parameters, a diagnostic algorithm was developed for the identification of a specific soil type. The algorithm is designed according to the diagnostic indicators of soils within the Azerbaijani soil classification system. This approach enables soil identification through the analysis of morphological, physical, and chemical characteristics of soil profiles. The results of the study showed that testing the algorithmic steps using diagnostic indicators successfully completed the diagnostics of gray-meadow soils.*

Consequently, the scientific novelty of this research lies in enabling the identification of soil profiles simultaneously according to two different soil classification systems— the Azerbaijani soil classification and the WRB (World Reference Base for Soil Resources)—based on a unified database (DB) structure. The proposed approach allows the storage of diagnostic physical and chemical soil indicators in a single structured format and their interpretation through a stepwise algorithm in accordance with the diagnostic criteria of both systems. This method helps eliminate methodological inconsistencies between national and international soil classification systems. The developed database structure reflects the multilayered nature of soil profiles and the characteristics of genetic horizons within a unified information environment. The algorithm sequentially analyzes soil indicators, enabling parallel identification between WRB reference soil groups and Azerbaijani soil types.

Keywords: *information model, diagnostic algorithm, soil profile, database, grey-brown soils*

Introduction. Soil classification— the systematic grouping of soils based on their origin, morphological structure, physicochemical properties, and pedogenetic processes— is a major focus of modern soil science. Accurate soil identification is critical for optimizing agricultural production, preserving ecosystems, managing soil resources sustainably, and assessing environmental risks. In recent years, the digital collection, processing, and modeling of soil data has enabled more objective, precise, and reproducible soil classification.

Recent studies demonstrate that the comparative application of both linear and non-linear classification algorithms significantly improves the prediction accuracy of soil classes. In particular, non-linear algorithms such as Random Forest and Gradient Boosting Machine more effectively model the complex interactions among soil physical, chemical, relief, and climatic parameters [1]. In addition, uncertainty measures, such as the “confusion index,” allow the assessment of spatial stability and confidence levels in classification results.

On the other hand, terminology and conceptual differences exist among soil classification systems. Ensuring compatibility between WRB, USDA Soil Taxonomy, and national classification systems is essential for global comparison and integration of soil data. To this end, recent ontological approaches and global soil information systems (e.g., GloSIS, WoSIS, OpenLandMap) have facilitated the semantic alignment of soil concepts, diagnostic criteria, and attributes [2]. Standardized laboratory methods, quality control mechanisms, and high-level metadata structures form a reliable scientific basis for soil classification information models.

№ 1/2026 səh.4-13

The application of remote sensing technologies, including multispectral and hyperspectral satellite data, has become a critical information source for predicting soil texture and other diagnostic indicators [3]. The strong correlation between spectral indices and soil physical properties validates the effectiveness of these data layers in soil classification models. Ensemble machine learning approaches also allow dynamic modeling of transitions among soil classes and pedogenetic processes over time, integrating temporal components into classification systems [4].

Concurrently, research has addressed the digital updating of traditional soil maps. Authors have proposed automated recalibration methods by combining classical maps with modern sensor data, field observations, and laboratory analyses. This enables alignment of existing classification codes with international systems such as WRB [5].

The WoSIS (World Soil Information Service) snapshot 2023 database, developed under the leadership of Batjes et al., plays a key role in quality control and standardization of soil data, including the unified presentation of diagnostic parameters, harmonization of laboratory methods, and creation of high-quality metadata [6]. Hengl et al.'s OpenLandMap initiative further strengthened map-based interpretation of soil classifications by producing global soil information layers at 30-meter spatial resolution [7]. Additionally, Batjes (2025) investigated standardization and coding of soil analytical methods, enabling the representation of soil attributes in a unified structure. The formal description of chemical, physical, and laboratory methods facilitates global comparison and provides a robust basis for soil classification information models [8].

Analysis of recent research indicates that both linear and non-linear algorithms play a crucial role in developing soil classification information models. Linear algorithms allow identification of simple and interpretable relationships between soil properties and explanatory variables, whereas non-linear algorithms model complex, multidimensional, and interactive relationships, enhancing classification accuracy. Comparative application of these algorithms enables more objective and reliable differentiation of various soil types.

Within this scientific context, the previous study [9] developed a database structure and diagnostic algorithm for WRB-based soil classification, accounting for multilayered soil profiles and diagnostic horizons. A system of linked tables representing structural characteristics of soil profiles was established, expanding the functional capabilities of the database.

In the present study, this approach is further advanced by demonstrating database population for a specific soil sample, application of the diagnostic algorithm for genetic horizons, and determination of the sample’s affiliation to a reference soil group according to the Azerbaijani soil classification system. The stepwise diagnostic algorithm ensures identification of Grey-Brown soils based on key physical and chemical properties. Thus, this study demonstrates the scientific and methodological basis of an information model that enables parallel identification according to both national (Azerbaijani) and international (WRB) soil classification systems.

The aim of this study is to develop an information model and a diagnostic algorithm for the identification of soil profiles based on morphological, physical, and chemical indicators, and to ensure compatibility between the Azerbaijani soil classification system and the World Reference Base for Soil Resources (WRB).

Object of the Research: The object of the research is soil profiles, including their genetic horizons, morphological features, and diagnostic physical and chemical properties, within the framework of the Azerbaijani soil classification system and the WRB.

Methodology: In this research, a structured database was designed to systematically organize the main morphological, physical, and chemical parameters related to soil diagnostic indicators. Based on this database, a stepwise diagnostic algorithm was developed in accordance with the diagnostic criteria of soils used in the Azerbaijani soil classification system. The algorithm sequentially analyzes soil profile characteristics and applies rule-based decision steps to identify soil types. The proposed model was tested using real soil profile data, focusing on gray-meadow soils.

№ 1/2026 **səh.4-13**

The database presented in this study systematically structures the main morphological, physical, and chemical parameters related to diagnostic indicators. Based on these parameters, a diagnostic algorithm was developed for the identification of specific soil types. The algorithm is designed according to the diagnostic indicators of soils within the Azerbaijani soil classification system and enables soil identification through the analysis of soil profile characteristics. The results of the study demonstrated that testing the algorithmic steps using diagnostic indicators successfully completed the diagnostics of gray-meadow soils.

The scientific novelty of this research lies in enabling the identification of soil profiles simultaneously according to two different soil classification systems—the Azerbaijani soil classification and the WRB—based on a unified database structure. The proposed approach allows diagnostic physical and chemical soil indicators to be stored in a single structured format and interpreted through a stepwise algorithm in accordance with the diagnostic criteria of both systems. This method helps eliminate methodological inconsistencies between national and international soil classification systems. The developed database structure reflects the multilayered nature of soil profiles and the characteristics of genetic horizons within a unified information environment. The algorithm sequentially analyzes soil indicators, enabling parallel identification between WRB reference soil groups and Azerbaijani soil types.

Research and discussions. The article "Algorithm Development for the Identification of Multilayer Soils within the World Reference Base for Soil Resources" presents a table-based system designed to construct the database structure using soil parameters [9]. The database structure presented below was designed to provide a systematic description of the morphological, physical, and chemical characteristics of soil horizons. The main table includes key identification and measurement indicators for soil groups and their individual horizons. These indicators include relief characteristics, the presence of anthropogenic impact, the mineral origin of the soil, horizon thickness, and depth intervals, which together allow for the assessment of soil profile formation conditions.

At the same time, soil color (according to the Munsell system), moisture condition, organic carbon content, base saturation degree, pH value, and particle-size distribution (sand, silt, and clay fractions) play a crucial role in determining soil fertility levels and ecological status. In addition, structural type, soil fauna activity, and the presence of moss residues provide supplementary information on biological processes occurring within the soil.

In this research, based on the structure of the developed database, the measurement values of the above-mentioned indicators were populated for a given soil sample in order to determine its soil type according to the Azerbaijani soil classification system. Below, in accordance with the previously presented database structure, the fully completed measurement values of the main indicators for a representative soil profile are provided.

Table 1.

Comprehensive Description of Soil Horizons

№	Field Name	Field Type	Field Description	Unit of Measurement (cm, %)
1	IDSOIL_GROUP	Int	Soil Group ID	21
2	IDHORIZONT	Int	Soil Horizon ID	1
3	RELIEF	Varchar(50)	Relief Characteristics (Micro- and Macro-Relief Features)	"Flat or gently sloping grassland"
4	ANTROPOQEN	Bit	Presence of Anthropogenic Impact (0 – No, 1 – Yes)	0
5	MINERAL	Bit	Mineral Origin (0 – No, 1 – Yes)	1
6	THICKNESS (sm)	Int	Horizon Thickness (cm)	25

№ 1/2026 səh.4-13

7	TOTALTHICKNESS	Float	Total Horizon Thickness (cm)	85.0
8	GROUND_WATER	Bit	Presence of Groundwater (0 – No, 1 – Yes)	1
10	IDMATERIAL	Int	Material Type ID (referencing table_MATERIAL_TYPE)	4
11	DEPTHFROM	Float	Depth From	0
12	DEPTHTO	Float	Depth To	25
13	MOSS_FIBRES	Float	Moss Residues Observed	0.1
14	ID_COLOR	Int	Soil Color (Munsell Color System)	3
15	VALUE	Float	Color Value	4.0
16	CHROMA	Float	Color Chroma	2.0
17	CONDITION	Bit	Soil Moisture Condition (0 – Dry, 1 – Moist)	1
18	OC	Float	Organic Carbon Content	2.2
20	BASE_SATUR	Float	Base Saturation	55
21	Ph_WATER	Float	Soil pH in Water	7.6
23	IDANIMAL_ACTIVITY	Int	Soil Fauna Activity (burrows, channels, coprolites, etc.)	3
25	SAND	Float	Sand Fraction	30
26	SILT	Float	Silt Fraction	42
27	CLAY	Float	Clay Fraction	28
28	IDSTRUKTUR	Int	Soil Structure Type (blocky, aggregated, etc.)	2

The main table is linked to a series of auxiliary (reference) tables, such as **TABLE_COLOR, TABLE_MATERIALTYPE, TABLE_TEKSTURA, TABLE_STRUCTUR,** and **ANIMAL_ACTIVITY**, which ensures that the data are stored in a standardized and non-redundant manner.

The **TABLE_COLOR** provides the classification of soil colors according to the Munsell color system, linking each color identifier to its corresponding name. **TABLE_MATERIALTYPE** reflects the origin and type of soil-forming materials, which play a key role in explaining the genesis and physical properties of the soil. **TABLE_TEKSTURA** defines texture classes based on particle-size distribution and characterizes the soil texture accordingly. **TABLE_STRUCTUR** allows the morphological features of the soil structure to be expressed using standardized terminology. Finally, **TABLE_ANIMAL_ACTIVITY** describes the intensity and nature of soil fauna activity, providing insights into the influence of biological activity on soil structure and fertility.

Let us populate several of the auxiliary tables linked to the main table:

1. TABLE_COLOR

IDCOLOR	NAMECOLOR
3	“Grey-Brown”

2. TABLE_MATERİALTYPE

IDMATERIAL	NAME_MATERIAL
4	“Soft Clay-Alluvial Material”

3. TABLE_TEKSTURA

IDTEXTURE	SIZE_TEXTURE	NAME_TEXTURE	VOLUME_TEXTURE
8	0.05	Clay Loam	100

4. TABLE_STRUCTUR

IDSTRUCTUR	NAME_STRUCTUR
2	“Weak Aggregate-Blocky Structure”

5. TABLE_ANIMAL_ACTIVITY

IDANIMAL_ACTIVITY	NAME_ANIMAL_ACTIVITY	VOLUME_ANIMAL_ACTIVITY
3	Weak-to-Moderate Soil Fauna Activity (worms, burrows)	Moderate

Thus, based on the structure of the database and the measurement values filled in the tables for a specific soil sample, we present a diagnostic algorithm. The algorithm sequentially evaluates both field data and laboratory parameters to determine the soil type of the sample according to the Azerbaijani soil classification systemRelyef və geomorfoloji göstəricilərin yoxlanması

Step-by-Step Soil Diagnostic Algorithm

Step 1: Relief Condition

Condition: Flat or gently sloping grassland areas → suitable

Logic Block:

If RELIEF ∈ {“flat”, “gently sloping grassland”} → proceed to Step 2

Else → “Not suitable for Grey-Brown (Boz-Çəmən) soils”

Step 2: Parent Material and Material Type

Condition: Alluvial or soft sedimentary material → suitable

(IDMATERIAL = 4 → “Soft Clay-Alluvial Material”)

If NAME_MATERIAL is alluvial or soft clay sediment → proceed to Step 3

Else → not suitable

Step 3: Soil Horizon Structure

- A Horizon: 0–30 cm
- B Horizon: 30–70 cm
- C Horizon: >70 cm

Example Sample: DEPTHFROM = 0, DEPTHTO = 25 (typical A horizon)

If THICKNESS is 20–35 cm and horizon is A → proceed to Step 4

Else → not suitable

Step 4: Color Indicators

Sample Data: ID_COLOR = 3 → “Grey-Brown”

VALUE = 4.0, CHROMA = 2.0 → fully suitable for Grey-Brown soils

If VALUE is 3–5 and CHROMA is 1–3 → proceed to Step 5

Else → not suitable

Step 5: Physical Composition (Texture)

Sample Data: SAND = 30%, SILT = 42%, CLAY = 28%

TABLE_TEKSTURA → “Clay Loam”

If CLAY is 20–35% and TEXTURE_NAME = “Clay Loam” → proceed to Step 6

Else → not suitable

Step 6: Soil Moisture and Hydrological Regime

CONDITION = 1 (moist)

GROUND_WATER = 1

If CONDITION = 1 and GROUND_WATER = 1 → proceed to Step 7
Else → not suitable

Step 7: Organic Matter (Humus and OC)
Sample: OC = 2.2% → fully suitable
If OC is between 1.5–3.0% → proceed to Step 8
Else → not suitable

Step 8: pH and Chemical Properties
Neutral–slightly alkaline: pH = 7.2–8.0
Base saturation > 50%
Sample: pH = 7.6, BASE_SATUR = 55% → suitable
If pH 7.2–8.0 and BASE_SATUR ≥ 50 → proceed to Step 9
Else → not suitable

Step 9: Soil Structure
Weak or moderately aggregated
Sample: IDSTRUCTUR = 2 → "Weak Aggregate-Blocky"
If structure is weak or moderate → proceed to Step 10
Else → not suitable

Step 10: Soil Fauna Activity
Sample: NAME_ANIMAL_ACTIVITY → weak-to-moderate → suitable
If soil fauna activity is weak–moderate → proceed to Step 11
Else → not suitable

Final Step: Determination of Soil Type
Based on the given measurements, the sample can be classified in the Azerbaijani soil classification system as a Grey-Brown (Boz-Çəmən) soil, with the following characteristics:

- Relief: flat or gently sloping grassland
- Material: alluvial soft clay sediment
- A Horizon Thickness: 20–35 cm
- Color: Grey-Brown (VALUE = 4, CHROMA = 2)
- Texture: Clay Loam (CLAY ≈ 28%)
- Moisture Regime: GROUND_WATER = 1
- Organic Carbon (OC): 2.2% → typical
- pH: 7.6 → slightly alkaline
- Base Saturation: 55%
- Structure: weakly aggregated
- Soil Fauna Activity: moderate

Based on the given table structure and diagnostic rules, a Python-based diagnostic algorithm is presented. The algorithm takes the provided parameters as input, sequentially evaluates the conditions, and ultimately determines the soil type.def diagnose_soil(sample):

```
def diagnose_soil(sample):
    """
    Sequentially evaluates field and laboratory parameters to classify
    a soil sample according to the Azerbaijani soil classification system.
    """
    1. RELIEF
    if sample["RELIEF"].lower() not in ["flat", "gently sloping grassland"]:
        return "Relief is not suitable for Grey-Brown (Boz-Çəmən) soils."
    2. PARENT MATERIAL / MATERIAL TYPE
    if sample["IDMATERIAL"] != 4:
        return "Parent material is not alluvial soft clay; not a Grey-Brown soil."
    3. HORIZON STRUCTURE
```

№ 1/2026 **səh.4-13**

```
    if not (20 <= sample["THICKNESS"] <= 35 and sample["DEPTHFROM"] == 0):
        return "A-horizon thickness is not typical for Grey-Brown soils."
    4. COLOR
    if not (3 <= sample["VALUE"] <= 5 and 1 <= sample["CHROMA"] <= 3):
        return "Color indicators are not typical for Grey-Brown soils."
    5. TEXTURE
    if not (20 <= sample["CLAY"] <= 35):
        return "Clay content is not typical for Grey-Brown soils."
    if sample["TEXTURE_NAME"].lower() != "clay loam":
        return "Texture is not characteristic of Grey-Brown soils."
    6. MOISTURE & GROUNDWATER
    if not (sample["CONDITION"] == 1 and sample["GROUND_WATER"] == 1):
        return "Moisture regime or groundwater conditions are not suitable for Grey-Brown soils."
    7. ORGANIC MATTER (OC)
    if not (1.5 <= sample["OC"] <= 3.0):
        return "Organic carbon content is not characteristic of Grey-Brown soils."
    8. pH AND BASE SATURATION
    if not (7.2 <= sample["Ph_WATER"] <= 8.0):
        return "pH is not suitable for Grey-Brown soils."
    if sample["BASE_SATUR"] < 50:
        return "Base saturation is below the threshold."
    9. SOIL STRUCTURE
    if sample["IDSTRUKTUR"] not in [1, 2, 3]:  # weak or moderately aggregated
        return "Soil structure is not typical for Grey-Brown soils."
    10. SOIL FAUNA ACTIVITY
    if sample["IDANIMAL_ACTIVITY"] not in [2, 3]:
        return "Soil fauna activity is not suitable for Grey-Brown soils."
    If all conditions are satisfied
    return "Result: This soil sample is classified as Grey-Brown soil according to the Azerbaijani soil classification system."
  Example soil sample
soil_sample = {
    "RELIEF": "Flat",
    "IDMATERIAL": 4,
    "THICKNESS": 25,
    "DEPTHFROM": 0,
    "DEPTHTO": 25,
    "VALUE": 4.0,
    "CHROMA": 2.0,
    "CLAY": 28,
    "TEXTURE_NAME": "Clay Loam",
    "CONDITION": 1,
    "GROUND_WATER": 1,
    "OC": 2.2,
    "Ph_WATER": 7.6,
    "BASE_SATUR": 55,
    "IDSTRUKTUR": 2,
    "IDANIMAL_ACTIVITY": 3}
Run diagnostic
print(diagnose_soil(soil_sample))
```

№ 1/2026 **səh.4-13**

Result. In conclusion, the algorithm developed based on the previously established database evaluates the diagnostic indicators of the soil and determines its classification within the Grey-Brown (Boz-Çəmən) soil group. These indicators include essential physical and chemical properties such as organic matter content, A-horizon thickness, soil color and structure, granulometric composition, carbonate content, pH, groundwater depth, salinity, and biotic activity. Each criterion is systematically assessed, and the suitability of each soil property for Grey-Brown soils is evaluated step by step. If at least 4–5 criteria are met, the soil can be classified as a Grey-Brown soil type.

Comparative analysis shows that Grey-Brown soils correspond closely to the diagnostic criteria of Calcisols. Characteristics such as organic matter and carbonate content, pH, texture, and groundwater depth are typical indicators for Calcisols. This approach also ensures the integration of national and international soil classification systems, clarifying the relationship between the Azerbaijani soil classification and the WRB system. Consequently, Grey-Brown soils in the Azerbaijani classification can be assigned to the Calcisols reference soil group in the WRB system, as their key physical and chemical parameters align with the diagnostic criteria.

This method allows for systematic and scientifically based soil diagnostics, which can be applied both in soil research and in agricultural and land management practices.

LITERATURE

1. Kaya, F., & Başayiğit, L. Digital mapping of WRB soil classes using linear and non-linear classification-based machine learning algorithms and integration of confusion index in knowledge discovery, 2023. https://aperta.ulakbim.gov.tr/record/262925

2. Palma, R., Janiak, B., Moreira de Sousa, L., Schleidt, K., Řezník, T., van Egmond, F., … Yigini, Y. GloSIS: The Global Soil Information System Web Ontology, 2024. https://arxiv.org/abs/2403.16778

3. Mgohele, R. N., Massawe, B. H. J., Shitindi, M. J., Sanga, H. G., & Omar, M. M. "Prediction of soil texture using remote sensing data: A systematic review", Frontiers in Remote Sensing, 2024. **DOI: 10.3389/frsen.2024.1461537** https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/frsen.2024.1461537/full

4. Wu, X., Wu, K., Hao, S., Yu, E., Zhao, J., & Li, Y. Machine learning ensemble technique for exploring soil type evolution, *Scientific Reports* (Nature Publishing Group) 2025. https://www.nature.com/articles/s41598-025-10608-8

5. Batjes, N. H., Calisto, L., & de Sousa, L. M. (2024). Providing quality-assessed and standardised soil data to support global mapping and modelling (WoSIS snapshot 2023). *Earth System Science Data*, **16**, 4735–4765. https://doi.org/10.5194/essd-16-4735-2024

6. Hengl, T., Consoli, D., Tian, X., Nauman, T. W., Nussbaum, M., Isik, M. S., Parente, L., Ho, Y.-F., Simoes, R., Gupta, S., Samuel-Rosa, A., Zborowski Horst, T., & Safanelli, J. L., & Harris, N. (2025). *OpenLandMap-soildb: global soil information at 30 m spatial resolution for 2000–2022+ based on spatiotemporal Machine Learning and harmonized legacy soil samples and observations. Earth System Science Data Discussions* [preprint]. https://doi.org/10.5194/essd-2025-336

7. Batjes, N. H. (2025). *WoSIS — Procedures for standardizing and coding soil analytical method descriptions* (ISRIC Report 2025/01). ISRIC – World Soil Information. https://doi.org/10.17027/isric-wdcsoils-1nh7-zr51

8. Hasanova, S. A., Arifqizi, N., Pashayeva, Y.. Algorithm Development for the Identification of Multilayer Soils within the World Reference Base for Soil Resources. *International Scientific Journal of Scientific Research*, 2025, Vol. 5, Issue 8, pp. 97–102.

9. Babayev, M. P., Hasanov, V. H., Jafarova, C. M., Huseynova, S. M.. Morphogenetic Diagnostics, Nomenclature, and Classification of Soils of Azerbaijan, Elm Publishing House, Baku (2011). - 452 pp https://www.preslib.az/az/book/KuNJpruMnobLXtn

10. Van Egmond, F., van der Woude, T., Turdukulov, U., van Genuchten, P., de Sousa, L., Kempen, B., Heuvelink, G., Batjes, N. H., van Oostrum, A., Mantel, S., Kooiman, A., Ruiperez Gonzalez, M., Poggio, L., Genova, G., Bai, Z., Toner, E. (2023). *Development Options for a Soil Information Workflow and System.* ISRIC – World Soil Information.

https://www.isric.org/sites/default/files/Development%20options%20for%20a%20Soil%20Information%20Workflow%20and%20System.pdf

UOT 631.4:004.8

DİAQNOSTİK GÖSTƏRİCİLƏRƏ ƏSASLANAN TORPAQ PROFİLİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ ÜÇÜN İNFORMASİYA MODELİ VƏ ALQORİTMİK YANAŞMA

Samirə Əfrasiyab qızı Həsənova
AMEA-nın İdarəetmə Sistemlər İnstitutu, Bakı ş, Azərbaycan
Baku_2007@mail.ru

Xülasə.*Bu məqalədə təsvir edilmiş verilənlər bazasında diaqnostik göstəricilərə aid olan əsas morfoloji, fiziki və kimyəvi parametrləri sistemli şəkildə yerləşdırilib və onların əsasında konkret bir torpağın identifikasiyası üçün diaqnostik alqoritm işlənib. Burada azərbaycan torpaqların təsnifat sistemi üzrə hər hansi bir torpağın diaqnostik göstəricilərinə əsaslanan alqoritm hazırlanmışdır. Bu yanaşma torpaq profillərinin morfoloji, fiziki və kimyəvi xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq torpağın identifikasiyasını təmin edir. Tədqiqat zamanı məlum olub ki, verilənlər diaqnostik göstəriciləri hazırladığımız alqoritm addımlarını yoxlayaraq nəticədə boz-çəmən torpaqlarının diaqnostikasını tamamlayır.*

Beləlilkə, nəticə olaraq tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, vahid verilənlər bazası (VB) strukturu əsasında torpaq profillərinin eyni zamanda iki fərqli torpaq təsnifat sistemi — Azərbaycan torpaq təsnifatı və WRB (World Reference Base for Soil Resources) üzrə identifikasiyası mümkün olmuşdur. Təklif edilən yanaşma torpağın diaqnostik fiziki və kimyəvi göstəricilərinin vahid strukturda saxlanılmasını və mərhələli alqoritm vasitəsilə hər iki sistemin diaqnostik meyarlarına uyğun interpretasiyasını təmin edir. Bu, milli və beynəlxalq torpaq təsnifatları arasında metodoloji uyğunsuzluqların aradan qaldırılmasına imkan yaradır. Hazırlanmış VB strukturu torpaq profillərinin çoxqatlı quruluşunu və genetik horizontların xüsusiyyətlərini eyni informasiya mühitində əks etdirir. Alqoritm torpaq göstəricilərini ardıcıl şəkildə analiz edərək WRB referens torpaq qrupları ilə Azərbaycan torpaq tipləri arasında paralel identifikasiya aparır.

Açar sözlər: *informasiya modeli, diaqnostik alqoritm, torpaq profili, verilənlər bazası, boz-qəhvəyi torpaqlar*

УДК 631.4:004.8

ИНФОРМАЦИОННАЯ МОДЕЛЬ И АЛГОРИТМИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ИДЕНТИФИКАЦИИ ПОЧВЕННОГО ПРОФИЛЯ НА ОСНОВЕ ДИАГНОСТИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ

Самира Афрасияб гызы Гасанова
Институт систем управления Национальной академии наук Азербайджана (НАНА), г. Баку, Азербайджан
Baku_2007@mail.ru

Резюме*. В статье представлена база данных, в которой в систематизированном виде собраны основные морфологические, физические и химические параметры, относящиеся к диагностическим показателям почв. На основе этих данных разработан диагностический алгоритм, предназначенный для идентификации конкретных типов почв. В рамках национальной системы классификации почв Азербайджана предложен алгоритм, основанный на диагностических показателях почв, обеспечивающий их идентификацию по морфологическим, физическим и химическим характеристикам почвенных профилей.*

№ 1/2026 **səh.4-13**

В ходе исследования установлено, что применение разработанного алгоритма и последовательная проверка диагностических показателей позволяют корректно завершить диагностику серо-луговых почв.

Научная новизна исследования заключается в возможности одновременной идентификации почвенных профилей по двум различным системам классификации — национальной системе классификации почв Азербайджана и международной системе WRB (World Reference Base for Soil Resources) — на основе единой структуры базы данных (БД). Предложенный подход обеспечивает хранение диагностических физических и химических показателей почв в едином информационном пространстве и их поэтапную интерпретацию в соответствии с диагностическими критериями обеих классификационных систем.

Это способствует устранению методологических расхождений между национальными и международными системами классификации почв. Разработанная структура базы данных отражает многослойное строение почвенных профилей и характеристики генетических горизонтов, а алгоритм обеспечивает последовательный анализ почвенных показателей с параллельной идентификацией референтных групп почв WRB и типов почв классификации Азербайджана.

Ключевые слова: *информационная модель, диагностический алгоритм, почвенный профиль, база данных, серо-коричневые почвы*

Redaksiyaya daxilolma: 15.01.2026
Çapa qəbul olunma: 19.03.2026

№ 1/2026 **səh.14-19**

UOT 631.4
DOI 10.30546/JIECM.2026.001.2034

BİTKİ SIXLIĞININ QARĞIDALININ TƏSƏRRÜFAT XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ VƏ DƏN MƏHSULDARLIĞINA TƏSİRİ

Lalə Elşən qızı Mehdiyeva
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
mehdiyevalale.e @gmail.com

Xülasə. *Hazırda qlobal iqlim dəyişikliyin baş verdiyi, əhalinin sayının xeyli artdığı və yararlı torpaq sahələrinin əhəmiyyətli hissəsinin əkin dövriyyəsindən çıxarılaraq qeyri təsərrüfat məqsədləri üçün istifadə edildiyi şəraitdə dünya əhalisinin ərzaq təhlükəsizliyinin təminatında bütövlükdə kənd təsərrüfatının, o cümlədən aqrar bölmənin əsas sahələrindən biri olan taxılçılığın inkişaf etdirilməsi önəmli və strateji əhəmiyyətə malik olan məsələdir. Çünki taxılçılıq təsərrüfatı insanların ərzaq məhsullarına, heyvanların yemə və sənayenin xammala tələbatının ödənilməsində önəmli rol oynayır.*

Taxıl bitkiləri sırasında əkin sahəsinin genişliyinə, istehsal edilən ümumi məhsulunun həcminə və istifadə olunma səviyyəsinə görə qarğıdalının xüsusi çəkisi böyükdür.

Məqalədə Samux rayonunun açıq boz qəhvəyi torpaqlarında bitki sıxlığının qarğıdalının təsərrüfat xüsusiyyətlərinə və dən məhsuldarlığına təsiri öyrənilmişdir.

Tədqiqatın tarla təcrübəsi 2024 – 2025 – ci illərdə Aqrodeyl MMC – nin tarla təcrübəsində aparılmışdır.

Tədqiqatın obyekti olaraq ADAU – 80 qarğıdalı sortundan istifadə edilmişdir.

Təcrübədə ən yüksək bitki sıxlığı hektarda 55min ədəd olan variantda əldə edilmişdir.

Bitki sıxlığı hektarda 42min ədəd olan variantla müqayisədə hektarda 55min və 67min bitki olan variantlarda uyğun olaraq ADAU – 80 qarğıdalı sortunun dən məhsuldarlığı 5,9 s/ha (7,2%) və 7,1 s/ha (8,5%) yüksəlmişdir.

Açar sözlər: *Bitki sıxlığı, qarğıdalının təsərrüfat xüsusiyyətləri, dən məhsuldarlığı, ərzaq təhlükəsizliyi.*

Giriş. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının rəsmi məlumatına görə hazırda dünyada bir milyarda yaxın sayda əhali aclıq vəziyyətində yaşayır və onun gələcəkdə daha da artacağı güman edilir.

Bu məsələnin müsbət həlli isə hər bir ölkədə əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsindən keçir.

Ona görə Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyi dövlət siyasətinin prioritet istiqaməti olmaqla həmin problemin həlli iqtisadi, sosial, milli və digər məsələləri nəzərə almaqla bütövlükdə iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətinin göstəricisi kimi qiymətləndirilir. İstənilən halda hər bir ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi aqrar sahənin və onun əsas tərkib hissəsi olan taxılçılığın inkişafı ilə əlaqədardır (Məmmədov Q.Y. və b. 2012, səh. 356).

Taxıl bitkiləri sırasında əkin sahəsinin genişliyinə, istehsal edilən ümumi məhsullunun həcminə və istifadə olunma miqyasına görə buğda və arpadan sonra qarğıdalı bitkisi önəmli yer tutur. Qarğıdalı özünün yüksək dən və yaşıl kütlə məhsulu əmələ gətirdiyinə görə digər taxıl bitkilərindən üstündür. Onun dəni insanların ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında, yaşıl kütləsi isə heyvandarlığın yem bazasının möhkəmləndirilməsində önəmli əhəmiyyətə malikdir.

Təcrübələr göstərir ki, normal aqrotexniki qulluq şəraitində qarğıdalı əkinlərindən 500 – 600 s/ha yaşıl kütlə və 60 - 80 s/ha dən məhsulu əldə etmək olar.

Intensiv texnologiya ilə becərilən və yüksək məhsul verən qarğıdalı sortlarından istifadə edildikdə isə hektardan 80 – 100 sentner yaşıl kütlə və 90 - 100 s/ha dən məhsulu almaq olar. Ona görə də yüksək və keyfiyyətli məhsul verən qarğıdalı sortlarının yaradılması ilə yanaşı, həm də onların müxtəlif torpaq – iqlim şəraitlərində əkilməsi və becərmə texnologiyalarının işlənməsi lazım gəlir.

№ 1/2026 səh.14-19

Təcrübələr göstərir ki, hektarda olan bitkilərin sayı əkin sahələrinin məhsuldarlığına birbaşa təsir göstərir. Hektarda olan bitkilərin sayı artdıqca onların yaşayış amillərinə, xüsusən işığa, nəmliyə, qida maddələrinə tələbatının ödənilməsində problemlər yarandığı üçün məhsuldarlıq xeyli azalır. Bitki sıxlığı az olduqda isə bitkilərin böyümə və inkişafı üçün əlverişli şərait yaransada, onların ümumi sayı azaldığına görə əkin sahələrindən əldə edilən ümumi məhsulun miqdarı da aşağı düşür (Hüseynov M.M. və b. 2015, səh. 396).

Hektarda olan bitkilərin optimal sayı ərazinin aqroekoloji şəraitindən, becərilən kənd təsərrüfatı bitkilərinin bioloji xüsusiyyətlərindən və torpağın münbitlik dərəcəsindən asılı olaraq dəyişir.

Qarğıdalı işıqsevən və istiliyə tələbkar bitki olduğuna görə optimal bitki sıxlığında daha yüksək məhsul verir.

Qarğıdalı cərgəarası bitki olduğuna görə mühüm aqrotexniki əhəmiyyətə malikdir. Vegetasiya müddətində qarğıdalının cərgəaralarının bir neçə dəfə becərilməsi və yemləmə gübrələrinin verilməsi torpağın alaq bitkilərindən təmiz olmasına və onun münbitliyinin artmasına şərait yaradır. Ona görə də dən üçün becərilən qarğıdalı əksər yazlıq bitkilər üçün, silos üçün becərilən və təkrar aralıq bitkisi kimi becərilən qarğıdalı isə taxıllar üçün yaxşı sələfdir.

Mövzunun aktuallığı. Optimal bitki sıxlığının qarğıdalının ADAU – 80 sortunun dən məhsuldarlığına təsirini öyrənilməsi üzrə aparılan elmi tədqiqatın tarla təcrübəsində əldə edilən müsbət nəticələrin bütün təsərrüfat formalarında və analoji torpaq – iqlim şəraitlərində istifadə olunmasının mümkünlüyü onun aktuallığı təsdiq edir.

Tədqiqatın məqsədi. Samux rayonu şəraitində ADAU – 80 qarğıdalı sortunun struktur göstəricilərinə müsbət təsir edən və dən məhsuldarlığını yüksəldən optimal bitki sıxlığının müəyyən edilməsidir.

Tədqiqatın obyekti. Tədqiqatın obyekti kimi yüksək məhsuldarlıq potensialına malik olan ADAU – 80 qarğıdalı sortu və bitkilərin normal böyümə və inkişafını təmin edən optimal bitki sıxlığının öyrənilməsi götürülmüşdür.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Ilk dəfə olaraq Samux rayonun açıq boz qəhvəyi torpaqlarında ADAU – 80 qarğıdalı sortunun struktur göstəricilərinin və dən məhsuldarlığının daha çox artırılmasını təmin edən bitki sıxlığı müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatın tarla təcrübəsində aparılan müşahidə və hesabatlar Kənd təsərrüfatı bitkilərinin dövlət sort sınağı metodikasının təsdiq edilmiş tələbləri əsasında yerinə yetirilmişdir.

Materiallar və müzakirələr. Tədqiqat işinin Samux rayonu şəraitində bitki sıxlığının ADAU – 80 qarğıdalı sortunun struktur göstəricilərinə və dən məhsuldarlığına təsiri öyrənilmişdir. Tədqiqatın işçi proqramına uyğun olaraq intensiv tipli yüksək məhsuldar ADAU – 80 sortu müxtəlif səpin normasında fərqli bitki sıxlığı olan 4 variantda və 4 təkrarda səpilmişdir. Həmin variantlarda qarğıdalı üzərində fenoloji müşahidələr aparılmış və vegetasiya müddətində: - cücərtilərin 50% və 100% alınması, bir bitkidə əmələ gələn qıcanın sayı, qıcanın dən çıxımı, dənin mütləq çəkisi, bitkilərin boyunun hündürlüyü və hektardan əldə edilən dən məhsuldarlığı müəyyən edilmişdir.

Samux rayonu şəraitində ADAU – 80 qarğıdalı sortunun yüksək dən məhsuldarlığını təmin edən bitki sıxlığını müəyyən etmək üçün aparılan təcrübə sahəsində aqrotexniki tədbirlər vaxtında və keyfiyyətlə yerinə yetirilmişdir.

Hazırki dövrdə insanların qida məhsullarına tələbatının ödənilməsində ciddi problemlər yaranmışdır. Bu məsələnin müsbət həlli isə hər bir ölkədə dayanıqlı ərzaq təhlükəsizliyinin yaradılması ilə təmin edilə bilər.

Əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatı əsasən aqrar sahədə istehsal edilən məhsullar hesabına ödənilir. Ona görə də istənilən ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri olmaqla həmin problemin həlli iqtisadi, sosial, milli və s. məsələləri nəzərə almaqla bütövlükdə iqtisadiyyatın mövcud səviyyəsinin göstəricisi kimi qiymətləndirilir.

Istənilən ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi bütövlükdə aqrar sahənin digər bölmələri üçün əlaqələndirici sistem rolunu oynayan taxılçılığın inkişafı ilə əlaqədardır.

№ 1/2026 **səh.14-19**

Çünki bitkiçilik sahəsinin əsasını təşkil edən taxılçılıq təsərrüfatı əhalinin çörək və çörək məhsullarına olan tələbatını ödəməklə yanaşı, həm də heyvandarlığın yem bazasının təşkilində önəmli rol oynayır.

Özünün əkin sahəsinə, istehsal edilən məhsulun həcminə və istifadə olunma miqyasına görə qarğıdalı taxıl bitkiləri sırasında əsas yer tutur.

Təcrübələr göstərir ki, əksər kənd təsərrüfatı bitkiləri normal aqrotexniki qulluq şəraitində və optimal bitki sıxlığında, adi aqrotexnika tətbiq edilən variantla müqayisədə öz məhsuldarlığı 25 – 30% yüksəldir (Əhmədov S.N. və b. 2019, səh. 63 – 65).

Mütərəqqi becərmə zamanı Lentvari səpində bitki sıxlığının optimal variantının düzgün seçilməsi payızlıq buğdanın dən məhsuldarlığını 4,5s/ha artırır (Həsənova A.O. 2017, səh. 20 – 21).

Azərbaycan Respublikasının fərqli torpaq – iqlim şəraitlərində bitki sıxlığının qarğıdalının dən məhsuldarlığına təsirinin öyrənilməsi üzrə aparılan tədqiqatda hektarda bitki sıxlığı 50min. ədəd olan variantda daha yüksək məhsul əldə edilmişdir (Vəliyeva M.A. 2014, 660 səh.).

Rusiyanın qara torpaqları şəraitində qarğıdalının dən məhsuldarlığına bitki sıxlığının təsirinin öyrənilməsi istiqamətində aparılan təcrübədə optimal bitki sıxlığı 45 – 50min. hektar olduğu təsdiq edilmişdir (Васин В.Г. və b. 2019, səh. 256, Qulidova B.A. 2017, səh. 51).

Intensiv texnologiya ilə becərildikdə və yüksək məhsuldar bitki sortlarından istifadə edildikdə isə məhsuldarlıq daha çox artır. Bu zaman həm də hər bölgənin konkret aqroekoloji şəraitinə uyğun becərmə texnologiyalarının işlənməsi tələb olunur.

Hektarda olan bitkilərin sayı əkin sahəsinin məhsuldarlığına birbaşa təsir göstərir. Hektarda olan bitkilərin sayı artdıqca onların yaşayış amillərinə xüsusən işığa, nəmliyə və qida maddələrinə tələbatının ödənilməsində problemlər yaranır, böyümə və inkişaf zəifləyir və məhsuldarlığı azalır. Bitki sıxlığı az olduqda isə bitkilər həyat amilləri ilə kifayət qədər təmin olunsa da, onların ümumi sayının azalması səbəbindən əkin sahələrindən əldə edilən ümumi məhsulun miqdarı azalır.

Hektarda olan bitkilərin optimal sayı ərazinin iqlim torpaq şəraitindən, bitkilərin bioloji xüsusiyyətlərindən və becərilməsinin məqsədindən asılı olaraq dəyişir.

Qarğıdalı işıqsevən və istiliyə tələbkar bitki olduğuna görə optimal bitki sıxlığına daha çox tələbat göstərir. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq bitki sıxlığın qarğıdalının təsərrüfat xüsusiyyətlərinə və dən məhsuldarlığına təsiri mövzusunda magistrlik dissertasiyası üzrə elmi tədqiqat işi aşağıdakı variantlarda yerinə yetirilmişdir:

1 – ci variant: - hektarda bitki sıxlığı 42 min ədəd
2 – ci variant: - hektarda bitki sıxlığı 48 min ədəd
3 – cü variant: - hektarda bitki sıxlığı 55 min ədəd
4 – cü variant: - hektarda bitki sıxlığı 67 min ədəd

Təcrübə sahəsində sələf payızlıq buğda olduğuna görə tarlanın məhsulu yığıldıqdan dərhal sonra 25 iyul tarixdə kövşənlik LD – 10 markalı diskli mala ilə üzlənmiş və sahədə alaqlar kütləvi cücərti əmələ gətirdikdə 12 oktyabr tarixdə T – 74 traktoruna qoşulan P – 4 – 35 markalı kotanla 30sm dərinlikdə şumlanmışdır.

Torpağın səpinqabağı becərməsi 17 aprel 2025 – ci il tarixdə sahəyə iki iz ziqzaq mala çəkməklə aparılmış və həmin gün dəqiq səpən alətlə səpin həyata keçirilmişdir.

Bitkilərin nəmliyə tələbatını ödəmək üçün təcrübə sahəsində üç dəfə vegetasiya suvarması aparılmış və hər suvarmadan sonra, torpağın fiziki yetişkən vəziyyətində kultivasiya çəkməklə torpaq yumşaldılmışdır.

Səpin cərgəarası məsafə 60 sm sxemində aparılmışdır.

Variantlar üzrə tələb olunan sayda bitki sıxlığı əldə etmək üçün cərgədə bitkilər arası məsafə: 1 – ci variantda 40 sm, 2 – ci variantda 35 sm, 3 – cü variantda 30 sm və 4 – cü variantda 25sm götürülmüşdür.

Təcrübədə hər ləkin sahəsi: eni 2,4m, uzunluğu 10m olmaqla $24m^2$, variantların və təkrarların hər birinin sayı 4 olmaqla təcrübənin ümumi sahəsi 24 x 4 x 4 = $384m^2$ təşkil etmişdir.

№ 1/2026 **səh.14-19**

Təcrübə sahəsində vegetasiya müddətində variantlar üzrə 50% və 100% cücərtilərin alınması, bitkilərin boyunun hündürlüyü, bir bitkidə qıcanın sayı, qıcanın dən çıxımı, dənin mütləq çəkisi və dən məhsuldarlığı müəyyən edilmiş, məhsuldarlıq üzrə məlumatların dəqiqliyi B.A. Dospexovun dispersiya üsulu ilə hesablanmışdır.

Bitki sıxlığının qarğıdalının təsərrüfat xüsusiyyətlərinə və toxum məhsuldarlığına təsirinin öyrənilməsi üzrə təcrübədə əldə edilən məlumatlar 1 saylı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 1.

Bitki sıxlığının qarğıdalının təsərrüfat xüsusiyyətlərinə və dən məhsuldarlığına təsiri

Təcrübənin variantları	Bitkinin boyu, sm – lə	Bir bitkidə qıcanın sayı, əd – lə	Qıcanın dən çıxımı % - lə	Dənin mütləq çəkisi qr - la	Dən məhsulu h/s – lə		
					Cəmi	Nəzarətə görə fərq	
						h/s – lə	%- lə
Bitki sıxlığı 42 min əd/ha (nəzarət)	284,6	2,2	82,8	317,4	81,6	_	_
Bitki sıxlığı 48 min əd/ha	284,3	2,2	82,6	317,1	84,2	2,6	3,1
Bitki sıxlığı 55 min əd/ha	283,4	2,1	82,4	316,7	87,5	5,9	7,2
Bitki sıxlığı 67 min əd/ha	283,7	2,1	82,1	316,2	88,7	7,1	8,5

Cədvəldən göründüyü kimi bitki sıxlığının artması qarğıdalının məhsuldarlıq göstəricilərinin əhəmiyyətsiz dərəcədə olsa da azalmasına səbəb olmuşdur.

Bununla yanaşı variantlar üzrə bitki sıxlığının artması qarğıdalının hektardan əldə edilən dən məhsuldarlığının yüksəlməsinə gətirib çıxartmışdır.

Təcrübədə yüksək keyfiyyətli toxumlardan istifadə edilmiş və tələb olunan aqrotexniki tədbirlər vaxtında, tələb olunan qaydada yerinə yetirilmişdir. Nəticədə bütün variantlarda bitkilərin böyümə və inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaranması ilə əlaqədar məhsuldarlıq göstəriciləri üzrə yüksək nəticələr əldə edilmişdir.

Yeni fərqli bitki sıxlığına malik olan variantlarda bitkilərin boyunun hündürlüyü 283,4 – 284,6sm, bir bitkidə qıcanın sayı 2,1 – 2,2 ədəd, qıcanın dən çıxımı 82,1 – 82,8%, dənin mütləq çəkisi 316,2 – 317,4qr və hektardan əldə edilən dən məhsuldarlığı 81,6 – 88,7 sentner arasında dəyişmişdir.

NƏTİCƏ

Bitki sıxlığının qarğıdalının təsərrüfat xüsusiyyətlərinə və toxum məhsuldarlığına təsiri mövzusunda elmi tədqiqat işinin tarla təcrübəsində aparılan müşahidə və hesabatlarda əldə edilən məlumatların təhlili əsasında aşağıdakı nəticələr müəyyən edilmişdir:

1. Bitki sıxlığından asılı olaraq qarğıdalının struktur göstəriciləri və dən məhsuldarlığı əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir.
2. Optimal bitki sıxlığında qarğıdalının həyat amillərinə tələbatı daha yaxşı ödənildiyinə görə onun struktur göstəriciləri və dən məhsuldarlığı xeyli yüksəlir.

№ 1/2026 **səh.14-19**

3. Bitki sıxlığından asılı olmayaraq təcrübənin bütün variantlarda cücərtilərin 50% alınması 14 gündə, 100% alınması isə 23 gündə başa çatmışdır.

4. Hektarda olan bitkilərin sayının artması qida sahəsinin azalmasına səbəb olduğuna görə öz növbəsində qarğıdalının struktur göstəricilərində və dən məhsuldarlığında qismən azalmanın baş verməsinə gətirib çıxartmışdır.

5. Bitki sıxlığı hektarda 42min götürülən nəzarət variantına nisbətən hektarda bitkilərin sayının 55 və 67 min ədəd götürülən variantlarda uyğun olaraq bitkilərin boyunun hündürlüyü 1,2 və 0,9sm, bitkidə qıcanın sayı 0,1 ədəd, qıcanın dən çıxımı 0,4 və 0,7%, dənin mütləq çəkisi isə 0,7 və 1,2 qram azalmışdır.

6. Hektarda bitki sıxlığı 42 min olan nəzarət variantı ilə müqayisədə bitki sıxlığı 55 və 67 min. ədəd olan variantlarda qarğıdalının dən məhsuldarlığı uyğun olaraq 5,9 – 7,1 s/ha. artmışdır

7. Hektarda əldə edilən dən məhsuldarlığının artması variantlar üzrə iqtisadi göstəricilərin dəyişməsinə müsbət təsir etmişdir.

8. Bitki sıxlığı hektarda 42min. ədəd olan nəzarət variantına nisbətən 55 və 67 min. əd/ha bitki sıxlığı olan variantlarda uyğun olaraq hektarda əldə edilən ümumi gəlir 265,5 və 319,5 manat xalis gəlir 260,7 və 309,4 manat, rentabellik səviyyəsi isə 17,2 və 20,0% yüksəlmiş bir sentner məhsulun maya dəyəri 1,1 – 1,7 azalmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1.Əhmədov S. N., Təlai S. M., Rzayev M. J. – Becərmə amillərinin buğda sortlarının məhsuldarlığına təsiri. Akademik C.Ə. Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr edilmiş Respublika elmi praktiki konfransının materialları. Gəncə, 2019, səh. 63 - 65

2. Həsənova A, O., Səlimli N.N. – Lentvari səpində səpin normasının buğdanın məhsuldarlığına təsiri. ADAU – nun elmi əsərləri, 2017, № 4, səh. 20 – 21

3. Hüseynov M.M., İbrahimov A. Q., Həsənova A, O. – Aqronomiyanın əsasları, Bakı 2015. 396 səh.

4. Məmmədov Q. J., İsmayılov M.M. – Bitkişilik, Bakı 2012, 356 səh.

5. Vəliyeva M.A., - Əkinçiliyin və bitkiçiliyin əsasları, Bakı 2014, 660 səh.

6. Васин В. Г., Васин Н. Н. – Растеневодство. Самара РИЦ СГСХА 2009, 256 стр.

7. Гулидова В.А. – Кукуруза на зерно. Современное возделования технология. Практическое руководство М. Колос 2017 51 стр.

8. Djalović, I. *Optimal Plant Density Is Key for Maximizing Maize Yield in Semiarid Conditions.* (2024).

УДК 631.4

ВЛИЯНИЕ ГУСТОТЫ РАСТЕНИЙ НА НА СТРУКТУРНЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ И УРОЖАЙНОСТЬ ЗЕРНА КУКУРУЗЫ

Лаля Елшан Мехдиева
Азербайджанский Государственный Аграрный Университет
mehdiyevalale.e @gmail.com

Резюме. *В настоящее время, в условиях происходящих глобальных изменений климата, значительного роста численности населения и выведения существенной части пригодных земель из сельскохозяйственного оборота с использованием их в несельскохозяйственных целях, обеспечение продовольственной безопасности мирового населения является важной и стратегически значимой задачей. В решении этой задачи особую роль играет развитие сельского хозяйства в целом, в том числе зерноводства как одной из основных отраслей аграрного сектора. Это обусловлено тем, что зерновое хозяйство играет важную роль в обеспечении потребностей населения в продуктах питания, животноводства — в кормах, а промышленности — в сырье.*

№ 1/2026 **səh.14-19**

Среди зерновых культур кукуруза занимает особое место по площади посевов, объему валовой продукции и уровню использования.

В статье описано результаты исследования по влияние густоты стояния растений на структурные показатели и урожайность зерна кукурузы на светло-серых бурых почвах Самухского района.

Полевые опыты проводились в 2024–2025 годах на опытных участках «Agrodairy» ООО. Объектом исследования был сорт кукурузы «ADAU-80».

Наивысшие показатели были получены при густоте стояния растений 55000 раст/га. По сравнению с вариантом с густотой 42 тыс. растений на гектар, при густоте 55 тыс. и 67 тыс. растений урожайность зерна сорта «ADAU-80» увеличилась соответственно на 5,9 ц/га (7,2%) и 7,1 ц/га (8,5%).

Ключевые слова: *густота растений, структурные показатели, урожайность зерна кукурузы, продовольственная безопасность.*

UDC 631.4

THE EFFECT OF PLANT DENSITY ON THE YIELD COMPONENTS AND GRAIN YIELD OF MAIZE

Lala Elshen Mehdiyeva
Azerbaijan State Agrarian University
mehdiyevalale.e @gmail.com

Summary. *Ensuring food security of world population has a strategically importance under conditions of global climate change risks, the rapid population growth, and the withdrawal of a significant part of arable land from agricultural use for non-agricultural purposes,. In this context, the development of agriculture in general, and grain production as one of its key sectors, plays a crucial role. Grain crops are essential for meeting human food needs, providing feed for livestock, and supplying raw materials for industry.*

Among grain crops, maize occupies a leading position in terms of cultivated area, total production volume, and level of utilization.

This article describes the results of study on effect of plant density on the yield components and grain yield of maize grown on light gray-brown soils of the Samukh district.

Field experiments were conducted in 2024–2025 at the experimental fields of «Agrodairy» LLC. The maize variety ADAU-80 was used in trials.

The highest results were obtained at a plant density of 55000 plants per a hectare. The grain yield of the ADAU-80 maize variety increased by 5.9 c/ha (7.2%) and 7.1 c/ha (8.5%) at 55000 and 67000 plants per a hectare, respectively compared to the variant with 42000 plants per a hectare,.

Keywords: *plant density, the yield components, grain yield of maize, food security.*

Redaksiyaya daxilolma: 05.02.2026
Çapa qəbul olunma: 19.03.2026

№ 1/2026 **səh.20-25**

UOT 631	
DOI 10.30546/JIECM.2026.001.2037	

OPTİMAL SƏPİN MÜDDƏTİ VƏ BİTKİ SIXLIĞINDA CƏRGƏARASI BECƏRMƏ SAYININ QARĞIDALININ DƏN MƏHSULDARLIĞA TƏSİRİ

Tünzalə Niyaz qızı Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
tunzale.yeraz@gmail.com

Xülasə. *Məqalədə optimal səpin müddəti və bitki sıxlığında cərgəarası becərmə sayının qarğıdalının struktur göstəricilərinə və dən məhsuldarlığına təsiri öyrənilmişdir. Tədqiqatın tarla təcrübəsi 2024– 2025 – ci illərdə Bitki Mühafizəsi və Texniki bitkilər ETİ – da aparılmışdır.*

Tədqiqat obyekti kimi ADAU – 80 qarğıdalı sortundan istifadə edilmişdir.

Optimal səpin müddəti və bitki sıxlığında cərgəarası becərmə sayının qarğıdalının struktur göstəricilərinə və dən məhsuldarlığına təsirini müəyyən etmək üçün elmi tədqiqat işi aşağıdakı variantlarda yerinə yetirilmişdir.

1.Cərgəaralarının bir dəfə becərilməsi, 2.Cərgəaralarının iki dəfə becərilməsi,3. Cərgəaralarının üç dəfə becərilməsi, 4. Cərgəaralarının dörd dəfə becərilməsi

Təcrübənin bütün variantlarında səpin müddəti1 14 aprel 2025 – ci tarixi, bitki sıxlığı isə hektarda 55min. ədəd olmuşdur.

Əvvəlcədən nəzərdə tutulan işçi proqramına əsasən aparılan müşahidə və hesabatların nəticələri əsasında müəyyən edilmişdir ki, cərgəaralarının bir dəfə becərildiyi nəzarət variantı ilə müqayisədə üç dəfə becərmə aparan variantda: bir bitkidə qıcanın sayı 0,2 ədəd, qıcanın dən çıxımı 0,6%, dənin mütləq çəkisi 5,1 qram, bitkinin boyunun hündürlüyü 8,4sm artmış, dən məhsuldarlığı 5,8s/ha (10%), rentabellik səviyyəsi isə12,5% yüksəlmişdir.

Açar sözlər: *Səpin müddəti, bitki sıxlığı, cərgəarası becərmə sayı, qarğıdalının dən məhsuldarlığı.*

Giriş. İnsanların sayının artdığı və yararlı torpaq sahələrinin əhəmiyyətli hissəsinin qeyri istehsal sahələri üçün istifadə edildiyi müasir dövrdə aqrar sahənin qarşısında duran əsas məsələ istehsalın sabit artımını təmin etməklə və yerli istehsal hesabına olmaqla ölkədə əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını ödəməkdən ibarətdir.

Son illərdə dövlətin aqrar bölmədə həyata keçirdiyi bir sıra tədbirlər: - islahatların başa çatdırılması, yeni yaradılan kiçik həcmli, maddi texniki bazası zəif olan təsərrüfat formalarının inkişaf etdirilməsi üçün uzun müddətli və güzəştli kreditlərin verilməsi və s. nəticəsində bir çox sahələrdə məhsul istehsalının həcmi xeyli artmışdır.

Bununla yanaşı kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması yeni, yüksək məhsuldar sortların istifadə olunması və ərazinin torpaq – iqlim şəraitinə uyğun müasir mütərəqqi becərmə üsulların tətbiq edilməsi ilə həyata keçirilməlidir.

Aparılan çoxsaylı elmi – tədqiqat işlərinin nəticələri göstərir ki, torpağın becərilməsinin optimal variantları tətbiq edildikdə əkin sahələrinin məhsuldarlığı torpağın düzgün becərilmədiyi sahənin məhsuldarlığına nisbətən 20 – 30% artır.

Burada torpağın əsas, səpinqabağı və vegetasiya becərmələrin vaxtının, sayının, dərinliyinin və üsulunun düzgün seçilməsi əsas şərtdir.

Torpağın becərilmə üsulları, qaydaları və sistemləri həmişə əkinçiliyin inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq təkminləşdirilmiş və elmi əsaslandırılaraq dəyişdirilmişdir. Bu inkişaf bütün dövrlərdə sistemli şəkildə baş verməmiş cəmiyyətin sosial vəziyyətindən, torpaq münasibətlərinin formalarından və əkinçiliyin maddi texniki təminatından asılı olaraq baş vermişdir.

№ 1/2026 **səh.20-25**

Əkin sahələrində torpağın becərilməsi zamanı ağır və çox enerji sərfiyyatlı texnikalardan istifadə edildikdə torpağın üst qatı daha çox tozlaşmaya, aşağı qatları isə artıq kipləşməyə məruz qalır.

Müəyyən edilmişdir ki, becərmələrin intensiv aparıldığı sahələrdə torpağın kipləşməsi 30 – 80% artır. Bu isə tırtıllı traktorların torpağa 1,5 – 2,0 kq/sm^3, rezin təkərli traktorların 2,0 – 3,0 kq/sm3, təzyiq göstərməsi ilə əlaqədardır.

Hazırda bu ziddiyyəti aradan qaldırmaq üçün becərmələrin minimallaşdırılması üzrə aşağıdakı istiqamətlərdə tədqiqatlar aparılır:

1. Becərmənin torpaq eroziyasına təsirinin öyrənilməsi.
2. Becərmənin təsiri ilə torpağın deqradasiyasının öyrənilməsi
3. Becərmə traktorlarının və alətlərinin hərəkəti ilə torpağın kipləşməsinin öyrənilməsi
4. Enerji ehtiyatlarına qənaət olunması

Torpağın becərilməsinin minimallaşdırılması sahə alaqlardan təmiz olduqda və yaxud onların məhv edilməsi üçün kimyəvi üsullardan istifadə edildikdə, torpağın təbii tarazlıq kipliyi kənd təsərrüfatı bitkilərinin normal inkişafı üçün optimal həddə yaxın olduqda istifadə oluna bilər.

Müasir torpaqmühafizəli və enerjiyəqənaətedici əkinçilik sistemlərinin qurulmasında becərmələrin sayının minimallaşdırılması becərmələrin həm sayının, həm də dərinliyinin azaldılması yolu ilə mümkündür.

Torpağın kipliyi onun münbitliyinin əsas göstəricisidir. Yəni kiplik torpağın strukturasının, mexaniki tərkibinin, tərkibində olan humusun miqdarının və s. əsas göstəricisidir.

Cərgəaralarının becərilmə sayının azaldılması, həm də onun dayaz aparılması torpaqda toplanan üzvi maddələrin səmərəli istifadə olunmasına imkan verir, bitkinin kök sistemi az zədələnir, yanacaq az sərf olunur və məhsuldarlıq yüksəlir.

Suvarılan torpaqlarda cərgəaralarının becərilməsinin sayı və dərinliyi, dəmyə torpaqlarda müqayisədə artıq götürülür. Cərgəarası becərmələr həm də vegetasiya suvarmaları ilə əlaqələndirilməlidir. Az kipləşən və alaqlardan təmiz olan torpaqlarda cərgəarası becərmələrin sayı azaldıla bilər.

Azərbaycan Respublikasının mövcud əlverişli iqlim – torpaq şəraiti becərilən kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığını yüksəltməklə yerli istehsal hesabına ölkə əhalisinin qida məhsullarına tələbatını ödəməyə və dayanıqlı ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməyə imkan verir

Istənilən ölkədə etibarlı ərzaq təhlükəsizliyi ilk növbədə taxılçılığın inkişaf etdirilməsi ilə təmin edilə bilər. Ona görə də taxılçılığın inkişafı həll edilməsi vacib olan strateji əhəmiyyətli məsələ kimi nəzərdən keçirilir.

Əkin sahəsinə, istehsal edilən məhsulun həcminə və istifadə olunma dərəcəsinə görə taxıl bitkiləri sırasında qarğıdalı önəmli yer tutur.

Qarğıdalının dənindən insanlar üçün müxtəlif çeşiddə ərzaq məhsulları hazırlanır, onun yaşıl kütləsi isə heyvandarlıqda qiymətli yem kimi geniş istifadə olunur. Bu isə qarğıdalının yaşıl kütlə və dən məhsuldarlığının artırılmasını tələb edir.

Təcrübələr göstərir ki, respublikamızın suvarılan və dəmyə torpaqlara malik olan bütün bölgələrində qarğıdalının tövsiyə edilən sortlarının becərilməsində elmi əsaslandırılmış becərmə texnologiyaları tətbiq edilməklə yüksək və keyfiyyətli məhsul əldə etmək olar. Qarğıdalı bitkisinin məhsuldarlığının səviyyəsi optimal səpin müddəti və bitki sıxlığında cərgəarası becərmə sayını düzgün müəyyən etməklə artırıla bilər. Çünki səpin optimal müddətdə aparıldıqda bitkilərin normal böyüməsi və inkişafı üçün lazım olan yaşayış amilləri ilə tam təmin olunur.

Eyni qayda ilə hektarda olan bitkilərin sayı ayrılıqda götürülmüş hər bir bitkinin işıqlanma şəraitinə, nəmlik və qida maddələri ilə təmin olunmasına birbaşa təsir göstərir.

Azərbaycan Respublikasının Zaqatala rayonunun suvarılan boz qəhvəyi torpaqları şəraitində aparılan tədqiqatda müəyyən edilmişdir ki, suvarılan torpaqlarda sahədə alaqlar çox inkişaf etdiyinə və torpaqda kipləşmə artdığına görə dən üçün becərilən qarğıdalının cərgəarası becərmələrin sayı üç – dörd dəfə olmalıdır (Abbasov R.B., 2017, səh 15 – 18).

№ 1/2026 **səh.20-25**

Qarğıdalının müxtəlif sort və hibridləri becərildiyi ərazinin aqroekoloji şəraitinə uyğun becərilmə texnologiyası tələb edir. Qarğıdalı bitkisi işığa və tələbkar olduğuna görə optimal bitki sıxlığında və səpin müddətində müasir mütərəqqi becərmə texnologiyalarında daha yüksək dən məhsulu verir (İbrahimov A.Q. və b. 2017, 240 səh.).

Struktur məlumatlara görə son illər Azərbaycanda dənli taxıl bitkilərinin, o cümlədən dən üçün becərilən qarğıdalının əkin sahəsi xeyli genişləndirilmiş, onun becərilmə texnologiyaların işlənməsi istiqamətində tədqiqatlar genişləndirilimiş ümumi məhsul yığımı əhəmiyyətli dərəcədə artırılmışdır (Hüseynov M.M. və b. 2015, səh. 396).

Müxtəlif torpaq – iqlim şəraitlərində dən üçün becərilən qarğıdalı əkinlərində bitki sıxlığı məhsuldarlığa fərqli dərəcədə təsir göstərir.

Hektarda olan bitkilərin sayı və vegetasiya müddətində aparılan becərmələrin sayı əkin sahələrin vəziyyətinə uyğun seçilir (Məmmədov Q.Y. 2012 səh. 356).

Azərbaycanın Qərb bölgəsinin açıq boz qəhvəyi torpaqlarında fərqli becərmə texnologiyalarının qarğıdalının yaş və quru kütləsinə təsirinin öyrənilməsi üzrə aparılan tədqiqatda optimal cərgəarası becərmə sayında qarğıdalının məhsuldarlığının 20 – 30% yüksəldiyi qeydə alınmışdır (Məmmədov V.Ə., 2009, səh. 159).

Rusiya şəraitində müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkilərinin torpaqmühafizəli və enerjiyəqənaətedici becərmələri geniş araşdırılmışdır.

Tədqiqatlarda əldə edilən məlumatlar təsdiq edir ki, cərgəarası becərilən bitki əkinlərində kultivasiya aparıldıqda torpaq yaşayış amilləri optimallaşdığına görə məhsuldarlıq xeyli yüksəlir (Çepelev Q.P. və b. 2020, səh. 20 – 25, Xaydarov A. 1991, səh. 17 – 19).

Qarğıdalının dən məhsuldarlığı mütərəqqi texnologiya ilə becərilən variantda, ənənəvi becərmə aparılan variantla müqayisədə hektardan 3,4 – 3,9 sentner artır (Qulidova B.A. 2017, səh. 51).

Mövzunun aktuallığı. Optimal səpin müddəti və bitki sıxlığında cərgəarası becərmə sayının qarğıdalının dən məhsuldarlığına təsiri mövzusunda elmi tədqiqat işinin tarla təcrübəsində əldə edilən müsbət nəticələrin istənilən təsərrüfat formalarında və analoji aqroekoloji şəraitlərdə tətbiq edilməsinin mümkünlüyü onun aktuallığının göstəricisidir.

Tədqiqatın məqsədi. Samux rayonunun açıq boz qəhvəyi torpaqlarında optimal səpin müddəti və bitki sıxlığında cərgəarası becərmə sayının ADAU – 80 qarğıdalı sortunun struktur göstəricilərinə və dən məhsuldarlığına təsirini öyrənməkdir.

Tədqiqatın obyekti. Tədqiqat obyekti kimi ADAU – 80 qarğıdalı sortu və optimal səpin müddəti və sıxlığında cərgəarası becərmə sayının müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Samux rayonu şəraitində optimal səpin müddəti və bitki sıxlığında cərgəarası becərmə sayının ADAU – 80 qarğıdalı sortunun struktur göstəricilərinə və dən məhsuldarlığına təsiri ilk dəfə araşdırılır.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatın tarla təcrübəsində aparılan müşahidə və hesabatlar Kənd təsərrüfatı bitkilərinin dövlət sort sınağı metodikası ilə yerinə yetirilmişdir.

Materiallar və müzakirələr. Tədqiqatın tarla təcrübəsində optimal səpin müddəti və bitki sıxlığında cərgəarası becərmə sayının qarğıdalının ADAU – 80 sortunun struktur göstəricilərinə və dən məhsuldarlığına təsiri öyrənilmişdir.

Təcrübə aparılacaq sahədə sələf bitkisi payızlıq buda olduğuna görə 28 iyul 2024 – cü il tarixdə sahənin məhsulu yığıldıqdan dərhal sonra LD – 10 markalı alətdən istifadə etməklə 4 – 5 sm dərinlikdə üzləmə aparılmışdır. Sahədə çoxillik kökü – pöhrəli alaqlar cücərti əmələ gətirdiyinə görə 26 avqustda 10 – 12sm dərinlikdə təkrar üzləmə aparılmışdır. Torpağın əsas becərilməsi T – 74 traktoruna qoşulan P – 4 – 35 markalı kotanla 28 – 30sm dərinlikdə olmaqla 18 oktyabrda aparılmışdır.

Torpaqda nəmliyi saxlamaq üçün martın 14 – də ziq – mala çəkməklə torpaq becərilmiş həmin gün SKNK – 6 aqreqatından istifadə etməklə səpin aparılmışdır.

Səpici aqreqatda cərgəarası məsafə 60sm, cərgələrin sayı isə 4 olduğuna görə hər ləkin sahəsi 2,4 x 50 = 120m^2, variantların və təkrarların hər birinin sayı 4 olduğuna görə təcrübənin ümumi sahəsi 120m^2 x 4 x4 =1920m^2 təşkil etmişdir.

Tədqiqatın plan metodikasına uyğun olaraq qarğıdalının vegetasiya müddətində: - cücərtilərin 50% və 100% alınması, bir bitkidə əmələ gələn qıcanın sayı, qıcanın dən sıxımı, dənin mütləq çəkisi, bitkilərin boyunun hündürlüyü və dən məhsuldarlığı müəyyən edilmişdir.

Optimal bitki sıxlığı və səpin müddətində cərgəarası becərmə sayının qarğıdalının struktur göstəricilərinə və dən məhsuldarlığına təsirini müəyyən etmək üçün elmi tədqiqat işi aşağıdakı variantlarda öyrənilmişdir:

1 – ci variant: - cərgəaralarının bir dəfə becərilməsi (nəzarət)
2 – ci variant: - cərgəaralarının iki dəfə becərilməsi
3 – cü variant: - cərgəaralarının üç dəfə becərilməsi
4 – cü variant: - cərgəaralarının dörd dəfə becərilməsi

Təcrübənin bütün variantlarında bitki sıxlığı hektarda 55 min ədəd, səpin müddəti isə 14 aprel 2025 – ci il tarixi götürülmüşdür

Birinci kultivasiya bütün variantlarda olmaqla cücərtilər tam alındıqdan sonra, ikinci kultivasiya 2 – ci, 3 – cü və 4 – cü variantlarda birinci vegetasiya suvarmasından sonra, üçüncü kultivasiya 3 – cü və 4 – cü variantlarda ikinci vegetasiya suvarmasından sonra, dördüncü kultivasiya isə 4 – cü variantda olmaqla üçüncü vegetasiya suvarmasından sonra aparılmışdır.

Bitki sıxlığının, səpin müddətinin və cərgəarası becərmə sayının qarğıdalının struktur göstəricilərinə və dən məhsuldarlığına təsirini öyrənilməsi üzrə tədqiqatın tarla təcrübəsində əldə edilən nəticələr 1 saylı cədvəldə verilmişdir

Cədvəl 1.

Optimal bitki sıxlığı və səpin müddətində cərgəarası becərmə sayının qarğıdalının struktur göstəricilərinə və dən məhsuldarlığına təsiri

Təcrübənin variantları			Bitkinin boyunun hündürlüyü, sm lə	Bir bitkidə qıcanın sayı, ədədlə	Qıcanın dən çıxımı % - lə	Dənin mütləq çəkisi qr - la	Dən məhsulu h/s – lə	Nəzarətə görə fərq	
Cərgəaralarının becərilmə sayı	Bitki sıxlığı əd/ha	Səpin müddəti						h/s – lə	%-lə
Cərgəaralarının bir dəfə becərilməsi (nəzarət)	55	14 ıv	273,4	1,9	81,9	312,7	78,2	-	-
Cərgəaralarının iki dəfə becərilməsi	55	14 ıv	278,6	2,0	82,3	315,4	79,6	1,4	2,4
Cərgəaralarının üç dəfə becərilməsi	55	14 ıv	281,8	2,1	82,5	317,8	84,0	5,8	10,0
Cərgəaralarının dörd dəfə becərilməsi	55	14 ıv	282,3	2,1	82,6	318,2	85,5	7,3	12,5

Cədvəldən aydın olur ki, optimal bitki sıxlığı və səpin müddətində cərgəarası becərmə sayının bir dəfədən üç və dörd dəfəyədək artırılması qarğıdalının struktur göstəricilərinə və dən məhsuldarlığına müsbət təsir göstərmişdir.

Cərgəaralarının bir dəfə becərildiyi nəzarət variantında orta hesabla bitkinin boyunun hündürlüyü 273,4sm, bir bitkidə qıcanın sayı 1,9 ədəd, qıcanın dən çıxımı 81,9%, dənin mütləq çəkisi 312,7 qram və hektardan əldə edilən dən məhsuldarlığı 78,2 sentner təşkil etmişdir.

Cərgəaralarının iki dəfə becərildiyi variantda nəzarət variantına nisbətən bitkilərin boyunun hündürlüyü 5,2sm, bir bitkidə qıcanın sayı 0,1 ədəd qıcanın dən çıxımı 0,4%, dənin mütləq çəkisi 2,4 qram və dən məhsuldarlığı 1,4s/ha artıq olmuşdur.

Cərgəaralarının bir dəfə becərildiyi nəzarət variantı ilə müqayisədə cərgəaralarının üç və dörd dəfə becərildiyi variantlarda uyğun olaraq bitkilərin boyunun hündürlüyü 8,4 və 8,9 sm, bir bitkidə qıcanın sayı 0,2 ədəd, qıcanın dən çıxımı 0,6 və 0,7%, dənin mütləq çəkisi 5,1 və 5,5 qr artmış, hektarda əldə edilən dən məhsuldarlığı isə 5,8 sen. (10%) və 7,3 sen. (12,5%) yüksəlmişdir.

NƏTİCƏ

Samux rayonu açıq boz qəhvəyi torpaqları şəraitində optimal səpin müddəti və bitki sıxlığında cərgəarası becərmə sayının qarğıdalının struktur göstəricilərinə və dən məhsuldarlığına təsirinin öyrənilməsi üzrə tədqiqatın tarla təcrübəsində əldə edilən məlumatlara əsasən aşağıdakı nəticələr müəyyən edilmişdir:

- Optimal səpin müddəti və bitki sıxlığında qarğıdalının cərgəaralarının becərilmə sayı bitkilərin böyüməsinə, inkişafına və dən məhsuldarlığına fərqli təsir göstərir.
- Cərgəarası becərmə sayının vegetasiya suvarmaları ilə əlaqələndirilməsi bitkilərin torpaq yaşayış amillərinə tələbatının ödənilməsi əlverişli şərait yaradır.
- Cərgəaralarının bir dəfə becərildiyi varianta nisbətən üç və dörd dəfə becərmə aparılan variantlarda qarğıdalının struktur göstəriciləri üzrə üstün nəticələri əldə edilmişdir. Bu üstünlüklər uyğun olaraq: bitkinin boyunun hündürlüyünün 4,4 – 8,9sm, bitkidə qıcanın sayının 0,2 ədəd, qıcanın dən çıxımının 0,6 – 0,7%, dənin mütləq çəkisinin 5,1 – 5,5 qram çox və dən məhsuldarlığının 5,8 s/ha (10%) və 7,3 s/ha (12,5%) yüksəlməsi ilə xarakterizə edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov R. B. – Влияние основных приемов возделования на урожайности зерно кукурузы в условиях Закаталинского района Азербайджанской Республике. Успехи современного наука 2015 №5, стр 15 - 18
2. İbrahimov A. Q., Qurbanov F. H., Hüseynov M.S. - Qarğıdalının sort və hibridləri, onların becərilmə texnologiyası. Bakı 2017. 240 səh.
3. Hüseynov M.M., İbrahimov A. Q., Həsənova A, O - Aqronomiyanın əsasları, Bakı 2015. 396 səh.
4. Məmmədov Q. J., İsmayılov M.M. – Bitkişilik, Bakı 2012, 356 səh.
5. Məmmədov V. Ə. – Qərb bölgəsi şəraitində bitki sıxlığının qarğıdalının yaş və quru kütləsinin toplanmasına təsiri: Azərbaycan Aqrar elmi № 5, 2009, səh. 159
6. Чепелев Г.П., Михайлова М. П. – Влияние структуры посева и нормы высева семян на формирование урожая сои сорта Кутроса. Ж. Земледелие №4, 2020, стр22 – 25
7.Хайдаров А. – Глубина и кратности междурядных обработок, 1991, №3, стр 17 – 19
8. Гулидова В.А. – Кукуруза на зерно. Современное возделования технология. Практическое руководство М. Колос 2017 51 стр.

УДК 631

ВЛИЯНИЕ КОЛИЧЕСТВА МЕЖДУРЯДНЫХ ОБРАБОТОК НА УРОЖАЙНОСТЬ ЗЕРНА КУКУРУЗЫ ПРИ ОПТИМАЛЬНОМ ВРЕМЕНИ ПОСЕВА И ГУСТОТЕ СТОЯНИЯ РАСТЕНИЙ

Тюнзаля Нияз Алиева
Азербайджанский Государственный Аграрный Университет
tunzale.yeraz@gmail.com

Резюме. *В статье изучено влияние количества междурядных обработок при оптимальном сроке посева и густоте стояния растений на структурные показатели и урожайность зерна*

кукурузы. Полевые опыты проводились в 2020–2025 годах в Научно-Исследовательском Институте Защиты Растений и Технических Культур.

Объектом исследования является сорт кукурузы «ADAU-80». Для оценка влияния количества междурядных обработок на структурные показатели и урожайность зерна кукурузы при оптимальном сроке посева и густоте стояния растений исследования были выполнены по следующим вариантам:

1. *однократная междурядная обработка;*
2. *двукратная междурядная обработка;*
3. *трехкратная междурядная обработка;*
4. *четырехкратная междурядная обработка.*

Во всех вариантах опыта срок посева был проведен 14 апреля 2025 года и густота стояния растений составляла 55 тыс. раст./га.

Результаты наблюдений и учетов, проведенных в соответствии с рабочей программой, показали, что по сравнению с контрольным вариантом (однократная междурядная обработка) при трехкратной обработке междурядий количество початков на одном растении увеличилось на 0,2 шт., выход зерна из початка — на 0,6%, масса 1000 зерен — на 5,1 г, высота растений — на 8,4 см. Урожайность зерна возросла на 5,8 ц/га (10%), а уровень рентабельности повысился на12,5%

Ключевые слова: *срок посева, густота стояния растений, количество междурядных обработок, урожайность зерна кукурузы.*

UDC 631

THE EFFECT OF THE NUMBER OF INTER-ROW CULTIVATIONS ON THE GRAIN YIELD OF MAIZE AT THE OPTIMAL SOWING TIME AND PLANT DENSITIES.

Tunzala Niaz Aliyeva
Azerbaijan State Agrarian University
tunzale.yeraz@gmail.com

Summary. *The article describes the effect of the number of inter-row cultivations on the yield components and grain yield of maize at the optimal sowing time and plant densities. Field experiments were conducted during 2020–2025 at the Research Institute of Plant Protection and Technical Crops.*

The maize variety ADAU-80 was used in trials. To determine the effect of the number of inter-row cultivation on components and grain yield of maize under optimal sowing time and plant density, the experimental variants include the followings:

1. *single inter-row cultivation;*
2. *double inter-row cultivation;*
3. *triple inter-row cultivation;*
4. *quadruple inter-row cultivation.*

In all experimental variants, sowing was conducted on April 14, 2025 and the plant density was consisted of 55000 plants per hectare.

The results of observations and determinations showed that conducting inter-row cultivation up to three times increased the number of ears per plant by 0.2, the grain weigh per an ear by 0.6%, the weight of 1000 kernels by 5.1 g and plant height by 8.4 cm compared to the control variant with (single inter-row cultivation). Grain yield increased by 5.8 cent/ha (10%), and profitability level also improved 12,5%

Keywords: *sowing time, plant density, number of inter-row cultivations, maize grain yield.*

Redaksiyaya daxilolma: 12.01.2026
Çapa qəbul olunma: 19.03.2026

№ 1/2026 səh.26-31

UOT:631.4:631.527:631.6

DOI 10.30546/JIECM.2026.001.2042

HAMARLAYICI İŞÇİ ORQANIN PERFORMANS VƏ ENERJİ SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI

Rəhimova Fəridə Ceyhun qızı
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
f.rehimova@atu.edu.az

Xülasə. *Torpaqqoruyucu zolaqlarla becərmə texnologiyası torpağın münbitliyini qorumaq, eroziyanın qarşısını almaq və enerji sərfiyyatını optimallaşdırmaq məqsədilə tətbiq olunur. Lakin zolaqların formalaşdırılması zamanı səthdə qeyri-bərabər paylanma yaranır ki, bu da toxum səpin keyfiyyətinə, mexaniki yüklərə və yanacaq sərfiyyatına mənfi təsir göstərir. Məqalədə şum səthini hamarlayan işçi orqanın təkmilləşdirilmiş konstruksiyası təqdim olunur və onun aqrotexniki göstəricilərə təsiri araşdırılır. Aparılan sınaqlar göstərir ki, təkmilləşdirilmiş işçi orqan səthi daha bərabər formalaşdırır, enerji səmərəliliyini artırır və yanacaq sərfiyyatını azaldır. Təklif olunan yanaşma torpaqqoruyucu zolaqlarla becərmə texnologiyasının səmərəliliyini yüksəldir və resursqoruyucu kənd təsərrüfatı praktikası üçün perspektivlidir.*

Açar sözlər: *zolaqlarla becərmə, torpaqqoruyucu texnologiya, işçi orqan, şum səthi, səthin hamarlanması, enerji səmərəliliyi, aqrotexnika.*

Giriş. Müasir kənd təsərrüfatında torpaq münbitliyinin qorunması və enerji resurslarının səmərəli istifadəsi prioritet məsələlərdəndir. Torpaqqoruyucu zolaqlarla becərmə texnologiyası yalnız səpin aparılacaq zolaqlarda torpağın işlənməsini nəzərdə tutur, qalan sahə toxunulmaz qalır. Bu yanaşma torpaq eroziyasının qarşısını alır, rütubətin saxlanmasına kömək edir və yanacaq sərfiyyatını azaldır.

Zolaqların formalaşdırılması zamanı torpaq kütlələrinin qeyri-bərabər paylanması səthdə mikrorelyef fərqləri yaradır. Bu, toxum səpin keyfiyyətinə, texnika və traktorların mexaniki yüklərinə mənfi təsir göstərir və enerji sərfiyyatını artırır. Ənənəvi şum orqanları bu problemlərin qarşısını tam ala bilmir. Bu səbəbdən innovativ işçi orqanların təkmilləşdirilməsi kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artırılması və enerji səmərəliliyinin optimallaşdırılması baxımından vacibdir. Zolaqlarla becərmə texnologiyası torpaqqoruyucu texnologiya olaraq, eyni bir sahədə növbəli əkin sisteminə imkan yaradır, traktor aqreqatının bir gedişində iki texnoloji əməliyyatın, yəni şumlama ilə eyni vaxtda torpağın səpinqabağı malalanmasını təmin edir. Kotanın üzərinə quraşdırılan tərtibat həm iqtisadi, həm də aqrotexniki cəhətdən səmərəlidir. Iqtisadi cəhətdən fermer malalama əməliyyatına sərf olunan vəsaitə qənaət etmiş olur, torpağın tapdalanaraq strukturunun, münbitliyinin qorunması baxımdan traktor aqreqatının sahədə gedişlərinin sayını azaldır, torpağın tapdalanmasını və sıxılmasını azaltmış olur [2,3,4].

Torpaqqoruyucu zolaqlarla becərmə sistemində əsas məqsədlərdən biri eroziyanın minimuma endirilməsidir. Səthin düzgün formalaşdırılması su axınının sürətini azaldır və torpaq hissəciklərinin yuyulmasının qarşısını alır.

Hamarlanmış səth:

Yağış sularının infiltrasiya qabiliyyətini artırır;

Yamaclarda suyun istiqamətli axınının qarşısını alır;

Torpağın struktur dayanıqlığını qoruyur.

Beləliklə, təklif olunan konstruksiya yalnız enerji qənaəti deyil, həm də torpağın uzunmüddətli münbitliyinin qorunmasına xidmət edir.

Şumlama əməliyyatından sonra torpağın malalanmasına "Aqrolizing ASC" xidmətinin normativlərinə görə bir ha. sahəyə 15 manat pul vəsaiti tələb olunur və malalamaya orta hesabla 16 kq/ha yanaqcaq sərf edilir.

Tədqiqatın obyekti və metodikası. Tədqiqatın obyekti torpaqqoruyucu zolaqlarla becərmə texnologiyasında şum səthini hamarlayan işçi orqandır.

İşçi orqanın konstruksiyası. Təkmilləşdirilmiş şum səthini hamarlayan işçi orqan uzunluğu 800 mm, qalınlığı 4 mm olmaqla polad vərəqdən hazırlanmışdır. Bu hamarlayıcı 3 gövdəli kotan gövdələrinin arxasında müəyyən bucaq altında nizamlana bilir. Şum aqreqatının hərəkət sürətindən asılı olaraq işçi orqan 30°, 40°, 60° və 70° bucaqlarda tədqiq edilmişdir [1,5].

Metodika. Təcrübələr aqreqatın 1,4 m/san və 1,8 m/san hərəkət sürətlərində aparılmışdır. Alınan nəticələr aşağıdakı cədvəllərdə öz əksini tapmışdır. Eksperimentlər sürətdən və hücum bucağından asılı olaraq torpağın xırdalanma dərəcəsi və şum səthinin kələkötürlüyü təyin edilmişdir.

Cədvəl 1.

Hücum bucağından asılı olaraq torpağın xırdalanması aqreqatın hərəkət sürəti, V_1=1,4 m/san

Hücum bucağı,dərəcə / torpaq fraksiyası, mm	$\alpha_1=30^\circ$		$\alpha_2=40^\circ$		$\alpha_3=60^\circ$		$\alpha_4=70^\circ$	
	Kq	%	Kq	%	kq	%	Kq	%
Ø100-dən kiçik	3,68	4,33	3,24	35,6	2,29	25,7	1,5	20,9
Ø 50-dək	2,16	25,4	2,95	32,4	3,40	38,2	3,2	44,7
Ø25-dək	2,20	25,9	2,27	25,0	2,06	23,1	1,28	17,9
Ø25-dən kiçik	0,45	5,4	0,67	7,0	1,16	13,0	1,17	16,4
Cəmi	8,5	100	9,1	100	8,9	100	7,15	100

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi şum aqreqatının 1,4 m/san hərəkət sürətində hamarlayıcının $\alpha_1=30^\circ$ hücum bucağında torpağın xırdalanma dərəcəsi Ø100 mm-dək torpaq hissəcikləri 43,3%, Ø50 mm-dək -25,4%, Ø25mm-dən-25,9%, Ø25 mm-dən kiçik torpaq hissəcikləri 5,4% təşkil edir. Hücum bucağının $\alpha_2=40^\circ$ qiymətini də uyğun olaraq 35,6%; 32,4%; 25,0% və 7,0%-ə bərabərdir,: $\alpha_3=60^\circ$ hücum bucağında torpağın xırdalanma dərəcəsi Ø100 mm-dək ölçüdə olan hissəciklər 25,7%, Ø50 mm-dək-38,2%, Ø25mm-dək-23,1%, Ø25 mm-dən kiçik hissəciklər isə 13,0% təşkil edir. Hamarlayıcı işçi orqanın hücum bucağı $\alpha_4=70^\circ$ olduqda xırdalanma dərəcəsi 20,9%; 44,7%; 17,9%; 16,4% olur [2,3].

Beləliklə, aqreqatın hərəkət sürətinin V_1=1,4 m/san qiymətində hamarlayıcının hücum bucağının $\alpha_1=30^\circ$-dən $\alpha_4=70^\circ$-dək artması ilə torpaq kəltəciklərinin ən iri hesab edilən Ø100 mm-dək hissəcikləri tədricən azalmağa başlayır, yəni əgər $\alpha_1=30^\circ$-də xırdalanma dərəcəsi 43,3% təşkil edirsə, $\alpha_4=70^\circ$-də xırdalanma 20,9%-ə dək azalır. Bu o deməkdir ki, Ø100 mm ölçüdə olan kəltənciklər təxminən 2 dəfə azalmış olur və torpağın xırdalanması yüksəlir.

Hamarlayıcının hücum bucağının artması ilə torpağın xırdalanması artır və iri kəltənciklərin faizi uyğun olaraq azalması ilə orta ölçülü kəltənciklərin (Ø50 mm, Ø25 mm və s.) faizi yüksəlir.

Əgər $\alpha_1=30^\circ$-də Ø50 mm-dən olan kəltənciklərin fraksiya tərkibi 25,4%-dirsə $\alpha_4=70^\circ$-də hücum bucağında 44,7%-ə dək artmış olur. Deməli, Ø100 mm-lik kəltənciklər hücum bucağının $\alpha_1=30^\circ$-dən $\alpha_4=70^\circ$-dək artması ilə 2 dəfə azalırsa, Ø50 mm-lik kəltənciklərin miqdarı dəfə artmış olur.

Ancaq Ø25 mm-ə dək hissəciklərin fraksiya tərkibi cüzi dərəcədə yəni 25,9%-dən 17,9%-ə dək azalır. Torpağın fraksiya tərkibində Ø25 mm-ə dən kiçik hissəciklərin faizinin artması tozlaşmasına gətirib çıxara bilər. Ona görə də hücum bucağını $\alpha_4=70^\circ$-dən yuxarı qaldırılması məqsədə uyğun deyil.

№ 1/2026 səh.26-31

Cədvəl 2.

Aqreqatın hərəkət sürəti, V_2=1,8 m/san

hücum bucağı,dərəcə / torpaq fraksiyası, mm	α_1=30°		α_2=40°		α_3=60°		α_4=70°	
	kq	%	Kq	%	kq	%	kq	%
Ø100-dən kiçik	0,71	7,5	0,63	6,2	0,51	5,7	0,43	5,4
Ø 50-dək	2,61	27,4	3,79	37,2	3,60	40,4	3,65	46,2
Ø25-dək	5,56	58,6	4,89	37,2	3,50	39,4	2,39	30,3
Ø25-dən kiçik	0,62	6,5	0,89	8,6	1,29	14,5	1,43	18,1
Cəmi	9,5	100	10,2	100	8,9	100	7,9	100

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi aqreqatın hərəkət sürətinin $V_{1=}$1,4 m/san-dən $V_{2=}$1,8 m/san-dək yüksəlməsi torpağın xırdalanma dərəcəsinə kəskin təsir edir. Əgər sürətin $V_{1=}$1,4 m/san və hücum bucağının α_1=30° qiymətlərində Ø100 mm-ölşüsündə torpaq kəltənciklərinin miqdarı 43,3 % olarsa, aqreqatın hərəkət sürətini $V_{2=}$1,8 m/san-dək qaldırmaqla Ø100 mm ölçüsündə olan torpaq kəltənciklərinin miqdarı 7,5% təşkil edir, yəni torpağın xırdalanma dərəcəsi 6 dəfəyə yaxın yüksəlmiş olur.

Eyni sürətdə və hücum bucağının α_1=30°, α_2=40°, α_3=60°, α_4=70° qiymətlərində Ø25 mm-dən kiçik torpaq hissəciklərinin miqdarı uyğun olaraq 6,5%, 8,5%, 14,5%, və 18,1% təşkil edir.

Sınaqlar zamanı əsas qiymətləndirmə meyarları aşağıdakılardır:

Şum səthinin bərabərliyi

Toxum səpin keyfiyyəti

Yanacaq sərfiyyatı

Mexaniki yüklərin paylanması

Sınaqlar müqayisəli şəkildə aparılmışdır: ənənəvi şum orqanı ilə və təkmilləşdirilmiş işçi orqan ilə [8,10].

Tədqiqatın nəticəsinin müzakirəsi və təhlili.

Aparılmış eksperimental tədqiqatların nəticələri göstərir ki, şum səthinin hamarlanma dərəcəsi aqrotexniki göstəricilərlə birbaşa funksional asılılıq təşkil edir. Ənənəvi şum zamanı torpaq layının çevrilməsi nəticəsində səthdə 4–8 sm intervalında mikrorelyef fərqləri müşahidə olunmuşdur. Bu isə toxumun səpin dərinliyində variasiyalara səbəb olmuş, nəticədə bitkilərin cücərmə fazasında qeyri-bərabərlik yaranmışdır.

Təkmilləşdirilmiş işçi orqanın tətbiqi zamanı isə səth qeyri-bərabərliyi 2–3 sm intervalında sabitləşmişdir. Bu göstərici səpin aqreqatının iş sabitliyinə müsbət təsir göstərmiş, toxumun torpaqda yerləşmə dərinliyi optimallaşmış və cücərmə enerjisi yüksəlmişdir.

Şum aqreqatının dartı müqaviməti torpaq qatının strukturundan, rütubətindən və səth qeyri-bərabərliyindən asılıdır. Sınaqlar göstərmişdir ki, hamarlayıcı işçi orqanın optimal 40°–60° bucaq altında yerləşdirilməsi zamanı:

Dartı müqaviməti azalır;

Traktor mühərrikinin yüklənməsi sabitləşir;

Yanacaq sərfiyyatı orta hesabla 10–15% azalır.

Ənənəvi şum + ayrıca malalama əməliyyatı ilə müqayisədə birgə əməliyyatın tətbiqi:

Sahədə gediş sayını azaldır; vaxt itkisini minimuma endirir; torpağın ikinci dəfə tapdalanmasının qarşısını alır.

№ 1/2026 **səh.26-31**

Bu isə yalnız iqtisadi deyil, həm də ekoloji baxımdan mühüm göstəricidir. Çünki torpağın sıxılma dərəcəsi azaldıqca onun su və hava rejimi yaxşılaşdırmış, mikrobioloji aktivliyini artırmış olur.

Sınaqlar göstərmişdir ki, təkmilləşdirilmiş işçi orqan:

Şum səthini daha bərabər formalaşdırır, mikrorelyef fərqlərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır,

Toxum səpin keyfiyyətini artırır,

Yanacaq sərfiyyatını azaldır,

Mexaniki yüklərin paylanmasını tarazlaşdırır.

Fermerlər əgər şum əməliyyatı ilə eyni vaxtda şum səthinin hamarlanmasını yerinə yetirsələr, bölgə üzrə (Gəncə-Qazax) təxminən 24 milyon manat vəsaitə qənaət edə bilərlər ki, bu da hər hektar sahədən 16 manat əlavə qənaət deməkdir.

Elmi yenilik. Təkmilləşdirilmiş şum səthini hamarlayan işçi orqanın tətbiqi ilə torpağın mikrorelyefi optimallaşdırılır və səpin keyfiyyəti artırılır. Bu yanaşma enerji səmərəliliyini yüksəldir, yanacaq sərfiyyatını azaldır və mexaniki yüklərin paylanmasını tarazlaşdırır. Beləliklə, tədqiqat yeni konstruksiya yanaşmasının torpaqqoruyucu zolaqlarla becərmənin effektivliyini artırdığını sübut edir.

Praktiki əhəmiyyəti.Təklif olunan işçi orqanın tətbiqi fermerlər üçün birbaşa praktik üstünlüklər yaradır:

Toxum səpin keyfiyyətinin yüksəlməsi məhsuldarlığı artırır;

Torpaq eroziyasının qarşısı alınır;

Traktor və texnika servis xərcləri azalır;

Enerji və yanacaq resurslarına qənaət olunur;

Təcrübələrdən aydın olur ki, ənənəvi şum zamanı gövdələr üzrə yük paylanması qeyri-bərabər olur. Bu, konstruktiv elementlərin sürətli aşınmasına səbəb olur.

Təkmilləşdirilmiş hamarlayıcı qurğu torpaq axınının istiqamətini tənzimləyərək gövdələr üzrə yükü balanslaşdırır. Nəticədə:

Konstruktiv elementlərin istismar müddəti uzanır;

Vibrasiya səviyyəsi azalır;

Aqreqatın stabilliyi yüksəlir.

Bu isə texniki xidmət xərclərinin azalmasına və maşın parkının istismar effektivliyinin artmasına səbəb olur.

İqtisadi səmərəliliyi. Təkmilləşdirilmiş işçi orqanın istifadəsi ilə:

Yanacaq və enerji sərfiyyatında əhəmiyyətli azalma

Mexaniki texnika xidmət xərclərində qənaət

Şum əməliyyatının effektivliyinin artması

Hər hektar üçün 16 manat əlavə qənaət

Bölgə üzrə 24 milyon manat iqtisadi səmərə

Bu göstəricilər fermerlər üçün maliyyə baxımından ciddi üstünlük təmin edir və resursqoruyucu kənd təsərrüfatı praktikası üçün perspektivlidir [6,7,9].

Nəticə. Beləliklə, tədqiqat göstərir ki, təkmilləşdirilmiş şum səthini hamarlayan işçi orqan torpaqqoruyucu zolaqlarla becərmə texnologiyasının effektivliyini artırır. Aparılmış tədqiqat sübut edir ki, şum səthini hamarlayan işçi orqanın konstruktiv təkmilləşdirilməsi:

Aqrotexniki keyfiyyət göstəricilərini yüksəldir;

Enerji səmərəliliyini artırır;

İqtisadi qənaət yaradır;

Ekoloji dayanıqlılığı təmin edir.

Təklif olunan konstruksiya torpaqqoruyucu zolaqlarla becərmə texnologiyasında kompleks optimallaşdırma mexanizmi kimi qiymətləndirilə bilər. İşçi orqanın tətbiqi səpin keyfiyyətini yüksəldir, enerji və yanacaq sərfiyyatını azaldır, mexaniki yükləri balanslaşdırır və məhsuldarlığı artırır. Bu yanaşma resursqoruyucu kənd təsərrüfatı praktikası üçün perspektivlidir və geniş tətbiq imkanına malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Z.M., Bostan bitkilərinin zolaqlarla becərilməsi texnologiyası və maşınlar kompleksinin nəzəri və eksperimental əsasları, doktorluq dissertasiyası, Gəncə, 2009.
2. Abbasov Z.M, F.C.Rəhimova, Ş.M.Babayev və b. Yamaclarda şum səthini hamarlayan qurğu (Azərbaycan Respublikası Patent və Əmtəə Nişanları Mərkəzi, Patent, Faydalı model: ***A01B 15/04*** (2006.01). Bülleten № 10; Bakı 2022.
3. Abbasov Z.M, F.C.Rəhimova. Zolaqlarla becərmə texnlogiyasında şum səthini hamarlayan işçi orqanın tədqiqi. AMEA-Gəncə bölməsi 2019, №4(78), s.165-169.
4. F.C.Rəhimova.Torpaqqoruyucu Zolaqlarla becərmə texnlogiyasının və texniki vasitənin tədqiqi, Aşıq Ələsgərin anadan olmasının 200 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfrans. Türkiyə,Kars. Səh..308-311.
5. Ş.M.Babayev, F.C.Rəhimova. Yamaclarda şum səthini hamarlayan qurğunun avtomatlaşdırılmış intiqal mexanizminin işlənməsi SCIENTIFIC WORK International scientific journal. Impact Factor 1.790. Bakı,2022.səh.155-159.
6. Arina Mixailova, jurnal Aqroinvestor, Moskva, 2 iyul 2021, s.1-27
7. Аббасов З.М., Валиев С.Ш. Применение почвозащитной технологии и система машин в Азербайджане. Сб. Научных работ Евроазийского союза Ученых, часть 5, Технические науки, Москва, 2014, стр 6-10
8. А.С.14644922. СССР, МНИ A01B79/02, Способ обработка почвы при полослвой земледелии// Аббасов.З.М. (СССР) №4190161/30-15 заявлено 09.02.87: опубл. 15.03.89. Бюл. №10.
9. З.М.Аббасов,Ф.Дж.Рагимова,Полосовое возделывание сельскохоз-яйственных культур. UTECA,Elmi xəbərlər,Gəncə 2018.səh.61-64.
10. Аббасов З.М, Рагимова Ф.Дж,.Теоретический анализ процесса пахоты при полосовой технологии. ЕВРАЗИЙСКИЙ СОЮЗ УЧЕНЫХ (ЕСУ) Ежемесячный научный журнал № 5 (62) / 2019 1 часть, ст 62-65.

Аббасов З.М, Ра

УДК:631.4:631.527:631.6

ИННОВАЦИОННЫЙ ПОДХОД К СОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ ВЫРАВНИВАЮЩЕГО РАБОЧЕГО ОРГАНА

Фарида Джейхун кызы Рагимова
Азербайджанский Технологический Университет
f.rehimova@atu.edu.az

Резюме. *Технология полосного возделывания широко применяется для сохранения плодородия почвы, снижения эрозии и оптимизации расхода энергии. Однако при формировании полос происходит неравномерное распределение почвы, что отрицательно влияет на качество посева семян, механические нагрузки и расход топлива. В статье представлена усовершенствованная конструкция рабочего органа для выравнивания поверхности борозды и исследовано её влияние на агротехнические показатели. Проведённые испытания показали, что усовершенствованный рабочий орган формирует более ровную поверхность, повышает энергоэффективность и снижает расход топлива. Предлагаемый подход повышает эффективность технологии полосного возделывания и перспективен для ресурсосберегающего сельского хозяйства.*

Ключевые слова: *полосное возделывание, почвозащитная технология, рабочий орган, поверхность борозды, выравнивание поверхности, энергоэффективность, агрономия.*

№ 1/2026 səh.26-31
UOT:631.4:631.527:631.6

INNOVATIVE APPROACH TO IMPROVING THE LEVELING WORKING ELEMENT

Farida Jeyhun Rahimova
Azerbaijan Technological University
f.rehimova@atu.edu.az

Summary. *Strip-tillage technology is widely applied to preserve soil fertility, reduce erosion, and optimize energy consumption. However, during strip formation, uneven soil distribution occurs, negatively affecting seed placement quality, mechanical loads, and fuel consumption. This paper presents an improved design of a furrow-smoothing implement and examines its effect on agro-technical indicators. Tests show that the improved implement forms a more even surface, enhances energy efficiency, and reduces fuel consumption. The proposed approach increases the efficiency of strip-tillage technology and is promising for resource-conserving agricultural practices.*

Keywords: *strip-tillage, soil-conserving technology, implement, furrow surface, surface leveling, energy efficiency, agronomy.*

Redaksiyaya daxilolma: 03.02.2026
Çapa qəbul olunma: 19.03.2026

№ 1/2026 **səh.32-39**

UOT 636.082.251
DOI 10.30546/JIECM.2026.001.2046

HOLŞTİN CİNSLİ DÜYƏLƏRİN BALAVERMƏ QABİLİYYƏTİNƏ MÜXTƏLİF SELEKSİYALI TÖRƏDİCİ BUĞALARIN TƏSİRİ

Sənəm Zabit qızı Ibrahimova, Vüsal Adil oğlu Mirzəyev, Asəf Eyyub oğlu Ruşanov
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Naxçıvan Dövlət Universiteti
senem.ibrahimova@mail.ru

Xülasə. *Son dövrlərə qədər dünyada maldarlıqda seleksiya termini süd və ya ət kimi istehsal xüsusiyyətləri ilə məhdudlaşırdı. Bazarda süd və ət məhsullarının yetəri qədər olması südün və ətin əhəmiyyətli dərəcədə ucuzlaşmasına gətirib çıxarmışdır. Belə olduğu halda istehsal xərclərinin azaldılmasının əhəmiyyəti xeyli artmışdır. Funksional əlamətlərin artan əhəmiyyəti ilə, damazlıq dəyərləri təxmin edilən əlamətlərin sayı da əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Damazlıq təsərrüfatlar artıq ildə üç dəfə hər öküz üçün 45-dən çox damazlıq dəyəri əldə edə bilərlər. Ümumi Damazlıq Dəyərində (ÜDD) damazlıq dəyərlərinə və ya iqtisadi əhəmiyyətinə görə ümumiləşdirmə beynəlxalq təcrübədir.*

Açar sözlər: *damazlıq dəyəri, törədici, mayalanma, buzov, funksional xüsusiyyət, eksteryer, məhsuldarlıq*

Giriş.İnəklərin dərin dondurulmuş sperma ilə süni mayalanma metodunun geniş istifadəsi şəraitlərində heyvanların müxtəlif damazlıq kateqoriyalarının seçim intensivliyində müxtəliflik müşahidə olunur. Ən intensiv seçim buğaların ata və analarının üzərinə düşür. Bu vəziyyətlə bağlı olaraq Şəki-Zaqatala və Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun aparıcı təsərrüfatlarında müxtəlif seleksiyalı Holştin cinsli heyvanların ana və törədici buğaların atalarının anaları vasitəsilə məhsuldar uzunömürlülüyünün qiymətləndirilməsi aparılmışdır.

Material və metodika. Törədici buğaların damazlıq dəyərlərinin proqnozlaşdırılması üçün onların məhsuldarlıq xüsusiyyətləri bilinməlidir. Süd = Süd üçün nəsilə proqnozlaşdırılan ötürmə qabiliyyəti, kq ilə göstərilir. Müsbət rəqəmlər üstünlük təşkil edir. Yağ = Yağ üçün nəslə proqnozlaşdırılan ötürmə qabiliyyəti, kq və faizlə göstərilir. Müsbət kq və faizlərə üstünlük verilir. Protein = protein üçün nəslə proqnozlaşdırılan ötürmə qabiliyyəti, kq və faizlə göstərilir. Müsbət kq və faizlə olan göstəricilərə üstünlük verilir. Rel = etibarlılıq. Qızların/sürülərin/laktasiyaların sayından təsirlənən ata nəslinin faizlə etibarlılığı. İlk laktasiyanın məhsul istehsalı = 305 gün ərzində törədcilərin qızlarından əldə edilmiş süd (kq), yağ və zülala (%) görə faktiki orta göstərici.

Funksional xüsusiyyətlərdən hesab edilən Somatik Hüceyrə Sayının (SHS) mənfi göstəricilərinə üstünlük verilir. Qızın məhsuldarlığı = boğazlığa qədər olan mayalanmaların sayı – 100 %, məsələn, hər boğazlığa 2 mayalanma olarsa 50 % - ə bərabər olur. Qızların törəmə qabiliyyətinin 1 % artımı boş günlərinin 4 gün azalamasına bərabərdir. Müsbət fazilərə üstünlük verilir. Məhsuldarlığın davamlılığı = 180 gün ərzində proqnozlaşdırılan süd istehsalı pik istehsala bölünür (%). Müsbət faizlərə üstünlük verilir. Uzunömürlülük = məhsuldar ömür törədicinin qızlarından ömür boyu gözləyə biləcəyiniz əlavə və ya az məhsuldar günlərin (ilk doğumdan kəsimə qədər) ümumi sayı kimi ölçülür. Yaşlı heyvanlarda bu əmsal gənc heyvanlara nisbətən daha azdır. Müsbət günlərə üstünlük verilir [2].

Ölü doğuş = buzov ölümü ilk laktasiya edən heyvanlarda doğuşdan sonra 24 saat ərzində ölü doğulmuş buzovların faizi olmaqla mənfi göstəricilərə üstünlük verilir.

Doğuşun çətinliyi = ilk laktasiya edən heyvanlarda buğaların toxumundan alınan buzovların çətin hesab edilən doğuş faizidir. Mənfi faizlərə üstünlük verilir.

Uyğunluq xüsusiyyətləri.

№ 1/2026 **səh.32-39**

Ölçü = proqnozlaşdırılan bədən ölçüsü və formasının nəsilə ötürmə qabiliyyətidir. Bu xüsusiyyətdə kiçik ölçülərə üstünlük verilir.
Südlük xarakteri = Sağım qabiliyyətinin fiziki sübutu. Bu xarakteri qoruyarkən ümumi məhsuldarlığa əsas diqqət yetirilir. 100-dən yuxarı müsbət qiymətlərə üstünlük verilir.
Yelin = yelin ölçüsü və forması üçün nəslə proqnozlaşdırılan ötürmə qabiliyyəti. 100-dən yuxarı müsbət qiymətlərə üstünlük verilir.
Ayaqlar = ayaq və ətrafların ölçüsü və forması üçün nəslə proqnozlaşdırılan ötürmə qabiliyyəti. 100-dən yuxarı müsbət qiymətlərə üstünlük verilir.
Ümumi dəyər = Tip üçün proqnozlaşdırılan ötürmə qabiliyyətinin xülasəsi. 100-dən yuxarı müsbət qiymətlərə üstünlük verilir [4].

Törədicilərin nəsil şəcərəsi, funksional, məhsuldarlıq və eksteryer xüsusiyyətləri öyrənildikdən sonra məqsədə nail olmaq üçün təcrübə və nəzarət qruplarındakı heyvanların süni mayalandırılması üçün Almaniya seleksiyası və İsrail seleksiyasına mənsub törədici buğaların nəsil şəcərəsi, məhsuldarlıq, funksional, irsiyyət, eksteryer göstəriciləri, eləcə də, dişi balalarının 1 – ci laktasiyada süd məhsuldarlığı göstəriciləri öyrənilmişdir. Tədqiqatların birinci mərhələsində törədici buğaların analarının məhsuldar uzunömürlülük göstəriciləri hesablanmışdır. Alınmış məlumatlar əsasında Almanya (10 baş) və İsrail (baş) seleksiyasına məxsus nəzarət və təcrübə qrupu olmaqla 20 baş buğa törədici olaraq seçilmişdir (Cədvəl 1). Həmin törədicilərdən F1 nəslinin alınması üçün istifadə edilmişdir.

Cədvəl 1

İsrail seleksiyasına mənsub törədicilərin nəsil şəcərəsi və məhsuldarlıq xüsusiyyətləri

S/S	Şəcərə							Məhsuldarlıq xüsusiyyətləri					
								Rel%	Süd,kq	Protein		Yağ	
	Törədici adı	İdentifikasiya (ISRM0000000)	Atası-	Anası	Doğulduğu tarix	Qızları	Naxırları			kq	%	kq	%
1.	Garden	7851	Jermin	Dogit	22.12.2011	1144	367	99	239	18,3	0,09	31,3	0,19
2.	Jacer	7968	Jerom	Sigar	14.08.2013	100	76	88	219	13,9	0,06	13,4	0,05
3.	Mesufon	7977	Massey	Sufon	15.09.2013	472	223	97	71	5,7	0,03	18,5	0,13
4.	Shizaf	7989	Santana	Dogit	27.09.2013	343	194	96	305	12,1	0,02	41,8	0,25
5.	Vegas	7972	Wins	Gasper	30.11.2013	15	13	63	391	13,3	0,01	17,6	0,03
6.	Yoel	7854	Jermin	Sigar	26.12.2011	106	77	91	237	4,7	-0,02	13,3	0,04
7.	Arizin	9175	Erdman	Zaka	02.12.2016	720	306	53	747	18,9	-0,03	17,1	-0,08
8.	Busni	9033	Borussia	Sadash	15.08.2014	544	281	55	520	22,0	0,05	23,4	0,04
9.	Macon	9130	Moonray	Argaman	03.01.2016	263	120	55	730	20,3	-0,02	39,1	0,10
10	Rosario	9120	Raleb	Sted	10.10.2015	199	95	56	581	22,8	0,04	36,2	0,12

Nəzarət və təcrübə qrupunda olan inəklərin mayalandırılması, eyni zamanda onların məhsuldarlıq göstəricilərinin yaxşılaşdırılması məqsədilə hər bir törədici buğanın məhsuldarlıq xüsusuiyyətləri araşdırılmışdır. Bu zaman onların funksional xüsusiyyətləri, o cümlədən, həmin xüsusiyyətlərin nəslə ötürülməsi qabiliyyəti nəzərə alınmışdır (Cədvəl 2).

№ 1/2026 səh.32-39

Cədvəl 2

İsrail seleksiyasına mənsub törədicilərin funksional və eksteryer xüsusiyəttləri

Törədicilər	Funksional xüsusiyyətlər								1 – ci laktasiyada məhsuldarlıq				Eksteryer				
	SHS	Atanın buzovları		Qızın buzovları		Uzunömürlülük (günlə)	Dözümlülük %	Qızın məhsuldarlığı, %	Süd, kq	Yağ, %	Protein, %	Rel., %	Bədən ölçüsü	Ətraflar	Yelin dərinliyi	Əmziklərin ölçüsü	Yelin
		Ölü doğum, %	Doğuş çətinliyi %	Ölü doğum, %	Doğuş çətinliyi, %												
Garden	0,15	-0,9	-1,2	0,6	-0,2	96	-1,3	-0,21	12397	3,82	3,27	85	107	104	103	99	104
Jacer	0,27	0,3	-0,7	-0,6	-0,6	-15	-0,8	1,29	12148	3,71	3,23	64	102	100	99	105	101
Mesufon	-0,21	-0,3	-0,2	0,5	-0,2	28	-2,2	-1,36	12033	3,75	3,20	77	104	101	108	111	113
Shizaf	0,00	1,5	4,1	-0,8	-0,9	21	-1,5	-0,02	12429	3,85	3,16	80	116	106	106	115	114
Vegas	0,01	-0,2	1,3	-0,6	-0,5	90	1,2	1,36	12714	3,56	3,11	58	98	101	102	103	104
Yoel	-0,08	1,6	0,5	1,7	0,0	13	-2,8	1,46	12344	3,63	3,13	64	105	102	101	101	103
Arizin	-0,01	0,0	1,4	-2,1	0,5	129	1.6	0,51	12257	3,71	3,21	56	103	101	106	106	107
Busni	0,36	0,1	-1,3	-3,0	0,0	35	-0,8	-0,53	12305	3,64	3,24	56	104	101	105	109	107
Macon	0,07	0,7	0,9	-2,0	-0,2	105	-1,4	0,02	12146	3,80	3,15	56	102	102	99	107	102
Rosario	-0,32	1,3	2,3	1,4	1,0	127	0,3	-1,96	12311	3,68	3,20	56	103	103	100	99	102

İqtisadi səmərəliliyin artırılmasına yönəlmiş heyvandarlıqda bütün iqtisadi əhəmiyyətli xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Yetişdirmə planında bir neçə xüsusiyyət nəzərə alınarsa, indeks seçiminin bütün digər seleksiya üsullarından üstünlüyü sübuta yetirilir. Yetişdirmə məqsədlərini təyin etmək üçün fərdi xüsusiyyətlərin iqtisadi əhəmiyyəti hesablanmalıdır.

Ümumi iqtisadi damazlıq dəyəri iqtisadi səmərəni maksimuma çatdırmağa yönəlib. Süd və ət məhsuldarlıq xüsusiyyətləri ilə yanaşı, xərcləri azaldan eksteryer xüsusiyyətləri də heyvanın damazlıq dəyərinə təsir edir. Ümumi Damazlıq Dəyəri (ÜDD - REL) seleksiya göstəricisidir və heyvandarlıq məqsədinin riyazi tərifini ifadə edir [1,3]. Fərdi xüsusiyyətlər üçün müvafiq dəqiqliklə hesablanmış damazlıq dəyərləri fərdi heyvan üçün ümumi damazlıq dəyərinin iqtisadi hesablanması üçün çox vacibdir. Ümumi damazlıq dəyərini hesablamaq üçün damazlıq hədəf əlamətlərinin iqtisadi göstəriciləri və müvafiq genetik parametrlər məlum olmalıdır (Cədvəl 3,4). Sadə dillə desək, ayrı-ayrı əlamətlər üçün təxmin edilən damazlıq dəyərləri əlamətlər və ya təxmin edilən damazlıq dəyərləri arasında müvafiq dəqiqlik və korrelyasiya nəzərə alınmaqla müvafiq iqtisadi əmsallara vurulur [5].

Cədvəl 3

Almaniya seleksiyasına mənsub törədicilərin nəsil şəcərəsi və məhsuldarlıq xüsusiyyətləri

S/S	Şəcərə							Məhsuldarlıq xüsusiyyətləri					
								Rel%	Süd,kq	Protein		Yağ	
	Törədici adı	İdentifikasiya (DE)	Atası	Atasının anası	Doğulduğu tarix	Qızları	Naxırları			kq	%	kq	%
1.	Benstar	10.833.521	Bennie	Dollyanna	18.06.2014	850	241	103	1681	55	-0,02	59	-0,06
2.	Freezer	10.572.990	Finder	Liesje	23.03.2016	127	101	107	733	20	-0,04	29	0,00
3.	Heli	10.204.364	Comedy	Eilen	18.10.2014	255	173	105	102	4,2	0,05	16,1	0,06
4.	Hurley	10.509.538	Huey	Legndry	27.05.2015	261	158	101	200	24	0,16	79	0,68
5.	Justinus	10.204.783	Justin	Paulina	10.01.2016	116	88	72	145	11,7	0,04	20,3	0,11
6.	Lips	10.203.307	Martiz	Maike	19.10.2015	130	80	69	154	10,9	0,11	18,4	0,20
7.	Niscala	10.203.296	Simon	Antje	18.10.2016	87	62	60	355	18,4	0,08	20,3	0,16
8.	Nito	10.203.257	Nedap	Karen	15.11.2015	187	121	78	217	18,2	-0,05	14,6	0,20
9.	Rabin	10.202.334	Pellegro	Rooster	25.10.2016	356	289	117	520	18,5	0,11	24,0	0,26
10.	Raddison	10.833.493	Radar	Huey	10.12.2016	175	110	99	702	32	0.04	40	0,07

№ 1/2026 **səh.32-39**

Cədvəl 4

Almaniya seleksiyasına mənsub törədicilərin funksional, eksteryer xüsusiyyətləri

Törədicilər	Funksional xüsusiyyətlər									1 – ci laktasiyada məhsuldarlıq				Eksteryer				
	SHS	Atanın buzovları		Qızın buzovları		Uzunömürlülük (günlə)	Dözümlülük %	Qızın məhsuldarlığı, %	Süd, kq	Yağ, %	Protein, %	Rel., %	Bədən ölçüsü	Ətraflar	Yelin dərinliyi	Əmziklərin ölçüsü	Yelin
		Ölü doğum, %	Doğuş çətinliyi,%	Ölü doğum, %	Doğuş çətinliyi, %												
Benstar	0,19	-0,3	0,8	0,9	0,6	80	-1,5	-0,23	11189	3,71	3,22	79	110	103	103	101	117
Freezer	0,31	0,2	0,6	1,2	0,4	22	1,1	-0,82	12050	3,68	3,22	70	112	104	108	104	112
Heli	-0,14	0,2	-0,2	-1,0	-0,6	29	1,0	1,44	12445	3,62	3,20	74	99	102	105	108	105
Hurley	0,06	0,7	-0,3	0,2	0,6	43	2,1	1,11	12328	3,76	3,20	71	100	106	106	110	113
Justinus	0,10	0,4	0,4	0,8	0,9	70	1,2	1,41	12515	3,49	3,18	60	97	99	103	100	108
Lips	0,11	-0,9	-0,2	-0,4	-0,4	119	-1,1	0,95	12187	3,57	3,12	71	101	101	101	102	104
Niscala	0,07	0,8	0,6	1,3	-0,7	82	-0,7	-1,12	12237	3,63	3,15	68	105	100	100	104	108
Nito	-0,19	-0,6	0,5	0,6	0,5	43	1,1	0,88	12622	3,74	3,21	55	103	102	103	107	105
Rabin	-0,02	-0,1	-1,6	-0,7	-0,9	86	1,0	-0,46	12389	3,64	3,18	61	108	100	105	105	104
Raddison	0,13	2,1	1,7	0,9	-0,6	67	-1,3	1,55	12351	3,80	3,23	50	115	100	100	101	109

Nəzarət və təcrübə qrupu analoq üzrə təyin olunmuşdur. Belə ki, 2018 – ci ildə hər bir təsərrüfat üzrə 1 – ci laktasiya olan düyələr seçilmişdir. Nəzarət qrupu heyvanları Almaniya, təcrübə qrupu heyvanları isə İsrail seleksiyasına məxsus buğa toxumları ilə süni mayalandırılmışdır. Bu məqsədlə hər bir seleksiyaya məxsus 700 buğa toxumu sifariş verilmişdir. Süni mayalanma işlərinə 2018 – ci ildən başlanmışdır. Nəzarət qrupunda ümumilikdə 620 baş düyə süni mayandırılmışdır. Mayalanmış heyvanlardan 96 başı ovulyasiya ilə həvəsə gətirilmişdir. Boğazlığın müayinəsi zamanı 434 baş heyvanın, o cümlədən, 304 baş düyənin ilk mayalanmadan boğaz olduğu müəyyən olunmuşdur. Dövrün sonunda 431 baş heyvan, o cümlədən 19 başı əkiz doğmuşdur. Əldə edilmiş 450 baş buzovun 236 başı dişi, 214 başı isə erkək doğulmuşdur (Cədvəl 5). Nəzarət qrupunda əldə olunmuş birinci nəsil (F1) üzrə tədqiqat panı üzrə növbəti dövrlərdə istifadə edilmişdir.

Cədvəl 5

2018 - ci il ərzində nəzarət qrupu heyvanlarının mayalandırılmasında istifadə olunan törədici toxumları və alınmış balalar (F1 nəsil)

Törədici		Mayalanma		Boğazlığın təyini				Balavermə		Buzovlar						Uğursuz mayalanma
				Cəm		İlk mayalanma				Dişi			Erkək			
İdentifikasiya (DE)	Adı	Cəm	Ovulyasiya	Baş	%	Baş	%	Cəmi	Əkiz	Cəm	Çətin doğuş	Ölü	Cəmi	Çətin doğuş	Ölü	
10.833.521	Benstar	50	15	36	72,00	12	34,29	22	1	5		1	8	1		14
10.572.990	Freezer	30	9	21	70,00	10	47,62	14		10			4			9
10.204.364	Heli	35	5	21	60,00	11	36,67	22	1	12			11			14
10.509.538	Hurley	35	9	22	62,86	13	50,00	20	3	14	2	1	9		1	13
10.202.264	Justin	120	15	89	74,17	81	77,14	98	7	61	6	3	44	5	3	31
10.203.307	Lips	60	3	47	78,33	39	68,42	49	1	28	1		22	2	1	13

10.203.296	Niscala	100	10	68	68,00	45	50,00	72		41		2	31			23
10.203.257	Nito	35	5	23	65,71	21	70,00	24		8		1	16	1		12
10.202.334	Rabin	115	20	79	68,70	57	60,00	87	5	41	5	3	51	7	1	29
10.833.493	Raddison	40	5	28	70,00	15	42,86	23	1	6			18			12
		620	96	434		304		431	19	236	14	11	214	16	6	170

Holştin cinsli heyvanların İsrail seleksiyasına məxsus törədici buğaların toxumu ilə mayalandırılması təcrübə qrupunda yerinə yetirilmişdir. Təcrübə qrupunda 83 baş düyə ovulyasiya (nəzarət qrupundan 13 baş az) olmuşdur. Boğazlığın təyini zamanı 488 baş düyənin, o cümlədən, ilk mayalanmadan 366 baş düyənin boğaz olduğu aşkar edilmişdir. Bu göstərici nəzarət qrupu üzrə müvafiq olaraq 54 baş və 62 baş artıq olduğu məlum olmuşdur (Cədvəl 6).

Cədvəl 6

2018 - ci ildə təcrübə qrupu heyvanlarının mayalandırılmasında istifadə olunan törədici toxumları və alınmış balalar (F1 nəsil)

Törədici		Mayalanma		Boğazlığın təyini				Balavermə		Buzovlar						Uğursuz mayalanma
				Cəm		İlk mayalanma				Dişi			Erkək			
İdentifikasiya (DE)	Adı	Cəm	Ovulyasiya	Baş	%	Baş	%	Cəmi	Əkiz	Cəm	Çətin doğuş	Ölü	Cəmi	Çətin doğuş	Ölü	
000000007851	Garden	65	20	48	73,85	32	71,11	55		32			23		1	17
000000007968	Jacer	70	14	56	80,00	31	55,36	46	2	29	2	1	19			14
000000007977	Mesufon	60	6	51	85,00	34	62,96	24		13		1	11			9
000000007989	Shizaf	100	8	83	83,00	73	79,35	80	5	58			27	1		17
000000007972	Vegas	40	5	27	67,50	18	51,43	18		11			7			13
000000007854	Yoel	60	3	41	68,33	38	66,67	60		37	2	1	23	1	2	19
000000009175	Arizin	40	8	29	72,50	19	59,38	17	1	12	1	1	6	1		11
000000009033	Busni	50	5	36	72,00	27	60,00	29	2	20			11			14
000000009130	Macon	45	6	40	88,89	35	89,74	31		16	1		15	2	1	5
000000009120	Rosario	90	8	77	85,56	59	71,95	84	3	55	4	4	32	6		13
		620	**83**	**488**		**366**		**444**	**13**	**283**	**10**	**8**	**174**	**11**	**4**	**132**

Məlumdur ki, inəklərin rahat doğum etməsi onların mayalandırıldığı törədici toxumundan asılıdır. Doğuşun asan və ya çətinliyi, ölü doğum, əkiz doğum və s. kimi göstəricilər birbaşa törədici toxumunun keyfiyyət və genetik göstəricisi hesab edilə bilər [5]. Cədvəl 6 – dan aydın olur ki, 444 baş doğmuş (13 baş əkiz) düyədən 457 baş buzov əldə edilmişdir. Doğulmuş buzovların 283 başı dişi, 174 başı isə erkək olmuşdur. Doğulmuş dişi buzovların sayı 47 baş çox, erkəklərin sayı isə 40 baş az olmuşdur. Uğursuz mayalanmaların sayı təcrübə qrupunda nəzarət qrupuna nisbətən 48 baş az olmuşdur.

№ 1/2026 **səh.32-39**

Alınmış F1 nəslin dişi nümayəndələri tədqiqatın növbəti mərhələlərində nəzarət və təcrübə qruplarında istifadə olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Шишкина, Т. В. Современные методы оценки племенных и продуктивных качеств животных : учебное пособие / Т. В. Шишкина. — Пенза : ПГАУ, 2022. — 200 с
2. Коханов, А. П. Селекция в животноводстве / А. П. Коханов, М. А. Коханов, Н. В. Журавлев. – Издание 2-е переработанное и дополненное. – Волгоград : Волгоградский государственный аграрный университет, 2014. – 140 с.
3. Taylor, V.J., Hattan, A.J., Bleach, E.C., Beever, D.E., Wathes, D.C. Reproductive function in average and high yielding dairy cows // Oss. Publ. 2001, No. 26, Brit. Soc. Anim. Sci.. S. 495-498.
4. Konersmann, Y., Wemheuer, W., Brenig, B. / Herkunft, Verbreitung und Bedeutung des CVM-Gendefekts in der HolsteinFriesian-Population. 2003, Züchtungskunde, 75. S. 9-15. Stuttgart, Eugen Ulmer Verlag
5. Caton, J., K. Vonnahme, J. Reed, T. Neville, C Effertz, C. Hammer, J. Luther, D. Redmer,and L. Reynolds. 2007. Effects of maternal nutrition on birth weight and postnatalnutrient metabolism. in: Proc. International Symposium on Energy and Protein Metabolism. EAAP Publication 124:101-102.

УДК 636.082.251

ВЛИЯНИЕ РАЗНЫХ СЕЛЕКЦИОННЫХ ПОТОМСТВЕННЫХ БЫКОВ НА СПОСОБНОСТЬ ВОСПРОИЗВОДСТВО ТЕЛКОВ ГОЛШТИНСКОЙ ПОРОДЫ

Санам Забит Ибрагимова, Вусал Адиль Мирзаев, Асаф Эйюб Рушанов
Азербайджанский государственный аграрный университет
Нахчыванский Государственный Университет

Резюме.*До недавнего времени термин «разведение» в животноводстве во всем мире ограничивался такими производственными признаками, как молоко или мясо. Достаточное предложение молочной и мясной продукции на рынке привело к значительному снижению цен на молоко и мясо. В этом случае значимость снижения издержек производства существенно возросла.С ростом значимости функциональных признаков значительно увеличилось и количество признаков, по которым оценивается племенная ценность. Племенные фермы теперь могут достигать более 45 племенных показателей на быка три раза в год. Агрегирование валовой племенной ценности (ВПЦ) на основе племенной ценности или экономической значимости является международной практикой.*

Ключевые слова: *племенная ценность, прародитель,оплодотворение, теленок, функциональный признак, экстерьер, плодовитость.*

UDC 636.082.251

INFLUENCE OF DIFFERENT SELECTION-PROVEN SIRE BULLS ON THE REPRODUCTIVE PERFORMANCE OF HOLSTEIN HEIFERS

Sanam Zabit Ibrahimova, Vusal Adil Mirzayev, Asaf Eyyub Rushanov
Azerbaijan State Agrarian University
Nakhchivan State University
senem.ibrahimova@mail.ru

Summary.*Until recently, the concept of "breeding" in livestock production worldwide was primarily associated with production traits such as milk and meat yield. However, an adequate supply of milk and meat products on the market has led to a significant decrease in their prices, thereby substantially increasing the importance of reducing production costs.*

№ 1/2026 **səh.32-39**

Under these conditions, the role of functional traits has increased considerably, including reproductive performance, viability, and longevity of animals. Consequently, the number of traits used for breeding value evaluation has expanded significantly. At present, breeding farms are able to evaluate the breeding value of bulls based on more than 45 traits, with assessments conducted up to three times per year.

The aggregation of total breeding value (TBV) based on individual breeding values and their economic importance is a widely accepted international practice and allows for a more objective assessment of the influence of selection-proven sire bulls on the reproductive traits of their offspring.

Keywords: *breeding value, ancestor, fertilization rate, calf, functional traits, conformation, fertility.*

Redaksiyaya daxilolma: 15.01.2026
Çapa qəbul olunma: 19.03.2026

№ 1/2026 **səh.40-45**

UOT 551.465:551.583
DOI 10.30546/JIECM.2026.001.2049

AZƏRBAYCANIN DƏNİZ SAHİLİ ƏRAZİLƏRİNDƏ XƏZƏR DƏNİZİNİN SƏVİYYƏSİNİN DƏYİŞMƏSİNƏ UYĞUNLAŞMA

[1]Rəhimova A.H., [1]Əliyeva M.G. [2]Əhmədova A.R.
[1] "Su və Meliorasiya Elmi Tədqiqat İnstitutu" Publik Huquqi Şəxsi, Bakı, Azərbaycan
[2]AR ETN "Coğrafiya İnstitutu" Publik Hüquqi Şəxs, Bakı, Azərbaycan
afat.rahimova@smeti.gov.az, e.aygün1986@mail.ru

Xülasə: *Dünyanın ən böyük daxili su hövzəsi olan Xəzər dənizində su səviyyəsi hazırda çoxillik müşahidələr əsasında qeydə alınan minimum həddə düşmüşdür. Xəzər dənizinin çoxillik səviyyə tərəddüdləri Azərbaycan Respublikasının sahilboyu ərazilərində ekoloji, sosial və iqtisadi risklərin artmasına səbəb olmuşdur. Son onilliklərdə dəniz səviyyəsinin enməsi, liman və nəqliyyat infrastrukturunun dayazlaşması, sahil ekosistemlərinin deqradasiyası və bioresursların azalması ilə müşayiət olunmuşdur. Məqalədə Xəzər dənizi səviyyə dəyişmələrinin Azərbaycan sahillərinə təsiri təhlil edilir, ekoloji və iqtisadi riskləri minimuma endirməyə yönəlmiş adaptasiya strategiyaları təklif olunur. Nəticələr göstərir ki, Xəzər dənizi səviyyəsinin dəyişkənliyinə effektiv uyğunlaşma elmi tədqiqatlar, davamlı sahil idarəçiliyi və regional əməkdaşlığı birləşdirən kompleks yanaşma tələb edir. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi davam edən qlobal iqlim dəyişikliyi şəraitində Azərbaycanın sahil ərazilərinin uzunmüddətli ekoloji təhlükəsizliyini və davamlı inkişafını təmin etmək üçün vacibdir.*

Açar sözlər: *Xəzər dənizi, səviyyə dəyişməsi, adaptasiya strategiyaları, sahil zonası, iqlim dəyişiklikləri.*

Giriş.Xəzər dənizi dünyanın ən böyük qapalı su hövzəsidir. Sahəsinin böyüklüyünə görə onu Dəniz adlandırırlar. Xəzər dənizi Azərbaycan, Rusiya, Qazaxıstan, Türkmənistan və İranla əhatələnir. NASA-nın peşəkar peyk (radar altimetriya) ölçmələrindən əldə edilmiş modelləşdirmələrə görə, Xəzər dənizində su səviyyəsi əsrin sonuna qədər 9–18 metr arası düşə bilər, bu isə dünyanın ən böyük daxili su hövzəsinin səthinin 25 %-nin itirilməsi və təxminən 93000 km² yeni quru ərazinin üzə çıxmasına səbəb ola bilər — bu sahə Portuqaliyanın ölçüsü qədərdir. Xəzər dənizi 2015-ci ildən bəri həyəcan verici bir sürətlə geriləyir və son beş ildə suyun səviyyəsi təxminən 80 santimetr azalıb. Baltik sistemi üzrə Xəzər dənizinin səviyyəsinə dair məlumatlara əsasən, onun səviyyəsi −29 metr göstəricisindən aşağı enmişdir ki, bu da xüsusilə Rusiya və Qazaxıstanla həmsərhəd olan dayaz şimal hissədə daha aydın müşahidə olunur. Dənizin geri çəkilməsi nəticəsində dəniz dibinin geniş sahələri, o cümlədən bioloji cəhətdən zəngin və sıx məskunlaşmış ekosistemlərin yerləşdiyi ərazilər üzə çıxır. Son illərdə su səviyyəsinin azalması Xəzərin kövrək ekosisteminə, xüsusilə nərə balığı və Xəzər suitisi kimi nəsli kəsilməkdə olan növlərə ciddi təhlükə yaratmışdır [6, 7].

Azərbaycanın Xəzər dənizinin sahil zonalarında məskunlaşmanın və təsərrüfat fəaliyyətinin yüksək sıxlığı, neft-qaz infrastrukturu, nəqliyyat-kommunikasiya xətləri və rekreasiya obyektlərinin mövcudluğu səviyyə dəyişmələrinin nəticələrini daha da həssas edir. Bu baxımdan, dəniz səviyyəsinin dinamikasının öyrənilməsi, risklərin qiymətləndirilməsi və uyğunlaşma tədbirlərinin hazırlanması həm ekoloji təhlükəsizlik, həm də dayanıqlı regional inkişaf baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatın obyekti Xəzər dənizinin Azərbaycan sahilləridir.

Təhlil və müzakirə. Xəzər dənizinin səviyyəsində qeyri-sabit dəyişkənliklər sahilboyu ərazilərin təsərrüfat və sosial infrastrukturu üçün ciddi risklər yaradır. Bu səbəbdən uyğunlaşma strategiyaları uzunmüddətli inkişaf və risklərin azaldılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xəzər dənizində suyun azalması ən əsas iqlim amilləri, temperaturun kəskin artması nəticəsində buxarlanmanın çoxalması və dənizə düşən yağıntıların, eləcə də qidalandırıcı çaylardan, xüsusən də, Volqa və Ural çaylarından suyun axınının azalması ilə əlaqələndirilir. Temperatur artımı ilə yanaşı,

külək rejiminin dəyişməsi də səviyyənin düşməsinə ciddi təsir göstərir. Xəzərin suyunun 80%-dən çoxunu təmin edən Volqa çayı yeni bəndlərin tikintisi və sahilləri boyunca kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək üçün suvarma sistemlərinin genişləndirilməsi səbəbindən getdikcə Xəzərə az su gətirir [4].

Son 15 ildə dənizin şərq sahil xətti bəzi hissələrdə 8-10 kilometr geri çəkilib. Qazaxıstanın Ölü Kultuk körfəzi tam quruyub, Manqışlaq körfəzi kiçilib və yerində yeni adalar əmələ gəlib. Bu müddətdə cəmi 5 metrlik dərinliyə malik Qaraboğazgöl körfəzinin şərq sahili 26 kilometr geri çəkilmişdir. Abşeron yarımadasının ətrafında sahil dərin olduğuna görə geri çəkilmə məsafələri şimaldakı qədər böyük deyil. Suyun səviyyəsinin kəskin enməsi nəticəsində sahil xətti geri çəkilərək, Zığ ərazisini Qum adası ilə birləşdirib. Abşeron Milli Parkının yerləşdiyi, yarımadanın "qartal dimdiyi" formalı qurtaracağı uzanıb və enlənib. Bakı bulvarının ən dayaz hissələrində də sahil xətti 15-20 metr geriyə çəkilib [2].

Xəzər dənizinin səviyyəsinin enməsi Abşeron, Neftçala, Lənkəran və Astara sahil zonalarında sahil xəttinin əhəmiyyətli dərəcədə geri çəkilməsi ilə nəticələnmiş, liman və balıqçılıq sektorunun fəaliyyət imkanlarını məhdudlaşdırmış və torpaq və su ekosistemlərində mühüm ekoloji dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Bu proses Azərbaycanın ekoloji təhlükəsizliyi və iqtisadi inkişafı üçün strateji əhəmiyyət daşıyan kompleks məsələ kimi qiymətləndirilə bilər. Sahilyanı ərazilərdə aparılan sahə müşahidələri və müəlliflər tərəfindən müxtəlif mövqelərdən çəkilmiş fotoşəkillər göstərir ki, geri çəkilmə prosesi əsasən dayaz akkumulyativ sahələrdə daha intensiv xarakter daşıyır (Şəkil 1a, b) [1].

.

a)

b)

Şəkil 1. (a, b) Xəzər dənizinin geri çəkilməsi nəticəsində Abşeron yarımadasının Novxanı sahil zonasında sahil xəttinin dəyişməsi

Dənizinin səviyyəsi son 100 ildə 3 dəfə kəskin dəyişmişdir.

1996-Dənizin orta illik səviyyəsi 1929-1977- ci illərdə 3,2 m enmiş, 1978-1995- ci illərdə 2,5 metrə qədər yüksəlmiş, 1996-2023-cü illərdə 2,0 m-ə qədər azalmış və hazırda da enməkdədir. Sonuncu qalxma prosesi nəticəsində Respublikamızın təqribən 850 km uzunluqlu sahil xətti zonasında 50 min hektara qədər torpaq sahəsi subasmaya məruz qalmışdır. 1978-1995-cı illərdə kəskin qalxması zamanı sahil zonasında yerləşən sənaye və kənd təsərrüfatı infrastrukturlarına xeyli zərər dəymişdir. Xəzər dənizinin səviyyəsi 1996-cı ildən başlayaraq enməkdədir. Əvvəllər su basmış torpaq əraziləri su altından çıxaraq sahil zonasında neqativ ekoloji halların yaranmasına səbəb olmuşdur. Təqribi hesablamalara görə Respublika üzrə bütün sahilboyu ərazidə 38 min hektara qədər torpaq sahəsi dəniz altından çıxmışdır. Bu proses nəticəsində ən böyük ziyanlar dəniz gəmiçiliyinə, kənd təsərrüfatına, neft-qaz sənayesinə, balıqçılıq təsərrüfatına, kurort-rekreasiya obyektlərinə s. sahələrə dəyir. Səviyyənin mütəmadi (fasiləsiz) olaraq azalması 2005–ci ildən başlayaraq orta hesabla ildə 10 sm sürətlə davam etməkdədir [1,3,4,5] , (Şəkil 2, cədvəl 1).

№ 1/2026 səh.40-45

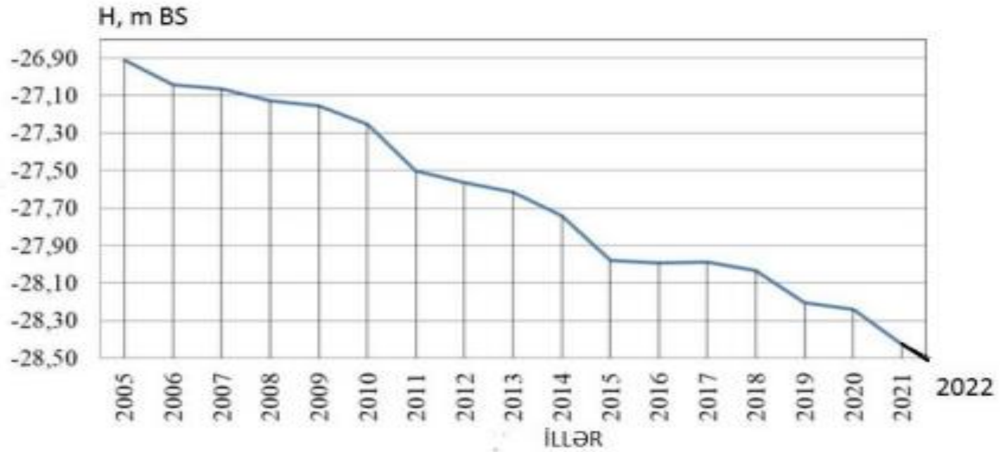

Şəkil 2. Xəzər dənizi səviyyəsinin (2005– 2022- ci illər) enməsi

Cədvəl 1.

Azərbaycan respublikasında inzibati rayonlar üzrə subasmış və su altından çıxmış sahil əraziləri (ha)

Rayonlar	Sahil xəttinin uzunluğu, km	Subasma sahələri 1977-1995	Dəniz altından çıxmış sahələr 1996-2022
		Səviyyə -26,50 mBS	Səviyyə -28,40 mBS
Xaçmaz	66,0	2070	1573
Dəvəçi	20,7	1040	790
Siyəzən	39,6	610	464
Xızı	26,1	510	388
Bakı meriyası	289,6	3820	2029
Salyan	11,7	60	46
Neftçala	94,6	13270	10085
Qızılağac qoruğu	102,0	23900	18164
Masallı	31,5	2670	2903
Lənkəran	35,1	410	312
Astara	21,1	90	68
Cəmi	738,1	48450	36822

Aparılmış tədqiqatlar göstərmişdir ki, Lənkəran, Neftçala və Abşeron sahillərində vaxtilə səviyyə qalxması dövründə tikilmiş sahil mühafizə qurğuları daşqın axımlarının təsiri nəticəsində zədələnmiş və onların effektivliyi əhəmiyyətli dərəcədə zəifləmişdir. Bu isə dənizlə sərhəddə yerləşən yaşayış məntəqələri və sənaye infrastrukturu üçün əlavə risklər formalaşdırmışdır. Dəniz səviyyəsinin enməsi ilə bağlı müşahidələr çay mənsəblərinin dayazlaşması, su dövranının pozulması və mənsəb ekosistemlərinin deqradasiyası kimi ciddi ekoloji nəticələr doğurmuşdur.

Xəzər səviyyəsinin dəyişkənliyinin qanunauyğunluqlarını müəyyən etmək məqsədilə aparılmış genişmiqyaslı tədqiqatlara baxmayaraq, bir çox problemli məsələlər hələ də tam həllini tapmayıb. Buna görə də bu istiqamətdə tədqiqatlar aktuallığını qoruyaraq davam etdirilməlidir.

Dəniz səviyyəsinin idarə olunması müasir şəraitdə yalnız məhdud miqyasda mümkündür. Buna görə sahil ərazilərinin təsərrüfat istifadəsində əsas prinsip səviyyənin proqnozlaşdırıla bilməyən dəyişikliklərinə adaptasiya olmalı, risklərin azaldılması üçün isə maliyyə mexanizmləri, məsələn, sığorta tətbiq edilməlidir [8].

Xəzər dənizinin səviyyə dəyişmələri qlobal iqlim dəyişmələri və hidroloji amillərlə əlaqəli olduğundan, həll imkanları məhduddur və bu problem yalnız beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində effektiv şəkildə həll edilə bilər. Azərbaycan və digər Xəzəryanı dövlətlər Xəzər dənizinin və dəniz

ətraf mühitinin mühafizəsi üçün regional əməkdaşlıq aparır. Tehran Konvensiyasında ətraf mühitin qorunması, neft çirklənməsinə qarşı mübarizə, quruda çirklənmədən mühafizə, transsərhəd ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi və biomüxtəlifliyin qorunması üzrə sahilyanı dövlətlər arasında dörd protokolu təsdiq etmişdir. Həmçinin yeni monitorinq və məlumat mübadiləsi protokolu üzərində müzakirələr davam edir, yeni fəaliyyət planları hazırlanır [9,10,11].

Nəticə. Azərbaycanın Xəzər dənizinin sahil ərazilərində təsərrüfat fəaliyyətlərinin əsas prinsipi su səviyyəsinin proqnozlaşdırılması çətin olan dəyişikliklərinə adaptasiya olunmaqdır. Eyni zamanda, Xəzər dənizinin səviyyə dəyişmələrinin Azərbaycan sahillərində potensial ekoloji və iqtisadi təsirləri minimuma endirməyə yönəlmiş adaptasiya yanaşmaları təqdim olunur.

Təsərrüfat və infrastrukturun adaptasiyası: sahilboyu yaşayış məntəqələri, limanlar və sənaye obyektlərinin dizaynında səviyyə dəyişmələrinə davamlı texnologiyalar tətbiq edilməlidir.

Torpaq və ekosistem qorunması: Sahil zolağının eroziya və su basmalarına qarşı təbii və süni qoruyucu sistemlər qurulmalıdır.

Suvarma və meliorasiya sistemlərinin təkmilləşdirilməsi: Kənd təsərrüfatında səviyyə dəyişkənliyinə uyğun fəaliyyət göstərən adaptiv suvarma sistemləri tətbiq edilməli, subartezian quyuları və kanal şəbəkələri dəniz səviyyəsinin dəyişikliklərinə uyğun şəkildə modernləşdirilməlidir.

Risklərin maliyyə mexanizmləri ilə idarə olunması: sığorta proqramları və maliyyə dayanıqlılığını təmin edən digər mexanizmlər risklərin azaldılmasında mühüm rol oynayır.

İctimai maarifləndirmə və monitorinq: dəniz səviyyəsinin davamlı monitorinqi və əhalinin məlumatlandırılması sahil zolağının idarə olunmasını effektiv edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova G.N. və başqaları. Xəzər dənizinin səviyyəsinin dəyişməsinin Azərbaycanın sahil ərazilərinin ekoloji və iqtisadi vəziyyətinə təsirinin qiymətləndirilməsi mövzusu üzrə SMETİ-nin elmi hesabatı. Bakı, 2025.
2. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi. Xəzər dənizinin səviyyə dəyişmələri üzrə monitorinq hesabatları [Elektron resurs].–Bakı, müxtəlif illər.–URL: https://eco.gov.az
3. Əmir Əliyev. “Müasir dövrdə Xəzər dənizinin səviyyə dəyişmələri: səbəblər və nəticələr. “Elm və həyat” elmi jurnalı, Bakı: 2024, səh 37-41. https://igaz.az/az/news/1725
4. Aliyev A.S. Changes in the level of the Caspian sea in the modern period, The reports of national academy of sciences of Azerbaijan, 2024, VOLUME LXXX, No. 1-2 (2024), DOI:10.59423/gnr.2024.83.40.012
5. The Impact of the Envıronmental Sıtuatıon on the Landscapes of the Caspıan Sea Coast's Azerbaıjan https://doi.org/10.1051/bioconf/202515102005 BIO Web Conf.Volume 151, 2025.International Conference “Mountains: Biodiversity, Landscapes and Cultures” (MBLC-2024) Section-Climate Change and Environment (Scopus bazalı) Shafiqa Humbatova[1], Gunay Abbasova[2], and Mahmud Humbatov[3].
6. NASA Earth Observatory. (2021). The Caspian’s Shallow North. Retrieved from https://earthobservatory.nasa.gov/images/149054/the-caspians-shallow-north
7. Volga-Caspian Branch of the Caspian Fisheries Research Institute. The level of the Caspian Sea fell below −29 m (Baltic Height System) [Electronic resource]. July 2025. Based on TASS / EADaily / AzeMedia materials. – URL: https://eadaily.com
8. IPCC. Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Cambridge University Press; 2022. https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg2/
9. Tehran Convention Secretariat. 2025. Caspian Sea Level Decline: Joint Efforts Toward Preservation and Resilience – Declaration adopted at COP30 (Belem). Tehran Convention Secretariat. https://tehranconvention.org/en/news/caspian-sea-level-decline-joint-efforts-toward-preservation-and-resilience-event-concludes-with-declaration-at-cop30

10. Joint Declaration regarding Caspian Sea adopted in Belem (COP30, 18 Nov 2025). Mənbə: Report.az — "Joint Declaration regarding Caspian Sea adopted in Belem", ekoloji sahədə COP30 çərçivəsində qəbul olunan birgə bəyannamə barədə. https://report.az/en/ecology/joint-declaration-regarding-caspian-sea-adopted-in-belem

11. Caspian Sea Level Decline: Joint Efforts Toward Preservation and Resilience Event Concludes with Declaration at COP30 — yüksək səviyyəli tədbirin sonunda Xəzər dənizinin səviyyəsinin azalmasına dair sahilyanı ölkələr tərəfindən Bəyannamənin qəbul olunduğu bildirilir. Bu sənəd COP30 çərçivəsində müzakirə olunub və regional əməkdaşlığın gücləndirilməsini əhatə edir. https://tehranconvention.org/en/news/caspian-sea-level-decline-joint-efforts-toward-preservation-and-resilience-event-concludes

УДК 551.465:551.583

АДАПТАЦИЯ ПРИБРЕЖНЫХ ТЕРРИТОРИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА К ИЗМЕНЕНИЯМ УРОВНЯ КАСПИЙСКОГО МОРЯ

[1]Рагимова А.Г.,[1]Алийева М.Г., [2]Ахмедова А.Р.
[1]Научно-исследовательский институт воды и мелиорации, г. Баку
[2]Институт Географии МНО АР
[1]afat.rahimova@smeti.gov.az, [2]e.aygün1986@mail.ru

Резюме.*В настоящее время уровень воды в Каспийском море — крупнейшем внутреннем водоёме мира — достиг исторического минимума. Многолетние колебания уровня Каспийского моря привели к росту экологических, социальных и экономических рисков в прибрежных районах Азербайджанской Республики. В последние десятилетия понижение уровня моря сопровождается отступлением береговой линии, обмелением портовой и транспортной инфраструктуры, засолением почв, деградацией прибрежных экосистем и сокращением биоресурсов. В статье анализируется влияние изменений уровня Каспийского моря на побережье Азербайджана и предлагаются научно обоснованные адаптационные стратегии, направленные на снижение экологических и экономических рисков. Показано, что эффективная адаптация требует комплексного подхода, объединяющего научные исследования, устойчивое управление прибрежными зонами и региональное сотрудничество.*

Ключевые слова: *Каспийское море, изменение уровня, адаптационные стратегии, прибрежная зона, изменение климата.*

UDC 551.465:551.583

ADAPTATION OF COASTAL AREAS OF AZERBAIJAN TO CHANGES IN THE CASPIAN SEA LEVEL

[1]Rahimova A.H., [1]Aliyeva M.G, [2]Ahmadova A.R
[1]Amelioration Scientific Research Institute, Baku, Azerbaijan
[2]Institute of Geography MSE AR
[1]afat.rahimova@smeti.gov.az, [2]e.aygün1986@mail.ru

Summary *At present, the water level of the Caspian Sea, the largest inland water body in the world, has reached a historical minimum. Long-term fluctuations in the Caspian Sea level have led to increasing environmental, social, and economic risks in the coastal areas of the Republic of Azerbaijan. In recent decades, sea level decline has resulted in shoreline retreat, shallowing of port and transport infrastructure, soil salinization, degradation of coastal ecosystems, and reduction of biological resources. This article analyzes the impacts of Caspian Sea level changes on the Azerbaijani coast and proposes scientifically grounded adaptation strategies aimed at minimizing*

№ 1/2026 **səh.40-45**

environmental and economic risks. The findings indicate that effective adaptation requires an integrated approach combining scientific research, sustainable coastal management, and regional cooperation.

Keywords: *Caspian Sea, sea level change, adaptation strategies, coastal zone, climate change.*

Redaksiyaya daxilolma: 11.02.2026
Çapa qəbul olunma: 19.03.2026

№ 1/2026 **səh.46-52**

UOT 632.1
DOI 10.30546/JIECM.2026.001.2053

İQLİM DƏYİŞİKLİYİ KONTEKSTİNDƏ BİTKİLƏRDƏ GÖBƏLƏK XƏSTƏLİKLƏRİNİN QARŞISININ ALINMASI VƏ İDARƏ EDİLMƏSİ

Nailə Həsrət qızı Cabbarlı
Əkinçilik Elmi Tədqiqat İnstitutunun elmi işçisi
tmammadova79@gmail.com

Xülasə. *Qlobal iqlim dəyişikliyi konteksində yüksək temperatur, quraqlıq və sel kimi ekstremal iqlim hadisələrinin tezliyi artmışdır. Bununla yanaşı, bitkilərin göbələk xəstəlikləri ilə yoluxması daha tez-tez və ciddi hala gəlmişdir. Beləliklə də məhsulun böyüməsi və qida istehsalı ciddi şəkildə təhdid altında olduğu müəyyən edilmişdir. Bu məqalədə iqlim dəyişikliyi ilə əlaqəli məhsul göbələk xəstəliklərinin kəskinləşməsinə diqqət yetirilmişdir. İqlim dəyişikliyinin torpaqla keçən göbələk xəstəliklərinə, hava ilə keçən göbələk xəstəliklərinə və toxumla keçən göbələk xəstəliklərinə təsiri ilə bağlı aparılan tədqiqatlardakı nəticələr ümumiləşdirilmiş və məhsulda göbələk xəstəliklərinin diaqnozu üçün istifadə olunanənənəvi metodlar müzakirə olunmuşdur. Müqayisəli təhlil əsasında ekoloji nəzarət konsepsiyası təklif olunmuşdur. Ekoloji nəzarət məhsul-xəstəliyin biologiyası-torpağın dinamik balansını qoruya, məhsulların sağlam böyüməsi üçün yaxşı mühit təmin edə və iqlim dəyişikliyi kontekstində yeni göbələk xəstəliklərinə nəzarət metodu təqdim edə bilər.*

Açar sözlər: *iqlim dəyişikliyi; bitkilər; göbələk xəstəlikləri; irəliləyişlər*

Giriş. Dünya əhalisinin sürətlə artması və verilən proqnozlaar göstərir ki, bu say 2050-ci ilə qədər 9,7 milyardı keçəcək və insanların qidaya tələbatı artmağa davam edəcəkdir. Lakin, qlobal miqyasda bitki məhsuldarlığı xəstəliklər səbəbindən ciddi şəkildə azalır və demək olar ki, məhsul itkisinin böyük hissəsi təxminən 70-80%-i göbələklərdən qaynaqlanır [1]. Dünya miqyasında təxminən 1,5 milyon göbələk növü mövcuddur ki, bunlardan yalnız Fusarium 100-dən çox məhsulda, məsələn, pomidor solması [3], qarğıdalı pası və buğda fusarium baş çürüməsinə [5] səbəb olur. Həqiqətən də, əksər məhsullar göbələk xəstəliklərinə həssasdır, düyü çürüməsi [6], buğdada pas, düyüdə və buğdada [9] 10-35% və 15-20% məhsul itkisinə səbəb olur. Göbələk xəstəlikləri artıq qlobal ərzaq təhlükəsizliyinə ciddi təhlükə yaratsa da [10], iqlim dəyişikliyinin irəliləməsi bu təhlükəni daha da dərinləşdirib və bunun insanlar üçün yaratdığı çətinliyin mürəkkəbliyini göstərir.

İqlim dəyişikliyinin qida bitkilərinin məhsuldarlığını azaltmaq potensialına malik olduğu geniş şəkildə qəbul edilmişdir [4]. Sənaye inqilabından bəri qlobal orta temperatur 1,5°C artmışdır. Model proqnozlaşdırır ki, temperaturun 1,6°C-3°C artması kartof məhsuldarlığının 18-32% azalmasına səbəb olacaq [15], bu da xüsusilə narahatlıq doğuran məslələrdəndir, çünki qlobal orta temperatur 2100-cü ildə 2,6°C-3,1°C artacaqdır. Beləliklə, bu onu göstərir ki, bu günə qədər məhsuldarlığın azalması gələcəkdə daha da ciddiləşə bilər. Bundan əlavə, iqlim dəyişikliyi məhsullar üçün patogen olan göbələklərin böyüməsini stimullaşdırır və göbələk xəstəliklərinin yayılmasını artırır. Daha yüksək temperatur qlobal miqyasda əksər göbələk patogenlərinin nisbi bolluğunu artıracaq [7] və göbələk patogenləri daha yüksək temperaturda daha aqressiv şəkildə davranacqlar (Şəkil 1). Daşqınlar həmçinin torpaq axını vasitəsilə patogen göbələklərin yayılmasını təşviq edən digər amillər arasındadır. Məsələn, Colletotrichum-un yağışın yuyulması yolu ilə soğan becərilən sahələrə çatdıqdan sonra sürətlə yoluxduğu və xəstəliyin geniş yayılmasına səbəb olduğu göstərilmişdir [9]. Bundan əlavə, daşqınlar səbəbindən nisbi rütubətin artması qış buğdasında yarpaq ləkəsi və ya digər göbələk xəstəliklərinin alovlanmasına səbəb ola bilər . Həmçinin bildirilmişdir ki, quraqlıq və duz stresi şəraitində lobya kök çürüməsinin yoluxma nisbəti 25-100%-ə qədər artırır [2].

Ümumiyyətlə, qlobal iqlim dəyişikliyi kontekstində bitkilərin göbələk xəstəlikləri daha sürətlə yayılır, daha geniş əraziyə yayılır və daha çox zərər verir. Bundan əlavə, hazırda ən çox istifadə edilən

№ 1/2026 **səh.46-52**

kimyəvi pestisidlər artıq yetərli deyil, çünki onlar bitkilərə zərər verir və patogen göbələklərin davamlılıq qazanmasına və ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olur. Bu mənzərə tədqiqatçıları göbələk xəstəliklərinin ekoloji qarşısının alınması və nəzarətinə nail olmaq üçün mikrob-bitki-torpaq qarşılıqlı təsirlərini bütövlükdə yenidən nəzərdən keçirməyə sövq etmişdir. Bu məqalədə iqlim dəyişikliyi ilə əlaqəli bitkilərin yetişdirilməsində göbələk xəstəliklərinin kəskinləşməsinə diqqət yetirilir; iqlim dəyişikliyinin torpaqla, hava ilə və toxumla keçən göbələk xəstəliklərinə təsiri ilə bağlı tədqiqatlar ümumiləşdirilmiş; məhsul göbələk xəstəliklərinin diaqnozu metodları müzakirə olunmuş və bu cür yanaşmaların müqayisəli təhlillərinə əsaslanaraq məhsul sağlamlığının qorunması, məhsul göbələk xəstəliklərinin qarşısının alınması və nəzarətdə saxlanılması üçün ekoloji qarşısının alınması və nəzarət metodları təklif olunmuşdur.

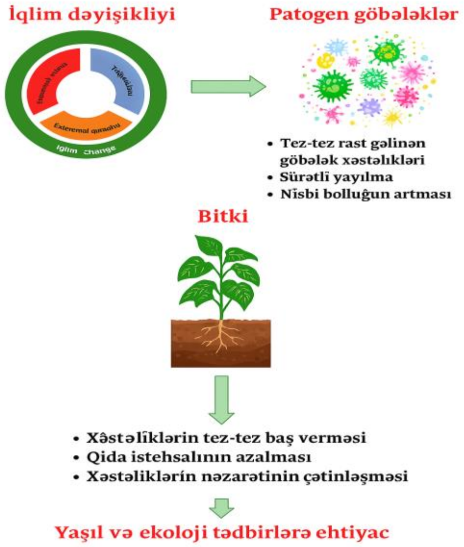

Şəkil 1. İqlim, bitkilər və göbələk patogenləri arasındakı əlaqə

Tədqiqatın materialları və metodları. Göbələk patogenlərinin ətraf mühit faktorlarından asılı olmaqla dəyişkənliyi riyazi vasitələrdən istifadə etməklə ədəbiyyat mənbələrin təhlili əsasında həyata keçirilmişdir

Nəticələr və müzakirə.

İqlim dəyişikliyi bitkilərdə göbələk xəstəliklərini daha da kəskinləşdirir. Quraqlıq, daşqınlar və yüksək temperatur kimi iqlim dəyişikliyi səbəbindən baş verən ekstremal hava hadisələrinin tezliyinin artması, bitki göbələk xəstəliklərinin yayılmasını həyəcan verici dərəcədə artırıb. Bu da öz növbəsində bitkilərin böyümə dövrünə, məhsuldarlığına və keyfiyyətinə təsir göstərib [5].

Quraqlıq bitkilərdə göbələk xəstəliklərini kəskinləşdirir. Quraqlıq stressi məhsulun incə köklərini və torpaq mikrob müxtəlifliyini azaldır və xəstəlik yaradan göbələklərin bitkilərə daha asan yoluxmasına imkan verir [6]. Tədqiqatlar göstərir ki, noxud kök çürüməsini və üzümdəki xəstəlikləri şiddətləndirir. Quraq ərazilərdə torpaqla ötürülən patogenlərin qarşısını almaq və nəzarət etmək üçün diqqət və səylərin olmaması onların ciddi ziyan vurma ehtimalını artırır. May-iyun aylarında baş verən illik quraqlığın Polşada qış buğdasında paslanma hallarını əhəmiyyətli dərəcədə artırdığı bildirilmişdir [3]. Bundan əlavə, quraqlıq stressinin yaratdığı torpaq şoranlaşmasının bitkilərin patogenlərə qarşı həssaslığını artırdığı və göbələk bitki xəstəliklərinin yayılmasını təşviq etdiyi bildirilmişdir. Bitki duz stressi ilə patogen infeksiyası arasındakı qarşılıqlı təsir patogenin növündən və sahib bitki növündən asılıdır. Məsələn, duz stressi şəraitinə məruz qalan soğanlar duz stressinə məruz qalmayanlara nisbətən *Fusarium oxysporum* ilə daha ağır yoluxmadan əziyyət çəkir [4].

Daşqın və yüksək rütubət bitki göbələk xəstəliklərini kəskinləşdirir. Həddindən artıq yağıntı tez-tez daşqınlara və patogen göbələklərin artmasına səbəb ola bilər. Məsələn, yağıntı və ya torpaq axıntısı torpaqda və havada patogen göbələklərin sporları vasitəsilə xəstəliyin yayılmasına kömək edə

№ 1/2026 **səh.46-52**

bilər. Uzun müddət davam edən yağış Fusariumun buğdaya yoluxmasını asanlaşdırır, bu da qonur pas xəstəliyinə daha çox həssasdır. Həqiqətən də, daşqından sonra Phytophthora, Fusarium və Pythium kimi patogenlərin səviyyəsində kəskin artımlar bildirilmişdir [8]. Bundan əlavə, *Epicoccum tritici* göbələk sporlarının daşınması və toplanmasının suyun kondensasiyası və buxarlanması ilə təşviq edildiyi aşkar edilmişdir. Bundan əlavə, şəkər qamışının yüksək yağıntı və ya yüksək rütubət şəraitində yalançı sekaspora daha çox həssas olduğu məlumdur. Nəhayət, düyü yarpaqlarının zədələnməsi və qəhvəyi ləkənin eyni vaxtda baş vermə ehtimalının torpaq suyunun miqdarının artması ilə artdığı aşkar edilmişdir [14].

Yüksək temperatur bitki göbələk xəstəliklərini kəskinləşdirir. Yüksək temperatur iqlim dəyişikliyinin ən birbaşa təzahürlərindən biridir və uzun müddət davam edən yüksək temperatur bitki xəstəliklərinin yayılmasını və şiddətini artıra bilər [7]. Məsələn, yüksək temperatur patogen sporlarının cücərməsinə, məhsul köklərinin zədələnməsinə və həssas bitkilərdə xəstəliyin artmasına səbəb ola bilər. Məsələn, üzümdə boz cürümə xəstəliyinin törədicisi kimi Botrytis cinerea-nın cücərmə müddətinin yüksək temperaturda daha qısa olduğu aşkar edilmişdir [11] və bu xəstəliyi daha da şiddətləndirmişdir. Yüksək temperaturun kərəvizdə kök çürüməsinin artmasına səbəb olduğu da göstərilmişdir, əsasən Fusarium müqavimətinin azalması səbəbindən. Soyanın 30°C-də *Fusarium solani* tərəfindən törədilən kök xəstəliklərinin daha yüksək yayılmasından əziyyət çəkdiyi də bildirilmişdir [9] və soyanın 37°C-də qısa müddətdə baş verən məhvə daha çox həssas olduğu, xəstəliyin ötürülməsinin temperatura həssas olduğunu göstərir. Temperatur dəyişiklikləri ləkələrin böyüməsinə, infeksiya səmərəliliyinin artmasına, sporın əmələ gəlməsinə səbəb olur, eyni zamanda sabit temperaturdakı nisbətlərlə müqayisədə dəyişkən temperatur şəraitində infeksiya səmərəliliyinin, ləkə böyümə sürətinin və spora əmələ gəlməsinin artmasına səbəb olur . Bundan əlavə, yüksək saxlama temperaturu məhsul göbələk xəstəliklərini də şiddətləndirir, düyü kif populyasiyasında əhəmiyyətli bir artım 40°C-də 16 həftəlik saxlamadan sonra aşkar edilir [12]. Bundan əlavə, 10°C saxlama temperaturunda yerkökündə çürümə baş verməsə də, çürümə temperatur 35°C-yə yüksəldikdə daha yüksək olmuşdur. Həmçinin, saxlama temperaturunun 2°C-dən 25°C-yə qaldırılmasının nektarinlərin qəhvəyi çürüklə yoluxma riskini 60 dəfədən çox artırdığı aşkar edilmişdir [3].

İqlim dəyişikliyinin müxtəlif yollarla bitki göbələk xəstəliklərinə təsiri. Bitki göbələk xəstəlikləri əsasən ötürülmə yoluna görə torpaqla keçən göbələk xəstəlikləri, hava ilə keçən göbələk xəstəlikləri və toxumla keçən göbələk xəstəlikləri kimi təsnif edilir. İqlim dəyişikliyi yoluxma yerlərini, xəstəlik səviyyələrini və göbələklərin müxtəlif ötürülmə yolları ilə zərər vermə mexanizmlərini dəyişdirə bilər.

Torpaqla keçən göbələk xəstəlikləri. Torpaqla keçən göbələk xəstəlikləri, əlverişli şəraitdə bitki qalıqları ilə birlikdə torpaqda yaşayan göbələklər bitki köklərinə və ya gövdələrinə daxil olduqda baş verir. Bu xəstəliklər kök funksiyasına və suyun və qida maddələrinin udulmasına mane olur, bu da böyümənin ləngiməsinə və məhsuldarlığın azalmasına səbəb olur. Xüsusilə davamlı əkin və torpağın deqradasiyasının olduğu hallarda torpaqla keçən xəstəliklərin epidemiyaları tez-tez baş verə bilər. Məsələn, kartof gec zərərvericisi qlobal miqyasda illik təxminən 6,1 milyard avro itkiyə səbəb olur və kartof həddindən artıq yay temperaturuna və quraqlığa daha çox həssasdır. Yüngül buxarlanmanın yağıntıya nisbəti məhsul müxtəlifliyini məhdudlaşdırır və həddindən artıq yay temperaturu və quraqlıq patogenlərin məhsullara hücum etməsini asanlaşdırır, *Pythium* spp., *Phytophthora* spp., *Fusarium* spp. və *Mycosphaerella* spp. kimi bəzi torpaq mənşəli patogenlər məhsuldarlığın 50-75% azalmasına səbəb olur [8]. İqlim dəyişikliyi torpağın turşulaşmasına səbəb olur ki, bu da torpağın fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərini və mikroorqanizmlərin miqdarını dəyişdirir, patogenlərin toplanmasını təşviq edir və torpaq mənşəli xəstəlikləri şiddətləndirir. Turş torpaqlar öz növbəsində Fusarium tərəfindən törədilən soya kök çürüməsi xəstəliklərinin ən çox rast gəlinməsi ilə əlaqələndirilir. Ekstremal iqlim şəraiti bitkilərin zədələnməsinə səbəb olur və bu cür həssas bitkilər xəstəliklərə daha çox həssasdır. 30 °C-dən yuxarı temperaturun taxıllarda oksidləşdirici stressə səbəb olduğu və bu da fermentlərə və toxumalara birbaşa zərər verdiyi bildirilir [15]. *Aspergillus* və *Fusarium oxysporum* kimi göbələklərin tez-tez bitkilərdəki zədələnmə yerləri vasitəsilə parazitlik etdiyi və çoxaldığı bildirilir. Torpaqla ötürülən

№ 1/2026 səh.46-52

xəstəliklərin yalnız fərdi növlər tərəfindən deyil, patogen komplekslər tərəfindən törədildiyini göstərən dəlillər artmaqdadır və torpaqla ötürülən patogen-ətraf mühit qarşılıqlı təsirlərinin mürəkkəbliyi temperatur və rütubət kimi çoxşaxəli və ziddiyyətli qarşılıqlı təsirlərin mövcudluğu ilə vurğulanır. Bu mürəkkəblik müxtəlif patogenlərin gözlənilməz və dəyişkən nisbətləri ilə daha da ağırlaşır ki, bu da fəsillər və bölgələr arasında əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir.

Hava ilə Yoluxan Göbələk Xəstəlikləri. Hava ilə yayılan göbələk xəstəlikləri, məhsul patogenlərinin hava axınlarının köməyi ilə sporlar vasitəsilə yayılmasını və məhsul xəstəliyi epidemiyalarına və əlaqəli zərərlərə səbəb olmasını əhatə edir. Cladosporium, Penicillium və Aspergillus (*Aspergillus fumigatus* növləri daxil olmaqla) kimi patogen göbələklər havada mövcuddur və boz kif, tüklü kif, tozlu kif kimi hava ilə yayılan göbələk xəstəliklərinə səbəb olur. Hava ilə sürətlə ötürülən patogenlərin fərdi və ya qrupları geniş xəstəliklərə, intensiv yayılmalara və ciddi fəlakətlərə səbəb ola bilər.

Toxumla Yoluxan Göbələk Xəstəlikləri. Toxumla yollanan göbələk xəstəlikləri, toxum əkildikdən sonra müəyyən bir böyümə mərhələsində, uyğun iqlim şəraiti hökm sürdükdə inkişaf edən bir bitki tərəfindən istehsal olunan toxumun patogen bir göbələk yayılmasını daşıdığı xəstəliklərdir. Göbələk patogenləri toxumun xaricində və ya içərisində mövcud ola bilər və toxum septoriyasına, çürüməsinə və nekroza səbəb ola bilər, eləcə də ştillərin böyüməsinə mane ola bilər [11]. Bitki patogen bir göbələk toxumla birləşdikdə, əhəmiyyətli iqtisadi itkilərə səbəb ola bilər [9]. Məsələn, sağlam buğda toxumları *Tilletia caries* ilə yoluxduqda, hətta yoluxmamış torpağa əkildikdə belə, toxum cücərir və gizli patogen buğda toxumundan yayıldıqca buğda sünbülünə daxil olur, bu da toxum keyfiyyətinin azalmasına və zəhərli metabolitlərin istehsalına səbəb olur [13]. Maş paxlasının toxumla ötürülən göbələk patogeni olan *Aspergillus flavus*, patogenliyi əsasən aflatoksinlə əlaqəli olan zəhərli patogen bir göbələkdir. *A. flavus* kolonizasiya sürətinin və fıstıqda aflatoksin konsentrasiyasının 35 °C-yə yaxın temperaturda artdığı aşkar edilmişdir.

Bitkilərin göbələk xəstəliklərinə nəzarət. Göbələk xəstəliklərinin dəqiq diaqnozu bitkilərdə bu cür xəstəliklərin qarşısının alınması və nəzarətinin effektivliyini artırmaq üçün vacib şərtdir. Müxtəlif bitki xəstəlikləri, müxtəlif ötürülmə yolları və müxtəlif reproduktiv dövrlərdəki xəstəliklər yüksək həssas aşkarlama texnologiyaları və vasitələrinin tətbiqini tələb edir. Xəstəliklərin qarşısının alınması və nəzarəti hazırda xəstəliyə davamlı yetişdirmə, aqronomik tədbirlər, kimyəvi nəzarət, bioloji nəzarət və ekoloji nəzarətə bölünür.

Xəstəliklərin Aşkarlanması

Bitkilərin göbələk xəstəliklərinin diaqnostikası üsulları. Bitki xəstəliklərinin vaxtında aşkarlanması və onların etibarlı diaqnozu qlobal miqyasda ümumi qida istehsalının qorunmasına böyük töhfə verə bilər. Bitkilərdə göbələk xəstəliklərinin diaqnozu üsulları iki kateqoriyaya bölünə bilər: ənənəvi və müasir aşkarlama üsulları. Ənənəvi aşkarlama üsulları əsasən morfoloji, mikrobioloji və biokimyəvi identifikasiyaya əsaslanır, göbələk patogenləri vizual yoxlama üsulları və becərmə üsulları ilə aşkar edilir. Vizual yoxlamaların nəticələrinə mütəxəssislərin bilik və təcrübəsi böyük təsir göstərir və bitkilərin göbələk patogenlərinin yerində diaqnozunda məhdud dəqiqliyə malikdir. Bununla yanaşı, yetişdirilmə metodu vaxt aparır və göbələyin çoxaldılması üçün adətən 3-5 gün tələb olunur [7]. Nəticə olaraq, ənənəvi aşkarlama metodları vaxt aparır, təsirsizdir və səmərəli və sürətli aşkarlama tələb olunduqda uyğun deyil. Bununla yanaşı, müasir aşkarlama metodları göbələk xəstəliklərinin diaqnozu üçün əsas mövcud metodlar olan birbaşa və dolayı aşkarlama metodlarına bölünə bilər.

Xəstəliyə davamlılıq üçün seleksiya tədbirləri. Xəstəliyə davamlı seleksiya, müəyyən genotiplərin hədəf seçilməsi və ya dəyişdirilməsi yolu ilə xəstəliklərə qarşı güclü müqavimət göstərən yeni bitki sortlarının yetişdirilməsi üsuludur. Bu, bitki xəstəlikləri ilə mübarizə aparmaq üçün ən səmərəli və iqtisadi tədbirlərdən biridir. Bununla belə, bitkilərin xəstəlik müqavimətinin artırılması eyni zamanda onların məhsuldarlığına təsir göstərə bilər [6]. Xəstəliyə davamlı seleksiyanın Phytophthora-ya qarşı müqaviməti artırdığı və eyni zamanda Rhizobia kolonizasiyasını azaltdığı və nəticədə məhsuldarlığın azaldığı göstərilmişdir. Yüksək keyfiyyətli müqavimət patogenlərin hədəf seçilməsinə səbəb olur, patogenlərin yayılma sürəti və miqyası isə ekstremal iqlim şəraitində artır.

№ 1/2026 **səh.46-52**

Bundan əlavə, müəyyən davamlı sortlara həsr olunmuş tədqiqatlar tez-tez daha yüksək patogenliyə malik patogenlərin ortaya çıxması ilə üstələnir.

Aqrotexniki tədbirlər. Bu tədbirlər məhsulun böyüməsini və faydalı bakteriyaların yaşamasını və çoxalmasını təşviq edən, lakin patogen göbələklərin yaranmasını maneə törədən ətraf mühit şəraitinin yaradılmasını əhatə edir. Bu cür tədbirlər gübrələmə, suvarma və əkin kimi təcrübələri əhatə edə bilər. Torpağa gübrə tətbiqi onun fiziki və kimyəvi xüsusiyyətlərini dəyişdirə və faydalı mikroorqanizmlərin böyüməsi üçün uyğun bir mühit yarada bilər. Torpağa gübələrinin tətbiqinin torpaq karbon və azot dövranına töhfə verdiyi bildirilir. Həmçinin ammonyak fumiqasiyasından sonra peyininin tətbiqinin torpaqda Fusarium spinosumun bolluğunu və bananlarda onun yoluxmasını təxminən 55% azaltdığı aşkar edilmişdir. Suvarma quraqlığın mənfi təsirlərini xeyli azalda bilsə də [3], yağış və daşqın kimi iqlim ekstremal şəraitinə görə xəstəliklərin baş verməsi ilə mübarizə aparmaq üçün effektiv aqronomik tədbirlərin olmaması; əkin növbəliliyi və aralıq əkin kimi aqronomik tədbirlərin cari mövsümdə göbələk xəstəliklərini nəzarətdə saxlamaq üçün kifayət qədər sürətli təsiri yoxdur və dərin şumlama, məsələn, çay ağaclarında yarpaq ləkəsi xəstəliyinin başlanmasına səbəb ola bilsə də, gübrələrin tətbiqi prosesi əmək tələb edir və vaxt aparır və gübrələr qida maddələrinin yuyulması riskini yaradır. Suvarmaya ən böyük təzyiq bu məqsəd üçün mövcud olan şirin su ehtiyatlarının kəskin çatışmazlığıdır.

Kimyəvi Nəzarət. Məhsulun zədələnməsinin qarşısını almaq üçün kimyəvi pestisidlərdən istifadə edərək patogen bakteriyaların öldürülməsini əhatə edən kimyəvi nəzarət, göbələk xəstəliklərinin idarə olunmasının geniş yayılmış bir üsuludur və həm xəstəliklərin qarşısının alınması, həm də xəstə bitkilərin müalicəsi üçün istifadə olunur. Kimyəvi maddələr məhsulun məhsuldarlığının və keyfiyyətinin artırılmasında, qida təhlükəsizliyinin yaxşılaşdırılmasında, mikroorqanizmlərin toksinlərinin azaldılmasında və bitkilərin saxlanma müddətinin uzadılmasında mühüm rol oynayır. Lakin kimyəvi maddələr bitki və heyvan sağlamlığına və təbiətə zərərli təsir göstərə bilər. Pestisidlərin tətbiqi torpaqda və su hövzələrindəki orqanizmləri zəhərləyir və torpaq biomüxtəlifliyini azaldır. Əvvəlki bir araşdırma göstərdi ki, funqisidlərin daha yüksək çilənməsi bitkilər üçün faydalı olan Xylaria spp. izolatlarının müxtəlifliyini azaldır. Həmçinin göstərilmişdir ki, pentiopirad oksidləşdirici zədələnməyə və lipid metabolizmasına səbəb olur, mitoxondrial disfunksiyaya səbəb olur və balıqlarda apoptoza səbəb olur. Kimyəvi maddələrin intensiv istifadəsi patogenlərə qarşı müqavimətin artmasına səbəb olduğu da aşkar edilmişdir və uzunmüddətli pestisid tətbiqi Zymoseptoria tritici, Colletotrichum falcatum və Venturia inaequalis-ə qarşı mübarizənin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmışdır. Bundan əlavə, daşqınlar kimi iqlim şəraitində pestisidlərin 90%-dən çoxu tarlada itirilir və bu da ekosistemlər üçün ciddi risklərə səbəb olur. Bəzi pestisidlər hətta onilliklər boyu davam edən təsir göstərə bilər.

Bioloji nəzarət. Bitkilər, həşəratlar və mikroorqanizmlər kimi orqanizmlərin istifadəsini nəzərdə tutan bioloji nəzarət, patogenlər tərəfindən törədilən müxtəlif xəstəliklərin qarşısını almaq üçün təbii vasitə kimi xidmət edir, kimyəvi pestisidlərin istifadəsini azalda və ya tamamilə aradan qaldıra bilən təhlükəsiz və ekoloji cəhətdən təmiz bir strategiya hesab olunur. Bioloji nəzarətin əsas formaları torpağa mikroorqanizmlərin və ya bioüzvi gübrələrin və bioantaqonist funqisidlərin tətbiqini əhatə edir. Bioloji nəzarət üçün istifadə olunan mikroorqanizmlərə gəldikdə, əsas olanlar Pseudomonas spp. və Bacillus spp. kimi bakteriyalar, *Penicillium* spp. və *Trichoderma* spp. kimi göbələklər və *Streptomyces* spp. kimi aktinomisetlərdir. Bioloji cəhətdən bakteriyalarının təsir mexanizmlərinə gəldikdə, bunlara *Bacillus* spp. tərəfindən məhsulun böyüməsini təşviq etmək, torpaqdakı mikrob icmasının yaxşılaşdırılması və patogen bakteriyaların böyüməsinin qarşısını almaq üçün biofilmin əmələ gəlməsi daxildir [5]. Bionəzarət göbələklərinin necə işləməsi baxımından, onlar məhsul müqavimətini yarada, antimikrob istehsal edə bilərlər.

Nəticə. Aparılan təhlillər göstərir ki, qlobal iqlim dəyişikliyi bitkilərdə göbələk xəstəliklərinin yayılma sürətini, intensivliyini və zərərvermə potensialını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Quraqlıq, daşqınlar və yüksək temperatur kimi ekstremal iqlim amilləri torpaqla, hava ilə və toxumla ötürülən patogenlərin fəaliyyətini stimullaşdıraraq məhsuldarlığın azalmasına səbəb olur. Kimyəvi nəzarətin

məhdudiyyətləri fonunda ekoloji cəhətdən təhlükəsiz və davamlı yanaşma kimi bioloji və inteqrativ nəzarət metodlarının tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, mikroorqanizmlərə əsaslanan bioloji nəzarət strategiyalarının iqlim dəyişikliyi şəraitində bitki sağlamlığının qorunmasında perspektivli alternativ olduğu qənaətinə gəlinmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alexandratos, N.; Bruinsma, J. *World Agriculture towards 2030/2050: The 2012 Revision*; FAO: Rome, Italy, 2012.
2. Asibi, A.E.; Chai, Q.; Coulter, J.A. Rice Blast: A Disease with Implications for Global Food Security. *Agronomy* **2019**, *9*, 451.
3. Brefort, T.; Doehlemann, G.; Mendoza-Mendoza, A.; Reissmann, S.; Djamei, A.; Kahmann, R. *Ustilago maydis* as a Pathogen. *Annu. Rev. Phytopathol.* **2009**, *47*, 423–445.
4. Challinor, A.J.; Watson, J.E.M.; Lobell, D.; Howden, S.M.; Smith, D.R.; Chhetri, N. A Meta-Analysis of Crop Yield under Climate Change and Adaptation. *Nat. Clim. Chang.* **2014**, *4*, 287–291.
5. Delgado-Baquerizo, M.; Guerra, C.A.; Cano-Díaz, C.; Egidi, E.; Wang, J.; Eisenhauer, N.; Singh, B.K.; Maestre, F.T. The Proportion of Soil-Borne Pathogens Increases with Warming at the Global Scale. *Nat. Clim. Chang.* **2020**, *10*, 550–554.
6. Godfray, H.C.; Beddington, J.R.; Crute, I.R.; Haddad, L.; Lawrence, D.; Muir, J.F.; Pretty, J.; Robinson, S.; Thomas, S.M.; Toulmin, C. Food Security: The Challenge of Feeding 9 Billion People. *Science* **2010**, *327*, 812–818.
7. Hijmans, R.J. The Effect of Climate Change on Global Potato Production. *Am. J. Potato Res.* **2003**, *80*, 271–279.
8. Karelov, A.; Kozub, N.; Sozinova, O.; Pirko, Y.; Sozinov, I.; Yemets, A.; Blume, Y. Wheat Genes Associated with Different Types of Resistance against Stem Rust (*Puccinia graminis* Pers.). *Pathogens* **2022**, *11*, 1157.
9. Li, E.; Ling, J.; Wang, G.; Xiao, J.; Yang, Y.; Mao, Z.; Wang, X.; Xie, B. Comparative Proteomics Analyses of Two Races of *Fusarium oxysporum* f. sp. *conglutinans* that Differ in Pathogenicity. *Sci. Rep.* **2015**, *5*, 13663.
10. Lobell, D.; Burke, M.; Tebaldi, C.; Mastrandrea, M.D.; Falcon, W.; Naylor, R.L. Prioritizing Climate Change Adaptation Needs for Food Security in 2030. *Science* **2008**, *319*, 607–610.
11. Narayanasamy, P. *Microbial Plant Pathogens—Detection and Disease Diagnosis*; Springer: Berlin/Heidelberg, Germany, 2011.
12. Nourozian, J.; Etebarian, H.R.; Khodakaramian, G. Biological Control of *Fusarium graminearum* on Wheat by Antagonistic Bacteria. *Songklanakarin J. Sci. Technol.* **2006**, *28* (Suppl. S1), 29–38.
13. Pennisi, E. Armed and Dangerous. *Science* **2010**, *327*, 804–805.
14. Reisinger, A.; Kitching, R.; Chiew, F.; Hughes, L.; Newton, P.; Schuster, S.; Tait, A.; Whetton, P.; Barnett, J.; Becken, S.; et al. *Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability. Working Group II Contribution to the Fifth Assessment Report of the IPCC: Australasia*; Cambridge University Press: Cambridge, UK, 2014.
15. Salunkhe, V.N.; Gedam, P.; Pradhan, A.; Gaikwad, B.; Kale, R.; Gawande, S. Concurrent Waterlogging and Anthracnose-Twister Disease in Rainy-Season Onions (*Allium cepa*): Impact and Management. *Front. Microbiol.* **2022**, *13*, 1063472.

УДК 632.1

ПРОФИЛАКТИКА И БОРЬБА С ГРИБКОВЫМИ ЗАБОЛЕВАНИЯМИ РАСТЕНИЙ В КОНТЕКСТЕ ИЗМЕНЕНИЯ КЛИМАТА

Наила Хасрат Джаббарли
Научно-Исследовательского Института Земледелия
tmammadova79@gmail.com

Резюме. *В контексте глобального изменения климата увеличилась частота экстремальных климатических явлений, таких как высокие температуры, засухи и наводнения.*

Кроме того, грибковые заболевания растений стали более частыми и серьезными. Таким образом, рост сельскохозяйственных культур и производство продуктов питания оказались под серьезной угрозой. Данная статья посвящена обострению грибковых заболеваний сельскохозяйственных культур, связанному с изменением климата. В ней обобщены результаты исследований влияния изменения климата на почвенные, воздушные и семенные грибковые заболевания, а также рассмотрены традиционные методы диагностики грибковых заболеваний сельскохозяйственных культур. На основе сравнительного анализа предложена концепция экологического контроля. Экологический контроль позволяет поддерживать динамическое равновесие между культурой, биологией болезней и почвой, создавать благоприятную среду для здорового роста растений и предлагает новый метод борьбы с грибковыми заболеваниями.

Ключевые слова: *изменение климата; растения; грибковые заболевания; достижения*

UDC 632.1

PREVENTION AND MANAGEMENT OF FUNGAL DISEASES IN PLANTS IN THE CONTEXT OF CLIMATE CHANGE

Naila Hasrat Jabbarli
Research Institute of Crop Production
tmammadova79@gmail.com

Summary. *In the context of global climate change, the frequency of extreme climatic events such as high temperatures, droughts and floods has increased. In addition, fungal diseases of plants have become more frequent and severe. Thus, crop growth and food production have been seriously threatened. This article focuses on the exacerbation of crop fungal diseases associated with climate change. The results of studies on the effects of climate change on soil-borne fungal diseases, airborne fungal diseases and seed-borne fungal diseases are summarized and traditional methods used for the diagnosis of fungal diseases in crops are discussed. Based on the comparative analysis, an ecological control concept is proposed. Ecological control can maintain the dynamic balance of crop-disease biology-soil, provide a good environment for healthy crop growth and provide a new fungal disease control method in the context of climate change.*

Keywords: *climate change; plants; fungal diseases; advances*

Redaksiyaya daxilolma: 20.02.2026
Çapa qəbul olunma: 19.03.2026

№ 1/2026 səh.53-63

УДК 504.064.2
DOI 10.30546/JIECM.2026.001.2056

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОЛНЕЧНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УПРАВЛЕНИИ ВОДНЫМИ РЕСУРСАМИ АБШЕРОНСКОГО ПОЛУОСТРОВА

[1]М.М.Юсифова, [2]Н.А.Зохраббейли

[1]Бакинский Государственный Университет, Баку, ул.З.Халилова, 33.

[2]Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет, Баку, Айна Султанова, 11.

mehluqe_yusifli@mail.ru, zohrabbayli.nurana@azmiu.edu.az

Резюме. *В статье рассматриваются вопросы, связанные с развитием устойчивого сельского хозяйства в засушливых и полузасушливых регионах в условиях дефицита воды, на примере Абшеронского полуострова. Подчеркивая важную роль интеграции возобновляемых источников энергии, исследование изучает значимую роль солнечных технологий (от систем обработки солнечной энергии до фотоэлектрического орошения) в управлении водными ресурсами в сельском хозяйстве. На основе эмпирических исследований, проведенных в течении года с использованием высокоточных измерений солнечной радиации и передового статистического анализа, была выявлена значительная сезонная изменчивость доступности солнечной энергии и ее синхронность с потребностями в воде в сельском хозяйстве региона. В исследовании были обобщены показатели производительности солнечной энергии, эффективности системы и температурные корреляции для оценки целесообразности решений на основе солнечной энергии. В ходе исследования была определена эксплуатационная жизнеспособность таких технологий, как опреснение, фильтрация и УФ-дезинфекция, в преодолении сезонной нехватки воды путем сравнения потенциала солнечной энергии региона с потребностями в орошении данной территории. Кроме того, интеграция показателей устойчивости, включая энергетическую отдачу от инвестиций и потенциал компенсации выбросов углерода, подчеркивает более широкие экологические и экономические преимущества внедрения систем на основе солнечной энергии. Такие исследования также подтверждают необходимость согласования инновационной водной политики с концепциями возобновляемой энергии для обеспечения долгосрочной устойчивости на в пересечении политики и технологий.*

Ключевые слова: *Абшеронский полуостров, солнечная радиация, системы водоснабжения, развитие сельского хозяйства, современные технологии.*

Введение. Нехватка воды и устойчивые методы ведения сельского хозяйства являются одними из самых актуальных проблем XXI века, особенно в засушливых и полузасушливых регионах. Абшеронский полуостров, характеризующийся уникальными климатическими условиями и ограниченными ресурсами пресной воды, является примером критической необходимости инновационных решений для решения этих проблем. По мере роста мирового населения и усугубления дефицита воды изменением климата интеграция передовых технологий с эффективной водной политикой становится необходимым условием обеспечения продовольственной безопасности и экологической устойчивости [5, 17].

В последние годы технологии, использующие солнечную энергию, стали преобразующей силой в сельском хозяйстве, предлагая энергоэффективные и экологически чистые решения для управления водными ресурсами [15]. Например, такие системы, как солнечное опреснение, орошение с использованием фотоэлектрических элементов и фильтрация воды с использованием солнечной энергии, продемонстрировали свой потенциал в решении проблемы нехватки воды в регионах с обильной солнечной энергией [1,9,16]. В частности, было показано, что системы солнечного орошения значительно повышают эффективность использования воды и увеличивают сельскохозяйственную продуктивность в полузасушливых условиях [11].

Солнечные системы орошения, в частности, значительно повышают эффективность использования воды и улучшают сельскохозяйственную продуктивность в полузасушливых условиях [11]. Все больше исследований подчеркивают возможность интеграции солнечной энергии в системы управления водными ресурсами в сельском хозяйстве. Исследования показывают, что сезонная изменчивость доступности солнечной энергии часто совпадает с потребностями в орошении, что позволяет эффективно использовать возобновляемые источники энергии [3]. Кроме того, инновации, использующие солнечную энергию, такие как УФ-дезинфекция и термическое опреснение, способствуют улучшению качества воды и снижению воздействия сельскохозяйственной практики на окружающую среду [4]. Эти системы также предлагают более широкие преимущества в области устойчивого развития, включая снижение выбросов парниковых газов и повышение энергетической отдачи от инвестиций (EROI), тем самым поддерживая глобальные климатические цели [10].

Однако успешное внедрение решений на основе солнечной энергии требует согласования технологических достижений с поддерживающими политическими рамками. Исследования подчеркивают важность интеграции политики в области водных ресурсов, энергетики и сельского хозяйства для максимизации масштабируемости и долгосрочной жизнеспособности систем возобновляемой энергии в сельском хозяйстве [7]. Например, тематические исследования из полузасушливых регионов показывают, что надежная политическая поддержка и финансовые стимулы значительно влияют на внедрение технологий, использующих солнечную энергию [6]. Более того, социально-экономические выгоды от интеграции возобновляемой энергии, такие как увеличение занятости в сельской местности и снижение затрат на энергию, дополнительно оправдывают ее внедрение [8].

Материалы и методы

Экспериментальное исследование проводилось на Абшеронском полуострове в течение 12 месяцев, с января по декабрь 2023 года. Основная цель заключалась в оценке потенциала солнечной радиации и её сезонной изменчивости с акцентом на её применимость к устойчивым методам ведения сельского хозяйства (Рисунок). Для измерения глобальной и рассеянной солнечной радиации использовались высокоточные пиранометры (модель SR-100, точность ±0,5%), а для мониторинга температуры окружающей среды — калиброванные датчики температуры (PT-100, точность ±0,1°C). Сбор данных проводился с 10-минутными интервалами с автоматическим усреднением до почасовых значений.

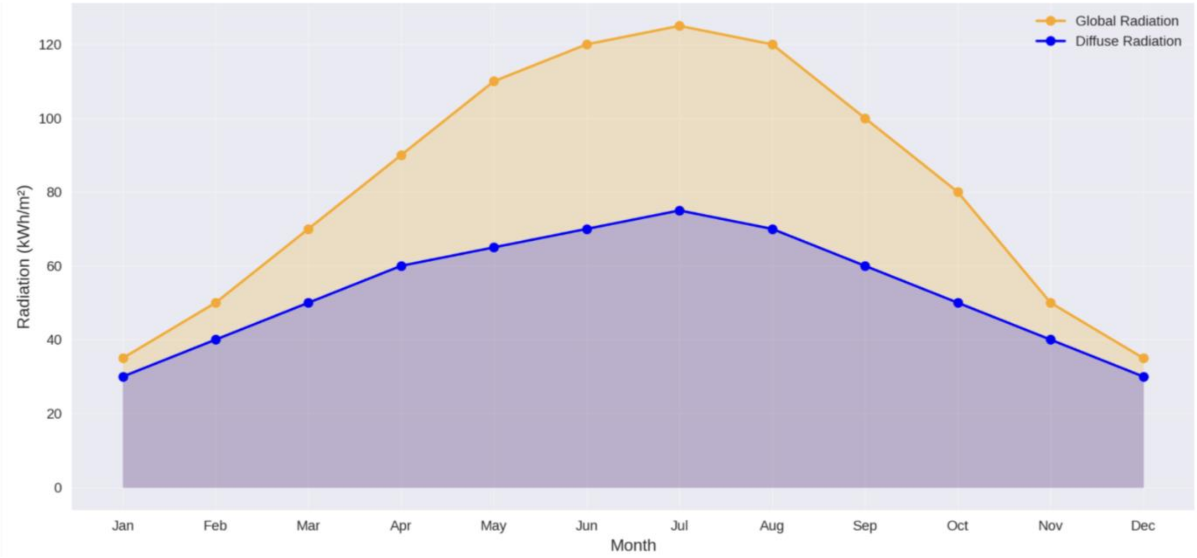

Рисунок 1. Ежемесячная солнечная радиация на Абшеронском полуострове

№ 1/2026 səh.53-63

Измерения солнечной радиации. Временное распределение солнечной радиации показало значительные сезонные колебания. Значения глобальной радиации варьировались от 35,2±1,8 кВт·ч/м² в декабре до 125,3±2,4 кВт·ч/м² в июле. Аналогично, рассеянная радиация варьировалась от 30,1±1,5 кВтч/м² до 75,4±2,1 кВт·ч/м²

Взаимосвязь между глобальной *(I_G)* и рассеянной *(I_D)* радиацией характеризовалась следующей эмпирической корреляцией [2]:

$$\frac{I_D}{I_G} = a + b\left(\frac{H}{H_0}\right) \tag{1}$$

где: H - представляет измеренную суточную радиацию;

H_0 - представляет коэффициенты внеземной радиации;

a и b были определены как 0,384 и 0,216 соответственно (R^2=0,91).

Эта сильная корреляция наглядно демонстрирует пропорциональный вклад рассеянного излучения в общую солнечную энергию, особенно в пасмурную погоду, что является критически важным фактором для стабильной выработки энергии в сельскохозяйственных системах, зависящих от воды. Экспериментальные данные по солнечному излучению, измеренные на Апшеронском полуострове за 12-месячный период, демонстрируют четкие сезонные тенденции и показатели эффективности, что напрямую подтверждает целесообразность использования систем очистки озерной воды с использованием солнечной энергии для устойчивого сельского хозяйства.

В частности, общая выработка солнечной энергии составила 985,6 ± 12,4 кВт·ч/м²/год, при этом летом этот показатель составил 366,2 ± 7,1 кВтч/м², а зимой — 120,8 ± 5,6 кВт·ч/м², что подчеркивает богатый энергетический потенциал региона. В летние месяцы, когда спрос на воду в сельском хозяйстве достигает пика, высокая доступность энергии обеспечивает максимальную производительность систем очистки воды с использованием солнечной энергии, таких как фильтрация, дистилляция или опреснение, для очистки озерной воды для орошения. Напротив, зимой, когда выработка солнечной энергии снижается, зарегистрированная средняя суточная инсоляция в 1,36 ± 0,12 кВт·ч/м²/день остается достаточной для поддержания основных процессов водоподготовки, особенно в сочетании с системами хранения энергии или маломощными технологиями, такими как УФ-обеззараживание воды (Таблица).

Таблица1.

Показатели солнечной эффективности

Параметры	Показатели	Лето (июнь-август)	Зима(декабрь-февраль)	Среднее
Суммарная выработка солнечной энергии	кВт·ч/м²/год	366.2 ±7.1	120.8 ±5.6	985.6 ±12.4
Средняя суточная инсоляция	кВт·ч/м²/день	3.98 ±0.18	1.36 ±0.12	2.70 ±0.15
Диффузная доля	-	0.58 ±0.03	0.78 ±0.04	0.62 ±0.03
Коэффициент производительности	-	0.86 ±0.02	0.81 ±0.02	0.84 ±0.02
Коэффициент преобразования энергии	%	17.6 ±0.5	15.9 ±0.4	16.8 ±0.5
Коэффициент температурных потерь	%/°C	-0.32 ±0.02	-0.42 ±0.03	-0.36 ±0.02

Индекс прозрачности (КТ), который варьируется от 0,40 до 0,70, отражает сочетание ясного и рассеянного излучения в течение года. Важно отметить, что в пасмурные дни доля рассеянного излучения, составляющая в среднем 0,62 в год и достигающая пика в 0,78 зимой,

играет решающую роль в обеспечении поддержания эффективности работы фотоэлектрических (ФЭ) систем. Этот аспект жизненно важен для непрерывной работы систем очистки озерной воды в облачную погоду, тем самым повышая надежность зимой, когда прямое солнечное излучение ограничено (Таблица).

Кроме того, данные об эффективности системы подтверждают эту пригодность: пиковые значения достигают 17,8% летом и незначительно снижаются до 15,7% в декабре. Температурный коэффициент (αT), который колеблется от -0,31%/°C летом до -0,43%/°C зимой, отражает минимальные потери эффективности в более теплых условиях, обеспечивая тем самым оптимальную производительность фотоэлектрической системы в критически важный летний период орошения.

Сильная сезонная корреляция между доступностью солнечной энергии и потребностями сельского хозяйства в воде ясно показывает, что технологии, работающие на солнечной энергии, могут эффективно решать проблемы водных ресурсов в Абшероне. В частности, летом, когда плотность солнечной энергии достигает своего максимума в 4,03–4,04 кВт·ч/м² /день, такие системы, как солнечное опреснение и высокообъемная фильтрация, могут обрабатывать большие объемы воды для удовлетворения потребностей в орошении. В отличие от этого, зимой сочетание рассеянного излучения и постоянной инсоляции поддерживает водоочистку меньшего масштаба, например, УФ-дезинфекцию, что обеспечивает надежность в течение всего года.

Корреляция температуры и солнечной радиации. Зависимость между температурой окружающей среды (T) и солнечной радиацией (I) продемонстрировала сильную положительную корреляцию (r=0.89,p<0.001). Функциональная зависимость лучше всего описывается экспоненциальной моделью:

$$I = I_0 exp(\alpha T) \quad (2)$$

Где, I_0 =31,5 кВт·ч/м² представляет собой базовую радиацию;

α=0,028 °C⁻¹ — температурный коэффициент.

Эта корреляция демонстрирует, как повышение температуры значительно увеличивает интенсивность солнечного излучения, особенно в летние месяцы, когда оба параметра достигают пика. Например, в июле и августе температура поднимается примерно до 30 °C, а значения солнечного излучения достигают 7,8–8,0 кВт·ч/м²/день, создавая оптимальные условия для работы солнечных энергосистем. Эта сезонная синергия между более высокими температурами и увеличением доступности солнечной энергии особенно выгодна для внедрения технологий очистки озерной воды с использованием солнечной энергии для удовлетворения пиковых потребностей в орошении.

Обсуждение результатов

При рассмотрении в контексте табличных данных практичность таких систем становится еще более очевидной. В летние месяцы плотность солнечной энергии достигает своих максимальных значений, примерно 4,03–4,04 кВт·ч/м²/день, а эффективность системы достигает своих пиковых значений 17,6–17,8%. Примечательно, что низкий коэффициент потерь при температуре (-0,31%/°C) гарантирует, что повышенные летние температуры не приводят к значительному снижению производительности фотоэлектрических (ФЭ) систем. Следовательно, такие технологии, как солнечное опреснение, крупномасштабная фильтрация и насосные системы, могут функционировать на полную мощность для очистки озерной воды для орошения, обеспечивая надежное и устойчивое решение для удовлетворения сельскохозяйственных потребностей. В отличие от этого, зимние месяцы (декабрь-февраль) характеризуются сниженным уровнем солнечной радиации, в среднем 2,0–3,0 кВт·ч/м²/день, а также более низкими температурами на 5–6 °C. Однако увеличение коэффициента рассеянного излучения до 0,78 в этот период гарантирует, что фотоэлектрические системы продолжают вырабатывать полезную энергию в облачную погоду. Это позволяет использовать процессы водоподготовки меньшего масштаба, такие как УФ-стерилизация или базовые системы

фильтрации, которые достаточны для поддержки сельскохозяйственной деятельности, требующей минимального водопотребления в межсезонье.

Это взаимодействие между температурой, интенсивностью солнечной радиации и коэффициентом рассеянного излучения подчеркивает устойчивость технологий, работающих на солнечной энергии, в климатических условиях Абшерона. Летом естественное совпадение высокой доступности солнечной энергии с пиковыми потребностями сельского хозяйства в воде позволяет осуществлять крупномасштабные операции, в то время как зимой наличие рассеянного излучения поддерживает основные базовые виды деятельности.

Кумулятивная солнечная радиация. Годовая кумулятивная солнечная радиация (E_{total}) была рассчитана с использованием численного интегрирования [13]:

$$E_{total} = \int_{t_1}^{t_2} I(t)dt \approx \sum_{i=1}^{n} I_i \Delta t_i \qquad (3)$$

Годовая кумулятивная солнечная радиация (E_{total}) для Апшеронского полуострова была рассчитана с использованием численного интегрирования, что дало общий потенциал солнечной энергии 985,6 ± 12,4 кВт·ч/м²/год.

Кривая кумулятивной радиации демонстрирует квазилинейный тренд в летние месяцы (май-август) с постоянным средним суточным приростом 4,2 ± 0,3 кВт·ч/м²/день. Это устойчивое накопление солнечной энергии идеально совпадает с критически важным сельскохозяйственным сезоном, в течение которого потребность в воде для орошения достигает своего пика.

Таблицовые данные подтверждают эту тенденцию, показывая, что плотность солнечной энергии достигает максимальных значений 4,03–4,04 кВт·ч/м²/день в июне и июле, наряду с высокими значениями глобального излучения 120,8 ± 2,4 кВт·ч/м² (июнь) и 125,3 ± 2,4 кВт·ч/м² (июль). Эффективность системы, достигающая пика в 17,8%, гарантирует, что фотоэлектрические (ФЭ) системы могут эффективно преобразовывать это обильное солнечное излучение в полезную энергию. Важно отметить, что минимальный коэффициент потерь при перепадах температуры -0,31%/°C в летние месяцы указывает на то, что высокие температуры окружающей среды оказывают незначительное негативное влияние на производительность ФЭ-систем, что делает лето оптимальным периодом для использования солнечной энергии.

Такое совпадение квазилинейной тенденции накопления солнечной энергии и сезонных показателей энергоэффективности подчеркивает значительный потенциал систем водоподготовки в сельском хозяйстве, работающих на солнечной энергии. Стабильное накопление энергии обеспечивает работу таких систем, как солнечное опреснение, фильтрация и насосные установки, на полную мощность в течение пикового периода орошения. Более того, постепенное увеличение накопленной радиации, наблюдаемое в период с апреля по август, обеспечивает надежное энергоснабжение, соответствующее потребностям сельскохозяйственных культур в воде в течение вегетационного периода.

В отличие от этого, более медленное накопление солнечной радиации зимой отражает более низкие значения суточной плотности солнечной энергии (1,14–1,80 кВт·ч/м²/день) и больший вклад рассеянного излучения. Несмотря на это снижение, данные показывают, что базовый уровень энергии остается достаточным для поддержки процессов водоподготовки меньшего масштаба, таких как УФ-дезинфекция или фильтрация малых объемов, обеспечивая круглогодичную доступность воды для сельского хозяйства.

Анализ корреляции между солнечным излучением и производительностью водонасосов. Взаимосвязь между интенсивностью солнечного излучения и производительностью водонасосов описывается нелинейной корреляцией, выраженной формулой:

$$Q_w = \eta_{sys} \cdot \frac{I_G \cdot A_{PV}}{\rho g h} \qquad (4)$$

где , Q_w представляет собой объемный расход воды (м³/ч);

η_{sys} — эффективность системы;

№ 1/2026 səh.53-63

I_G обозначает глобальное излучение (Вт/м²);

A_{PV} — площадь фотоэлектрической батареи (м²);

ρ — плотность воды (кг/м³), g — ускорение свободного падения (м/с²);

и h — общий динамический напор (м).

Экспериментальные данные показывают среднюю эффективность системы 16,8±0,5% в периоды пиковой радиации, что обеспечивает оптимальную подачу воды для орошения.

Среднегодовая выработка солнечной энергии 985,6±12,4 кВт·ч/м² кВтч/м², полученная на основе экспериментальных данных, подчеркивает значительную доступность солнечных ресурсов в Абшероне. Этот энергетический потенциал особенно важен в летние месяцы (июнь-август), когда общая выработка солнечной энергии достигает 366,2±7,1 кВт·ч/м². Этот период совпадает с пиком сельскохозяйственного спроса на воду из-за более высоких показателей испарения. Высокие значения индекса прозрачности атмосферы (КТ) в летний период, в среднем составляющие 0,68±0,03, дополнительно указывают на оптимальные условия для сбора солнечной энергии, что обеспечивает надежную работу ирригационных систем, работающих на солнечной энергии.

Временное распределение и потребность в воде для сельского хозяйства. Временная корреляция между доступностью солнечной радиации и потребностью в воде для сельского хозяйства, определяемая коэффициентом синхронности (S_c), играет ключевую роль в понимании целесообразности использования солнечных энергетических систем для устойчивого сельского хозяйства на Апшеронском полуострове. Коэффициент синхронности определяется как:

$$S_c = \frac{\sum_{i=1}^{n}(R_i - \bar{R})(W_i - \bar{W})}{\sqrt{\sum_{i=1}^{n}(R_i - \bar{R})^2 \sum_{i=1}^{n}(W_i - \bar{W})^2}} \qquad (5)$$

Где, R_i - представляет собой суточные значения солнечной радиации;

W_i - обозначает суточную потребность в воде;

R и W - средние значения солнечной радиации и потребности в воде соответственно.

Рассчитанный S_c = 0,83 указывает на сильную положительную корреляцию между доступностью солнечной энергии и потребностями в воде для орошения. Эта синхронность подчеркивает естественное совпадение между энергоснабжением от солнечных ресурсов и сезонным пиком спроса на воду в сельском хозяйстве, особенно в критически важные периоды выращивания.

В Абшероне, где дефицит воды остается актуальной проблемой, пиковая доступность солнечной радиации в летние месяцы обеспечивает возобновляемый и надежный источник энергии для систем водоочистки. Данные показывают, что в период с июня по август, когда глобальная солнечная радиация достигает максимальных значений (120,8–125,3 кВт·ч/м²), потребность сельского хозяйства в воде также достигает своего пика из-за увеличения скорости испарения. Это совпадение гарантирует, что технологии водоочистки, работающие на солнечной энергии, такие как системы опреснения, фильтрационные установки и насосные системы, могут работать с максимальной эффективностью, обеспечивая очищенную воду для орошения. Согласовывая доступность солнечной энергии со спросом на воду, эти системы могут значительно улучшить управление водными ресурсами в сельском хозяйстве, снижая зависимость от традиционных источников энергии и повышая эффективность использования воды.

Кроме того, сильная корреляция между радиацией и спросом на воду подтверждает круглогодичную жизнеспособность систем, работающих на солнечной энергии. Хотя глобальное излучение в зимние месяцы снижается (до значений всего 35,2 ± 1,8 кВт·ч/м²), вклад рассеянного излучения обеспечивает надежную работу маломасштабных систем очистки, таких как УФ-дезинфекция или базовые фильтрационные установки. Постоянное присутствие рассеянного излучения, составляющее в среднем 62% в год и достигающее пика в 78% зимой, снижает потери энергии в пасмурную погоду, обеспечивая стабильный базовый уровень

производительности для процессов водоочистки. Эта адаптивность солнечных систем к сезонным колебаниям подчеркивает их устойчивость и практичность для поддержания сельскохозяйственной деятельности в течение всего года.

Оптимизация производительности системы. Оптимизация производительности системы для систем водоподготовки и орошения, работающих на солнечной энергии, объединяет множество критически важных переменных, обеспечивая эффективность, надежность и экономическую целесообразность. В основе подхода лежат ключевые компоненты, такие как потребности в гидравлической энергии, размеры солнечных батарей и приведенная стоимость воды, на каждый из которых влияют доступность солнечной энергии, конструкция системы и рабочие параметры [14].

Потребность в гидравлической энергии (E_h):

$$E_h = \rho g h Q_w t \tag{6}$$

Где: ρ — плотность воды, g — гравитационная постоянная;

h — высота подъема воды;

Q_w — расход воды, t — продолжительность работы.

Это уравнение подчеркивает прямую связь между потребностями в энергии и условиями перекачки воды, такими как высота подъема и расход. Например, для перекачки воды на высоту 10 метров с эффективностью 70% системе потребуется приблизительно 0,1 кВт·ч/м³ энергии. Этот параметр особенно важен для систем водоснабжения, работающих на солнечной энергии, в сельскохозяйственных условиях, где потребности в орошении часто требуют перекачки значительных объемов воды по изменчивому рельефу.

Коэффициент расчета размеров солнечной батареи *(S_f).* Размер солнечной батареи определяет способность фотоэлектрической (ФЭ) системы удовлетворять потребности в гидравлической энергии. Он определяется как:

$$S_f = \frac{P_{peak}}{E_h} \cdot \eta_{conv} \tag{7}$$

Где: P_{peak} — пиковая выходная мощность солнечной батареи;

E_h — потребность в гидравлической энергии;

η_{conv} — коэффициент преобразования ФЭ системы.

Этот коэффициент имеет решающее значение для обеспечения правильного расчета размеров солнечной батареи в соответствии с потребностями в перекачке воды. Учитывая суточную плотность солнечной энергии в Абшероне, которая в среднем составляет 3,98 ± 0,18 кВт·ч/м²/день летом, ФЭ система достаточной площади может надежно генерировать энергию, необходимую для перекачки воды. Например, система правильного размера может перекачивать до 6,7 м³ воды на квадратный метр площади солнечной панели, удовлетворяя потребности в орошении большинства культур в пиковый вегетационный период. Это подчеркивает важность согласования размера солнечной батареи с доступностью энергии для достижения максимальной производительности в критические периоды сельского хозяйства.

Плотность солнечной энергии, составляющая в среднем 3,98±0,18 кВт·ч/м²/день летом, обеспечивает достаточное количество энергии для работы фотоэлектрических (ФЭ) систем для перекачки и распределения воды, а также обеспечивает потребности в орошении большинства культур. Например, система, предназначенная для перекачки воды на высоту 10 метров с эффективностью 70%, потребует приблизительно 0,1 кВт·ч/м³ энергии. Учитывая суточную плотность солнечной энергии, такая система может перекачивать до 6,7 м³ воды на квадратный метр площади ФЭ-панели летом, удовлетворяя потребности в орошении большинства сельскохозяйственных культур. Разработанная система оптимизации, учитывающая потребности в гидравлической энергии, размеры солнечных батарей и затраты на протяжении всего жизненного цикла, гарантирует, что системы водоочистки на солнечной энергии в Абшероне не только эффективны, но и экономически целесообразны.

Показатели устойчивости и индикаторы эффективности. Интеграция показателей устойчивости с индикаторами эффективности создает надежную аналитическую основу для

оценки эффективности, ключевыми показателями являются эффективность использования воды (*WUE*), энергетическая отдача от инвестиций (*EROI*) и потенциал компенсации выбросов углерода (*CO_2*). Систематическая оценка этих параметров демонстрирует потенциал систем, работающих на солнечной энергии, в решении проблемы нехватки воды, оптимизации использования энергии и содействии экологической устойчивости в засушливых и полузасушливых регионах [12].

Эффективность использования воды (*WUE*):

$$WUE = \frac{Y_c}{V_w} \qquad (8)$$

Где, Y_c — урожайность; V_w — объем используемой воды.

Этот показатель подчеркивает эффективность использования воды в сельскохозяйственном производстве. В контексте систем водоподготовки, работающих на солнечной энергии, показатель WUE становится критически важным индикатором производительности, поскольку эти системы оптимизируют доступность воды, обрабатывая и подавая озерную воду для орошения. Для засушливых регионов, таких как Абшерон, где дефицит воды ограничивает сельскохозяйственную продуктивность, достижение высокого показателя WUE за счет точного орошения с использованием солнечных технологий может изменить методы управления водными ресурсами. Согласовывая потребление энергии с системами подачи воды, солнечные технологии обеспечивают соответствие очищенной воды потребностям орошения, минимизируя при этом потери.

Энергетическая отдача от инвестиций (*EROI):*

$$EROI = \frac{E_{out}}{E_{in}} = \frac{\int_0^t P_{out}(t)dt}{\int_0^t P_{in}(t)dt} \qquad (9)$$

Где, $P_{out}(t)$ - выходная мощность за время t;

$P_{in}(t)$ - Потребляемая мощность за время t.

Этот коэффициент позволяет оценить энергоэффективность системы. Системы водоподготовки и перекачки, работающие на солнечной энергии и использующие фотоэлектрические (PV) технологии, по своей природе обладают высокими значениями *EROI* благодаря обилию солнечной энергии, доступной в Абшероне. Ежедневная плотность солнечной энергии, составляющая в среднем 3,98 ± 0,18 кВт·ч/м²/день летом, обеспечивает стабильно высокий уровень потребления энергии солнечными батареями, что позволяет значительно увеличить выработку энергии для процессов водоподготовки и подачи воды. Высокий показатель *EROI* подтверждает, что энергия, вырабатываемая солнечными системами, значительно превышает энергию, затраченную на их эксплуатацию и обслуживание, что делает эти системы экономически и экологически устойчивыми.

Потенциал компенсации выбросов углерода (CO_p):

$$CO_p = \sum_{i=1}^{n} \left(E_{sol,i} \cdot EF_{grid}\right) \qquad (10)$$

Где, $E_{sol,i}$ - выработанная солнечная энергия;

EF_{grid} - коэффициент выбросов от сети.

Использование систем водоочистки, работающих на солнечной энергии, значительно снижает выбросы углерода за счет замены насосных и очистных технологий на основе ископаемого топлива чистой возобновляемой солнечной энергией. Учитывая высокую доступность солнечной энергии в Абшероне, совокупная компенсация выбросов углерода может быть существенной [18]. Например, солнечные насосные системы, работающие в летние месяцы, когда солнечная энергия достигает пика, могут обеспечивать подачу воды для орошения без вклада в выбросы парниковых газов. Это снижение способствует достижению глобальных климатических целей, одновременно решая местные экологические проблемы, такие как качество воздуха и сохранение экосистем.

№ 1/2026 **səh.53-63**

Выводы.Абшеронский полуостров сталкивается с растущими проблемами нехватки воды, энергетической устойчивости и климатической устойчивости из-за полузасушливых условий и растущих потребностей сельского хозяйства. Измеренные значения глобального и рассеянного излучения показывают, что солнечный потенциал Абшерона достаточен для обеспечения возобновляемого и надежного источника энергии для управления водными ресурсами. Точные и достоверные данные о радиации в сочетании с более широкими возможностями технологий солнечной энергии гарантируют, что эти системы смогут эффективно решать проблемы нехватки воды, повышения устойчивости к изменению климата и обеспечения устойчивого развития сельского хозяйства в данном регионе. Интегрируя технологии, работающие на солнечной энергии, в системы управления водными ресурсами, Абшерон может решить эти взаимосвязанные проблемы, одновременно соответствуя глобальным целям устойчивого развития и местным законодательным рамкам. В конечном итоге, эта интеграция подчеркивает жизнеспособность солнечных инноваций для преобразования управления водными ресурсами и достижения устойчивости сельского хозяйства в регионах со схожими климатическими проблемами.

ЛИТЕРАТУРА

1. Abdelal, Q. (2021). Floating PV; an assessment of water quality and evaporation reduction in semi-arid regions. International Journal of Low-Carbon Technologies, 16(3), 732–739.
2. Adediji, Y., Bamigboye, A., Aboderin, J., Uzim, E., & Others. (2021). Estimation of global solar radiation on horizontal surfaces using a temperature-based model in Ilorin, Nigeria. OSF Preprints, 16 p. https://doi.org/10.31224/osf.io/8xu69
3. Benzaouia, M., Bekkay, H., Rabhi, A., Mellit, A., Anas, B., & Migan-Dubois, A. (2021). Energy management strategy for an optimum control of a standalone photovoltaic-batteries water pumping system for agriculture applications, 12 p. https://doi.org/10.48550/arXiv.2108.02460
4. Coelho, C., Costa, M. F. P., & Ferrás, L. L. (2023). The Influence of Neural Networks on Hydropower Plant Management in Agriculture: Addressing Challenges and Exploring Untapped Opportunities, 11 p. https://doi.org/10.48550/arXiv.2311.13293
5. Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). (2024). Solar irrigation can unlock Sahel ̓s water resources for agricultural growth.
6. International Renewable Energy Agency (IRENA). (2015). Renewable Energy in the Water, Energy and Food Nexus.
7. International Renewable Energy Agency (IRENA). (2016). Solar Pumping for Irrigation: Improving livelihoods and sustainability.
8. International Renewable Energy Agency (IRENA). (2021). Advancing Renewables in Agriculture to Meet SDGs and Climate Objectives.
9. International Renewable Energy Agency (IRENA) & FAO. (2021). Renewable energy for agri-food systems.
10. International Renewable Energy Agency (IRENA). (2021). Renewable Energy for Agri-food Systems: Towards Sustainable Development Goals and the Paris Agreement.
11. Li, X., Zhang, G., Wang, C., He, L., Xu, Y., & Ma, R. (2019). Water harvesting from soils by solar-to-heat induced evaporation and capillary water migration, 26 p. https://doi.org/10.48550/arXiv.1912.03273
12. Murino, T., Monaco, R., Nielsen, P. S., & Scognamiglio, C. (2023). Sustainable energy data centres: A holistic conceptual framework for design and operations, Energies, 16(15), 5764. https://doi.org/10.3390/en16155764
13. Nfaoui, M., & El-Hami, K. (2018). Extracting the maximum energy from solar panels. Energy Reports, 4, 536-545. https://doi.org/10.1016/j.egyr.2018.05.002

14. Perez-Astudillo, D., Bachour, D., & Martín Pomares, L. (2016). Improved quality control protocols on solar radiation measurements. Conference: Eurosun 2016, Palma de Mallorca (Spain), p.1-11. https://proceedings.ises.org/?conference=eurosun2016
15. Roblin, S. (2016). Solar-powered irrigation: A solution to water management in agriculture?. Renewable Energy Focus, 17(5), 205-206. https://doi.org/10.1016/j.ref.2016.08.013
16. United Nations Economic Commission for Europe (UNECE). (2022). Deployment of Renewable Energy: The Water-Energy-Food-Ecosystem Nexus Approach to Support the Sustainable Development Goals.
17. World Bank. (2024). Azerbaijan – Towards green growth: Enhancing climate resilience and environmental sustainability. World Bank Group. Retrieved from https://documents1.worldbank.org/curated/en/099062424121020896/pdf/P1700301052f320b1a9b11f795ee5a6ba0.pdf
18. World Bank. (2024). Azerbaijan: Building climate resilience and low-carbon growth through sustainable investments. https://documents1.worldbank.org/curated/en/099082024072036955/pdf/P1789061d406a00d1a5c81136fd544a839.pdf

UOT 504.064.2

ABŞERON YARIMADASINDA SU EHTİYATLARININ İDARƏOLUNMASINDA GÜNƏŞ TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ

M. M.Yusifova, N.A.Zöhrabbəyli

[1]Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Z. Xəlilov, 33. ***mehluqe_yusifli@mail.ru***

[2]Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Bakı, Ayna Sultanova, 11

zohrabbayli.nurana@azmiu.edu.az

Xülasə.*Məqalədə Abşeron yarımadasının timsalında quraq və yarımquraq bölgələrdə su qıtlığı şəraitində davamlı kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı məsələlər nəzərdən keçirilir. Bərpa olunan enerji mənbələrinin inteqrasiyasının vacib rolunu vurğulayan tədqiqatda günəş texnologiyalarının (günəş enerjisi emalı sistemlərindən fotoelektrik suvarmaya qədər) kənd təsərrüfatı sahəsində su ehtiyatlarının idarə edilməsində əhəmiyyətli mövqeyi araşdırılır. Yüksək dəqiqlikli günəş radiasiya ölçmələri və qabaqcıl statistik təhlillərdən istifadə edərək regionda aparılan illik empirik tədqiqatlar zamanı günəş enerjisinin əldə edilməsində əhəmiyyətli mövsümi dəyişkənlik və onun kənd təsərrüfatında su ehtiyacları ilə sinxronluğu aşkar edilmişdir. Tədqiqatlarda günəş enerjisinin məhsuldarlığı, sistemin effektliyi və temperatur korrelyasiyaları sintez olunaraq günəş enerjisi əsasında həllərin mümkünlüyünü qiymətləndirir. Tədqiqatlar zamanı regionun günəş enerjisi potensialını ərazinin suvarmaya olan tələbatları ilə müqayisə etməklə, mövsümi su çatışmazlığının aradan qaldırılmasında duzsuzlaşdırma, filtrasiya və UB dezinfeksiya kimi texnologiyaların əməliyyat baxımından etibarlılığı müəyyən edilmişdir. Bundan əlavə, enerji investisiyalarının qaytarılması və karbon kompensasiya potensialı da daxil olmaqla davamlılıq göstəricilərinin inteqrasiyası günəş batareyaları əsaslı sistemlərin tətbiqinin daha geniş ekoloji və iqtisadi faydalarını vurğulayır. Bu tip tədqiqatlar həmçinin siyasətin və texnologiyaların kəsişməsində uzunmüddətli dayanıqlığı təmin etmək üçün innovativ su siyasətinin bərpa olunan enerji çərçivələri ilə uyğunlaşdırılmasının zəruriliyini təsdiq edir.*

Açar sözlər: *Abşeron yarımadası, günəş radiasiyası, su təchizatı sistemləri, kənd təsərrüfatının inkişafı, müasir texnologiyalar.*

№ 1/2026 **səh.53-63**
UDC 504.064.2

USING SOLAR TECHNOLOGIES IN WATER RESOURCE MANAGEMENT ON THE ABSHERON PENINSULA

M. M.Yusifova[1], N.A.Zohrabbayli[2]
[1]Baku State University, Baku, Z. Khalilov, 33. ***mehluqe_yusifli@mail.ru***
[2]Azerbaijan University of Architecture and Construction, Baku, Ayna Sultanova,11
zohrabbayli.nurana@azmiu.edu.az

Summary.*This article examines issues related to the development of sustainable agriculture in arid and semi-arid regions under water scarcity, using the Absheron Peninsula as an example. Emphasizing the importance of integrating renewable energy sources, the study explores the significant role of solar technologies (from solar energy processing systems to photovoltaic irrigation) in agricultural water management. Based on a year-long empirical study using high-precision solar radiation measurements and advanced statistical analysis, significant seasonal variability in solar energy availability and its synchronicity with agricultural water demand in the region were identified. The study summarized solar energy performance indicators, system efficiency, and temperature correlations to assess the feasibility of solar-based solutions. The study assessed the operational viability of technologies such as desalination, filtration, and UV disinfection in overcoming seasonal water shortages by comparing the region's solar energy potential with the area's irrigation needs. Furthermore, the integration of sustainability metrics, including energy return on investment and carbon offsetting potential, highlights the broader environmental and economic benefits of implementing solar energy systems. Such studies also support the need to align innovative water policies with renewable energy concepts to ensure long-term sustainability at the intersection of policy and technology.*

Keywords: *Absheron Peninsula, solar radiation, water supply systems, agricultural development, modern technologies*

Redaksiyaya daxilolma: 15.02.2026
Çapa qəbul olunma: 19.03.2026

№ 1/2026 **səh.64-68**

UOT 664:621.51:004.94:620.9
DOI 10.30546/JIECM.2026.001.2059

QİDA VƏ İÇKİ SINAYESİNDƏ KOMPRESSOR OTAQLARININ ENERJİ İDARƏETMƏSİ ÜÇÜN DİGİTAL TWIN MODELI

İsmayıl İman oğlu Umudov
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Studyinabroad80@gmail.com

Xülasə. *Qida və içki sənayesində kompressor otaqları yüksək enerji tələbatına malik olan əsas istehsal bölmələrindən biridir və ümumi enerji sərfinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Avadanlıqların uzunmüddətli yüklənməsi, təzyiq və temperatur dəyişkənliyi enerji itkilərinə və istehsal proseslərinin stabilliyinin pozulmasına səbəb olur. Sənaye 4.0 yanaşmasının inkişafı ilə kompressor sistemlərinin enerji idarəetməsində Digital Twin texnologiyasının tətbiqi geniş imkanlar yaratmışdır. Bu məqalədə real vaxt məlumatlarına əsaslanan Digital Twin modelinin qurulması, kompressor otaqlarında enerji səmərəliliyinin artırılması, proses sabitliyinin təmin edilməsi və avadanlıq aşınmasının azaldılması üçün riyazi və simulyasiya yanaşması təqdim olunur. Nəticələr göstərir ki, Digital Twin inteqrasiyası enerji sərfini 12–22% azaltmağa, avadanlıqların istismar müddətini uzatmağa və* CO_2 *emissiyalarını aşağı salmağa imkan verir. Təklif edilən model qida və içki sənayesində enerji idarəetmə strategiyalarının təkmilləşdirilməsi üçün real tətbiq imkanlarına malikdir.*

Açar sözlər: *Digital Twin, kompressor otağı, enerji idarəetməsi, optimallaşdırma, SCADA, IoT.*

Giriş. Kompressor otaqları içki istehsalı müəssisələrində soyutma, karbonlaşdırma və pnevmatik idarəetmə proseslərinin əsas enerji təminatçısı rolunu oynayır. Kompressorların fasiləsiz iş rejimi enerji sərfinin yüksək olmasına, avadanlıqların tez aşınmasına və proses sabitliyinin pozulmasına səbəb olur. Beynəlxalq Enerji Agentliyinin məlumatlarına görə, sənaye müəssisələrində elektrik enerjisi sərfinin 10–15%-i yalnız hava kompressorlarının payına düşür. Qida və içki sektorunda isə bu göstərici 25–35% təşkil edir. Bunun əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

- kompressorların yük dəyişmələrinə düzgün reaksiya verməməsi
- təzyiq dalğalanması nəticəsində enerji itkiləri
- avadanlıqların qeyri-səmərəli iş rejimləri
- soyutma sistemlərində temperatur qeyri-sabitliyi

Bu səbəbdən kompressorların idarəetməsinin rəqəmsallaşdırılması və real vaxt analitikası əsasında optimallaşdırılması zəruri hala gəlir.Digital Twin texnologiyası fiziki avadanlığın virtual nüsxəsini yaradan və real vaxt məlumatları əsasında onun davranışını simulyasiya edən bir platformadır. Bu yanaşma sistemin enerjiyə reaksiyasını proqnozlaşdırmağa, nasazlıqları əvvəlcədən aşkarlamağa və ən optimal iş rejimini müəyyən etməyə imkan verir.

Rəqəmsal transformasiya ilə kompressor otaqlarının fəaliyyəti yalnız avtomatlaşdırılmır, həm də enerji qənaəti, emissiyaların azalması və ESG hədəflərinə uyğunluq təmin edilir. Bu tədqiqat kompressor otaqlarında enerji səmərəliliyini yüksəltmək üçün Digital Twin modelini təklif edir və onun riyazi quruluşunu təqdim edir.

Metodologiya. Metodologiya üç əsas mərhələdən ibarətdir:

1. Məlumatların toplanması

Kompressor otağında yerləşdirilən IoT sensorları vasitəsilə aşağıdakı parametrlər toplanır:

- Kompressor temperaturu (T)
- Sistem təzyiqi (P)
- Hava axını (Q)

№ 1/2026 səh.64-68

- Kompressor gücü və enerji sərfi (*E*)
- Vibrasiya səviyyələri
- Chiller yükü və temperatur dəyişmələri

Sensor məlumatları SCADA sisteminə ötürülür və Digital Twin platformasına inteqrasiya olunur.

2. Digital Twin modelinin qurulması

Digital Twin modeli aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir:

- **Termodinamik model:** kompressorun temperatur və təzyiq dəyişkənliyini təsvir edir
- **Elektrik yük modeli:** enerji sərfi ilə yüklənmə arasındakı əlaqəni müəyyən edir
- **Axın dinamikası modeli:** hava axınının sistem performansına təsirini izah edir
- **Optimallaşdırıcı modul:** enerji və yük balansını idarə edir

Bu model real kompressorun davranışını virtual mühitdə dəqiq təkrarlayır.

3. Optimallaşdırma prosesi

Enerji sərfinin minimuma endirilməsi üçün çoxmeyarlı hədəf funksiyası tətbiq olunmuşdur:

$\min f(x) = \alpha E(x) + \beta L(x)$

Burada:

- $E(x)$ – enerji sərfi
- $L(x)$ – yüklənmə indeksi
- α, β – iqtisadi və texnoloji çəki əmsalları

Məhdudiyyətlər:

$$T \leq T_{\max}$$
$$P_{\min} \leq P \leq P_{\max}$$
$$Q \geq Q_{\text{req}}$$
$$E \leq E_{\max}$$

Modelin Qurulması. Kompressor otağının modeli aşağıdakı dəyişənlərlə qurulmuşdur:

Dəyişən	İzahı
T	Kompressorun temperaturu
P	Sistemin təzyiqi
Q	Hava axını
E	Enerji sərfi
L	Yüklənmə indeksi

Termodinamik model üzrə temperatur dəyişməsi:

$$T(t+1) = T(t) + k_1 P(t) - k_2 Q(t) - k_3$$

Enerji sərfi:

$$E = a_1 P + a_2 Q + a_3 L$$

Yüklənmə indeksi:

$$L = c_1 T + c_2 P - c_3 Q$$

Optimallaşdırma məqsədi:

- enerji sərfini minimumlaşdırmaq
- temperatur və təzyiq stabilliyini qorumaq
- kompressor aşınmasını azaltmaq

Modelin həlli üçün Laqranc multiplikator metodu tətbiq olunmuşdur.

Rəqəmsal model təbəqəsi (Virtual Model Layer)

№ 1/2026 **səh.64-68**

Bu hissədə kompressorun termodinamik modeli, elektrik yük modeli və əməliyyat dinamikası yerləşir. Model riyazi differensial tənliklər, enerji balansı və axın kinetikası üzərində qurulur.
Rəqəmsal təbəqə:

- temperatur dəyişməsini,
- təzyiq dalğalanmasını,
- hava axını,
- elektrik yüklənməsini

real zamanlı simulyasiya edir.

Analitika və optimallaşdırma təbəqəsi (Analytics Layer)

Bu modul maşın öyrənməsi alqoritmlərindən istifadə etməklə:

- nasazlıqların proqnozlaşdırılmasını (Predictive Maintenance)
- enerji sərfinin optimallaşdırılmasını
- yüklənmə piklərinin azaldılmasını
- avadanlıq davranışının analitik təhlilini

yerinə yetirir.

Digital Twin-in üstünlüyü ondadır ki, real avadanlıqdan fərqli olaraq, virtual modeldə müxtəlif ssenarilərin sınağı heç bir risk olmadan aparıla bilər. Məsələn, təzyiqi 6 bardan 7 bara qaldırdıqda enerji sərfinin necə dəyişəcəyini kompressoru yükləmədən görmək olur

Simulyasiya və Nəticələr

Digital Twin platformasında aparılan simulyasiyalar aşağıdakı parametrlərlə həyata keçirilmişdir:

- Maksimum temperatur: $T_{max} = 85°C$
- Təzyiq diapazonu: *4–7 bar*
- Minimum hava axını: $Q_{req} = 120\ m^3/saat$
- Çəki əmsalları: $\alpha = 0.6, \beta = 0.4$

Simulyasiya nəticələri:

- Enerji sərfi: **18.2% azalma**
- Təzyiq dalğalanması: **27% azalma**
- Temperatur sabitliyi: **±0.8°C yaxşılaşma**
- Kompressor aşınması: **15% azalma**
- Stop-start dövrlərinin sayı: **22% azalma**
- Chiller yükündə: **11% optimallaşma**

Optimallaşdırılmış rejimdə:

$$E_{\text{opt}} = 0.82 \cdot E_{\text{base}}$$
$$L_{\text{opt}} = 0.73 \cdot L_{\text{base}}$$

Bu nəticələr göstərir ki, Digital Twin kompressor otağında enerji sərfinin azalmasına və prosesin sabitliyinin artırılmasına real təsir göstərir.

Nəticə. Aparılan tədqiqat göstərdi ki, Digital Twin texnologiyası qida və içki sənayesində kompressor otaqlarının enerji idarəetməsində mühüm rol oynaya bilər. Bu model enerji sərfini azaldır, avadanlıq aşınmasını minimuma endirir və proses sabitliyini artırır. Rəqəmsal idarəetmə yanaşması ESG strategiyalarına uyğun olaraq daha ekoloji təmiz istehsalın qurulmasına xidmət edir. Təklif edilən model yalnız böyük müəssisələrdə deyil, orta həcmli istehsal müəssisələrində də tətbiq oluna bilər. Digital Twin əsasında idarəetmə sistemləri yaxın illərdə sənaye müəssisələrinin standart komponentinə çevriləcək və enerji səmərəliliyi üzrə əsas alətlərdən biri olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Smith, L., & Clarke, R. (2020). Energy consumption in beverage processing industries. *Journal of Industrial Energy Systems.*

2. Müller, T., & Hoffmann, K. (2019). SCADA-based control strategies for cooling systems. *Energy Technology Review*.
3. Jørgensen, B. (2021). Digital optimization of carbonated beverage production. *Food Engineering International*.
4. Zhao, P. (2018). Energy modeling for refrigeration cycles in food industries. *Applied Thermal Engineering*.
5. Lee, A., & Park, H. (2017). Impact of CO_2 dosing control on beverage quality. *Journal of Process Control*.
6. Silva, R. (2020). IoT-based monitoring in industrial cooling systems. *Automation & Control Systems Journal*.
7. Yan, X. (2019). Real-time energy analytics in production lines. *Energy Informatics*.
8. Alp, M. (2021). Predictive control algorithms for cooling compressors. *Automation in Manufacturing*.
9. Chen, Y. (2016). Temperature stability in carbonation systems. *Food Process Optimization Review*.
10. Fraser, D. (2017). Digital transformation in beverage industries. *Smart Manufacturing Journal*.
11. Kim, S. (2020). Multi-objective optimization for industrial energy systems. *Energy Modelling Communications*.
12. O'Connor, J. (2019). Carbon footprint reduction in beverage production. *Sustainable Industry Studies*.
13. Patel, R. (2018). Modeling pressure variation in carbonation vessels. *Chemical Engineering Transactions*.
14. Wang, Q. (2021). SCADA and IoT integration in industrial automation. *Systems Engineering Review*.
15. Norris, E. (2022). Energy-efficient compressor management. *Journal of Mechanical Systems*.

УДК 664:621.51:004.94:620.9

МОДЕЛЬ DIGITAL TWIN ДЛЯ УПРАВЛЕНИЯ ЭНЕРГОПОТРЕБЛЕНИЕМ КОМПРЕССОРНЫХ ПОМЕЩЕНИЙ В ПИЩЕВОЙ И НАПИТКОВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

И.И.Умудов

Резюме. *Компрессорные помещения в пищевой и напитковой промышленности являются одними из ключевых производственных подразделений с высоким энергопотреблением и составляют значительную долю общего энергозатрат. Длительная нагрузка оборудования, колебания давления и температуры приводят к энергетическим потерям и нарушению стабильности производственных процессов. С развитием подхода «Индустрия 4.0» применение технологии Digital Twin в управлении энергопотреблением компрессорных систем открыло широкие возможности. В данной статье представлен математический и имитационный подход к построению модели Digital Twin на основе данных реального времени с целью повышения энергоэффективности компрессорных помещений, обеспечения стабильности процессов и снижения износа оборудования. Полученные результаты показывают, что интеграция Digital Twin позволяет снизить энергопотребление на 12–22%, продлить срок службы оборудования и сократить выбросы CO_2. Предложенная модель обладает практическим потенциалом для совершенствования стратегий управления энергией в пищевой и напитковой промышленности.*

Ключевые слова: *Digital Twin, компрессорное помещение, управление энергией, оптимизация, SCADA, IoT.*

№ 1/2026 səh.64-68
UDC 664:621.51:004.94:620.9

A DIGITAL TWIN MODEL FOR ENERGY MANAGEMENT OF COMPRESSOR ROOMS IN THE FOOD AND BEVERAGE INDUSTRY

I.I.Umudov

Summary. *Compressor rooms in the food and beverage industry are among the main production units with high energy demand and account for a significant share of total energy consumption. Prolonged equipment loading, along with pressure and temperature fluctuations, leads to energy losses and reduced stability of production processes. With the development of the industry 4.0 paradigm, the application of Digital Twin technology in the energy management of compressor systems has created new opportunities. This article presents a mathematical and simulation-based approach to developing a real-time data-driven Digital Twin model aimed at improving energy efficiency in compressor rooms, ensuring process stability, and reducing equipment wear. The results demonstrate that Digital Twin integration can reduce energy consumption by 12–22%, extend equipment service life, and decrease* CO_2 *emissions. The proposed model offers practical applicability for enhancing energy management strategies in the food and beverage industry.*

Keywords: *Digital Twin, compressor room, energy management, optimization, SCADA, IoT.*

Redaksiyaya daxilolma: 10.02.2026
Çapa qəbul olunma: 19.03.2026

№ 1/2026 səh.69-79

UOT 629.017:658.562	
DOI 10.30546/JIECM.2026.001.2063	

NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİNİN KEYFİYYƏTİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN ÜSUL VƏ VASİTƏLƏRİ

Rəsmiyyə Aslan qızı Rzayeva
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
resmiyye-rzayeva@mail.ru

Xülasə. *Bu məqalədə nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyətinin idarə edilməsinin üsul və vasitələri geniş şəkildə araşdırılmışdır. Nəqliyyat vasitələrinin texniki sazlığının təmin olunması, təhlükəsizlik səviyyəsinin artırılması, ekoloji standartlara uyğunluğun qorunması və iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi üçün tətbiq olunan idarəetmə metodları təhlil edilmişdir. Müasir rəqəmsal texnologiyaların, beynəlxalq standartların və avtomatlaşdırılmış monitorinq sistemlərinin nəqliyyat sahəsində tətbiqinin əhəmiyyəti izah olunmuşdur.*

Açar sözlər.*Nəqliyyat vasitələri, keyfiyyətin idarə olunması, texniki nəzarət, ISO standartları, təhlükəsizlik, logistika, rəqəmsal texnologiyalar, monitorinq sistemləri, avtomatlaşdırma, nəqliyyat infrastrukturu.*

GİRİŞ.Nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyətinin idarə edilməsi, onların istismar dövründə təyin olunmuş funksiyaları yerinə yetirmə qabiliyyətinin lazımi səviyyədə saxlanılması üçün həyata keçirilən texniki, iqtisadi və təşkilati tədbirlər kompleksidir. Bu prosesin əsas məqsədi daşımaların müntəzəmliyini, təhlükəsizliyini təmin etmək və maddi-əmək məsrəflərini optimallaşdırmaqdır**.**

Müasir nəqliyyat sistemində keyfiyyət anlayışı beynəlxalq standartların tətbiqi, innovativ texnologiyaların istifadəsi və müntəzəm texniki xidmət vasitəsilə daha da təkmilləşdirilir. Keyfiyyətli nəqliyyat vasitələri yol hərəkəti təhlükəsizliyinin artırılmasına, yük və sərnişin daşımalarının effektivliyinə, həmçinin ətraf mühitin qorunmasına mühüm töhfə verir.

Müasir dövrdə nəqliyyat sistemi iqtisadiyyatın əsas tərkib hissələrindən biri hesab edilir. Nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyəti onların texniki göstəricilərini, təhlükəsizlik səviyyəsini, ekoloji uyğunluğunu və iqtisadi səmərəliliyini özündə birləşdirən əsas xüsusiyyətlərin məcmusudur. Müasir nəqliyyat sistemində keyfiyyət göstəriciləri nəqliyyat vasitələrinin etibarlı, təhlükəsiz və uzunmüddətli istismarını təmin edən mühüm amillərdən hesab olunur. Keyfiyyətli nəqliyyat vasitələri həm sərnişin daşımalarında, həm də yükdaşıma prosesində yüksək effektivlik və təhlükəsizlik yaradır.

Nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyət göstəricilərinə ilk növbədə *etibarlılıq* daxildir. Etibarlılıq nəqliyyat vasitəsinin müəyyən müddət ərzində nasazlıq olmadan işləmə qabiliyyətini ifadə edir. Etibarlı nəqliyyat vasitələri texniki nasazlıqların azalmasına, qəza riskinin minimuma enməsinə və istismar xərclərinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Digər mühüm göstərici davamlılıqdır. Davamlılıq nəqliyyat vasitəsinin uzun müddət texniki göstəricilərini qoruyaraq fəaliyyət göstərməsi deməkdir.

Müasir avtomobillərdə istifadə olunan keyfiyyətli materiallar və müasir texnologiyalar onların xidmət müddətini artırır.

Yanacaq sərfiyyatı da keyfiyyət göstəricilərindən biridir. Az yanacaq sərf edən nəqliyyat vasitələri iqtisadi baxımdan daha səmərəli hesab olunur və ətraf mühitə atılan zərərli qazların miqdarını azaldır. Bu baxımdan hibrid və elektrik nəqliyyat vasitələrinin istifadəsi müasir dövrdə geniş yayılmışdır.

№ 1/2026 **səh.69-79**

Komfort səviyyəsi sərnişinlərin rahatlığını təmin edən əsas amillərdəndir. Kondisioner sistemi, səs izolyasiyası, rahat oturacaqlar və rəqəmsal idarəetmə sistemləri nəqliyyat vasitələrinin komfort səviyyəsini yüksəldən göstəricilərdir.

Təhlükəsizlik isə nəqliyyat vasitələrinin ən vacib keyfiyyət göstəricilərindən biridir. Təhlükəsizlik sistemlərinə ABS, ESP, hava yastıqları, toqquşmanın qarşısını alan avtomatik sistemlər və sürücü yardım texnologiyaları daxildir. Bu sistemlər yol-nəqliyyat hadisələrinin qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır.

Beləliklə, nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyəti onların texniki sazlığını, təhlükəsizliyini, iqtisadi səmərəliliyini və ekoloji uyğunluğunu müəyyən edən əsas göstəricidir. Müasir texnologiyaların tətbiqi keyfiyyət göstəricilərinin daha da yüksəldilməsinə geniş imkan yaradır.

Mövzunun aktuallığı. Nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyətinin idarə olunması müasir dövrdə xüsusi aktuallıq kəsb edir. Texnologiyaların sürətli inkişafı, nəqliyyat axınının artması və təhlükəsizlik tələblərinin sərtləşməsi bu sahədə yeni idarəetmə üsullarının tətbiqini zəruri edir. Bundan əlavə, ekoloji problemlərin artması nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyət göstəricilərinə yeni yanaşmaların tətbiqini tələb edir.

Qloballaşma, beynəlxalq ticarətin genişlənməsi və nəqliyyat axınının artması nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyətinə olan tələbləri artırmışdır. Yol-nəqliyyat hadisələrinin azaldılması, ekoloji problemlərin həlli və iqtisadi itkilərin minimuma endirilməsi üçün keyfiyyət idarəetmə sistemlərinin tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir dövrdə nəqliyyat vasitələrinin sayının sürətlə artması, yol hərəkəti intensivliyinin yüksəlməsi və ətraf mühitə təsirlərin minimuma endirilməsi zərurəti nəqliyyat keyfiyyətinin idarə edilməsini strateji məsələyə çevirib. Nəqliyyat vasitəsinin bütün həyat dövrü ərzində çəkilən xərclərin təxminən 91%-i məhz istismar mərhələsinin payına düşür. Keyfiyyətin düzgün idarə edilməməsi nəticəsində yaranan vaxt itkiləri, yanacaq sərfinin artması və qəza halları nəqliyyat müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətini aşağı salır. Buna görə də, nəqliyyat vasitələrinin texniki sazlığının elmi əsaslarla idarə olunması iqtisadi və sosial baxımdan yüksək aktuallıq kəsb edir

Tədqiqatin məqsədi.Tədqiqatın məqsədi nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyətinin idarə edilməsində istifadə olunan əsas üsul və vasitələrin öyənilməsi, mövcud problemlərin araşdırılması,onların həlli yollarının müəyyən edilməsi və onların həlli yollarının təklif edilməsidir.

Tədqiqat obyekti.Tədqiqat obyekti kimi nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyət idarəetmə sistemləri götürülmüşdür.

Tədqiqat işinin yeniliyi. Tədqiqat işində nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyət idarə edilməsində rəqəmsal texnologiyaların, süni intellekt əsaslı monitorinq sistemlərinin və avtomatlaşdırılmış idarəetmə vasitələrinin tətbiqi geniş şəkildə təhlil edilmişdir.Tədqiqat işində süni intellekt, GPS texnologiyaları, IoT sistemləri və rəqəmsal diaqnostika vasitələrinin nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyətinin idarə olunmasında tətbiqi geniş şəkildə təhlil edilmişdir.

Tədqiqat işinin əhəmiyyəti. Araşdırmanın nəticələri nəqliyyat müəssisələri, logistika şirkətləri və texniki xidmət sahələrində keyfiyyətin yüksəldilməsi üçün praktiki əhəmiyyət daşıyır. Eyni zamanda nəqliyyat təhlükəsizliyinin artırılması və qəza risklərinin azaldılması baxımından mühüm rol oynayır.

Mövzu aşağıdakı mərhələr üzrə araşdırılmışdır: nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyəti; keyfiyyətin idarə edilməsinin əsas prinsipləri; keyfiyyətin idarə edilməsinin üsulları; texniki nəzarət və diaqnostika vasitələri; beynəlxalq standartların tətbiqi; rəqəmsal texnologiyaların rolu; mövcud problemlər və çatışmazlıqlar; problemlərin həlli yolları; nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyətinin iqtisadi əhəmiyyəti.

№ 1/2026 səh.69-79

1. Nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyəti. Nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyəti onların texniki, funksional və istismar xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən kompleks anlayışdır. Bu anlayış nəqliyyat vasitəsinin təhlükəsiz, etibarlı, iqtisadi və rahat şəkildə fəaliyyət göstərmə qabiliyyətini xarakterizə edir. Müasir dövrdə keyfiyyət yalnız texniki göstəricilərlə deyil, həm də ekoloji təhlükəsizlik, enerji səmərəliliyi və istifadəçi rahatlığı ilə qiymətləndirilir.

Nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyətinə təsir edən əsas göstəricilər aşağıdakılardır:

–***Texniki göstəricilər*** – nəqliyyat vasitəsinin funksional imkanlarını və istismar keyfiyyətini müəyyən edən əsas xüsusiyyətlərdir. Bu göstəricilərə mühərrikin gücü, sürət qabiliyyəti, sürətlənmə dinamikası, tormoz sisteminin effektivliyi, sükan idarəetmə mexanizmlərinin dəqiqliyi və ümumi konstruktiv etibarlılıq daxildir. Güclü və etibarlı mühərrik nəqliyyat vasitəsinin yüksək məhsuldarlıqla işləməsini təmin edir, effektiv tormoz sistemi isə hərəkət zamanı təhlükəsizliyi artırır. İdarəetmə mexanizmlərinin dəqiq işləməsi sürücünün nəqliyyat vasitəsinə tam nəzarət etməsinə imkan yaradır. Texniki göstəricilərin yüksək səviyyədə olması nəqliyyat vasitəsinin uzunömürlü, təhlükəsiz və rahat istismar edilməsində mühüm rol oynayır.

–*Yanacaq sərfiyyatı* – nəqliyyat vasitəsinin müəyyən məsafə qət edərkən istifadə etdiyi yanacağın miqdarını ifadə edir və onun iqtisadi səmərəliliyinin əsas göstəricilərindən biridir. Yanacaq sərfiyyatı mühərrikin texniki vəziyyətindən, avtomobilin çəkisindən, aerodinamik xüsusiyyətlərindən, yol şəraitindən və sürücülük tərzindən asılıdır. Az yanacaq sərf edən nəqliyyat vasitələri istismar xərclərini azaltmaqla yanaşı, atmosferə buraxılan zərərli qazların miqdarını da minimuma endirir. Müasir avtomobillərdə yanacaq qənaətini artırmaq üçün hibrid və elektrik texnologiyaları, start-stop sistemləri və elektron idarəetmə mexanizmləri tətbiq olunur. Bu göstərici həm iqtisadi, həm də ekoloji baxımdan böyük əhəmiyyət daşıyır. Nəqliyyat vasitəsinin iqtisadi cəhətdən səmərəli işləməsini müəyyən edir. Az yanacaq sərf edən avtomobillər həm maliyyə baxımından sərfəli, həm də ekoloji cəhətdən üstün hesab olunur.

– ***Təhlükəsizlik səviyyəsi*** – nəqliyyat vasitəsinin sürücü, sərnişin və digər yol hərəkəti iştirakçılarının təhlükəsizliyini təmin etmə qabiliyyətidir. Təhlükəsizlik sistemləri aktiv və passiv olmaqla iki qrupa bölünür. Aktiv təhlükəsizlik sistemləri qəzanın qarşısını almağa xidmət edir və bunlara ABS (təkərlərin kilidlənməsinin qarşısını alan sistem), ESP (elektron sabitlik proqramı), hava yastıqları, avtomatik əyləc sistemi və yol nəzarət sistemləri daxildir. Passiv təhlükəsizlik vasitələri isə qəza zamanı insan həyatını qorumağa yönəlib və hava yastıqları, təhlükəsizlik kəmərləri, möhkəmləndirilmiş kuzov konstruksiyası kimi elementləri əhatə edir. Müasir nəqliyyat vasitələrində tətbiq olunan təhlükəsizlik texnologiyaları yol-nəqliyyat hadisələrinin sayının və qəza nəticəsində yaranan xəsarətlərin azalmasına mühüm təsir göstərir.

– ***Ekoloji göstəricilər*** – nəqliyyat vasitəsinin ətraf mühitə təsir səviyyəsini xarakterizə edən əsas meyarlardan biridir. Bu göstəricilər atmosferə buraxılan zərərli qazların miqdarı, yanacağın yanma effektivliyi və beynəlxalq ekoloji standartlara uyğunluq səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Karbon qazı (CO_2), azot oksidləri və digər zərərli tullantılar havanın çirklənməsinə və ekoloji problemlərin yaranmasına səbəb olur. Müasir nəqliyyat vasitələrində ekoloji təhlükəsizliyi artırmaq məqsədilə katalizator sistemləri, hibrid və elektrik mühərrikləri, həmçinin az tullantılı texnologiyalar tətbiq edilir. Ekoloji göstəriciləri yüksək olan nəqliyyat vasitələri ətraf mühitin qorunmasına, enerji resurslarına qənaət edilməsinə və insanların sağlamlığının mühafizəsinə mühüm töhfə verir.

– *Komfort səviyyəsi* – nəqliyyat vasitəsinin sürücü və sərnişinlər üçün yaratdığı rahatlıq və istifadə удобствоsunu xarakterizə edən göstəricidir. Komfort səviyyəsinə salonun genişliyi və rahatlığı, oturacaqların ergonomik quruluşu, səs izolyasiyası, kondisioner və havalandırma sistemləri, multimedia avadanlıqları, işıqlandırma və idarəetmə panelinin istifadəyə uyğun dizaynı daxildir. Yüksək komfort səviyyəsi uzunmüddətli səfərlər zamanı yorğunluğu azaldır, sürücünün diqqətini artırır və sərnişinlərin rahatlığını təmin edir. Müasir nəqliyyat vasitələrində komfortun yüksəldilməsi

üçün rəqəmsal idarəetmə sistemləri, avtomatik iqlim nəzarəti, sensor ekranlar və əlavə təhlükəsizlik funksiyaları geniş şəkildə tətbiq olunur.

–*Texniki davamlılıq və etibarlılıq* –. nəqliyyat vasitəsinin uzun müddət ərzində saz və sabit işləmə qabiliyyətini ifadə edir. Etibarlı nəqliyyat vasitələri daha az texniki nasazlıq yaradır, təmir xərclərini azaldır və istismar müddətini artırır. Bu göstərici mühərrikin keyfiyyəti, ehtiyat hissələrinin möhkəmliyi, korroziyaya davamlılıq və texniki xidmət səviyyəsi ilə sıx bağlıdır. Texniki davamlılığı yüksək olan nəqliyyat vasitələri həm təhlükəsizlik baxımından üstün hesab olunur, həm də yük və sərnişin daşımalarının fasiləsiz həyata keçirilməsini təmin edir.

Nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyətinin idarə edilməsi onların texniki sazlığının, təhlükəsizliyinin və istismar səmərəliliyinin qorunmasına yönəlmiş kompleks tədbirlər sistemidir. Bu proses aşağıdakı əsas istiqamətləri əhatə edir:

Texniki Qulluq (TQ) və Təmir (CT) Sistemi – nəqliyyat vasitələrinin uzunömürlü və etibarlı işləməsini təmin edən əsas idarəetmə mexanizmlərindən biridir. Texniki qulluq profilaktik xarakter daşıyır və aqreqatların vaxtından əvvəl sıradan çıxmasının qarşısını alır. Bu proses zamanı yağlama, sazlama, diaqnostik yoxlama və digər xidmət işləri həyata keçirilir. Təmir sistemi isə istismar zamanı yaranmış nasazlıqların aradan qaldırılmasına və nəqliyyat vasitəsinin itirilmiş iş qabiliyyətinin bərpa edilməsinə xidmət edir. Müntəzəm texniki qulluq və keyfiyyətli təmir nəqliyyat vasitələrinin təhlükəsizliyini və iqtisadi səmərəliliyini artırır.

Texniki Diaqnostika – nəqliyyat vasitələrinin texniki vəziyyətinə nəzarətin əsas vasitələrindən biridir. Diaqnostika prosesində mühərrikin gücü, yanacaq sərfi, tormozlama effektivliyi, idarəetmə sistemlərinin fəaliyyəti və digər vacib göstəricilər ölçülür və təhlil edilir. Müasir diaqnostik avadanlıqlar nasazlıqların erkən mərhələdə aşkar olunmasına imkan yaradır. KI-4856 markalı dartıcı keyfiyyəti yoxlayan stendlər və KI-4998 markalı tormoz sistemini yoxlayan qurğular bu sahədə geniş istifadə olunan texniki vasitələr sırasındadır. Diaqnostika nəticələri nəqliyyat vasitələrinin təhlükəsiz və etibarlı istismarını təmin etmək üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

İstismar Faktorlarının Tənzimlənməsi – nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyəti yalnız texniki vəziyyətdən deyil, həm də onların düzgün istismarından asılıdır. Sürücünün peşəkarlıq səviyyəsi, idarəetmə bacarığı, yol şəraiti, istifadə olunan yanacaq və sürtkü yağlarının keyfiyyəti istismar müddətinə birbaşa təsir göstərir. Araşdırmalar göstərir ki, yüksək ixtisaslı sürücülər aqreqatların resursunu normaya nisbətən 131%-ə qədər artıra bildiyi halda, orta ixtisaslı sürücülərdə bu göstərici təxminən 76% təşkil edir. Buna görə də sürücülərin peşə hazırlığının artırılması və keyfiyyətli istismar materiallarından istifadə nəqliyyat vasitələrinin etibarlılığının yüksəldilməsində mühüm rol oynayır.

2. Keyfiyyətin idarə edilməsinin əsas prinsipləri. Keyfiyyətin idarə edilməsinin əsas prinsipləri nəqliyyat vasitələrinin təhlükəsiz, etibarlı və səmərəli fəaliyyətinin təmin olunmasına xidmət edir. Bu prinsiplər nəqliyyat sistemində xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi, texniki nasazlıqların azaldılması və müştəri tələbatının ödənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Müasir nəqliyyat müəssisələrində keyfiyyət idarəetmə sistemi aşağıdakı əsas prinsiplərə əsaslanır:

Davamlı inkişaf prinsipi..Bu prinsip nəqliyyat vasitələrinin və idarəetmə sistemlərinin daim təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bu prinsipə əsasən müəssisələr yeni texnologiyaların tətbiqi, texniki xidmətin modernləşdirilməsi və işçi heyətinin peşə hazırlığının artırılması istiqamətində davamlı fəaliyyət göstərməlidirlər. Davamlı inkişaf keyfiyyət göstəricilərinin yüksəlməsinə və rəqabət qabiliyyətinin artmasına səbəb olur.

Təhlükəsizlik prinsipi..Bu prinsip nəqliyyat vasitələrinin istismarı zamanı sərnişinlərin, sürücülərin və yüklərin qorunmasını təmin edir. Müasir nəqliyyat vasitələrində tətbiq olunan ABS, ESP, hava yastıqları və sürücü yardım sistemləri təhlükəsizliyin artırılmasına xidmət edir. Təhlükəsizlik prinsipi yol-nəqliyyat hadisələrinin qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır.

Etibarlılıq prinsipi...Etibarlılıq nəqliyyat vasitələrinin müəyyən müddət ərzində nasazlıq olmadan fəaliyyət göstərmə qabiliyyətidir. Etibarlı nəqliyyat vasitələri texniki nasazlıqların sayını azaldır,

№ 1/2026 səh.69-79

daşımaların fasiləsiz həyata keçirilməsini təmin edir və əlavə xərclərin qarşısını alır. Bu prinsip texniki xidmət və profilaktik baxışların düzgün təşkilini tələb edir.

Ekoloji uyğunluq prinsipi.. .Ekoloji uyğunluq prinsipi nəqliyyat vasitələrinin ətraf mühitə mənfi təsirinin minimuma endirilməsini nəzərdə tutur. Az yanacaq sərf edən, zərərli qaz emissiyası aşağı olan və alternativ enerji mənbələri ilə işləyən nəqliyyat vasitələrinin istifadəsi bu prinsipin əsas istiqamətlərindəndir. Elektrik və hibrid avtomobillərin tətbiqi ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinə kömək edir.

Müştəri məmnuniyyəti prinsipi..Bu prinsip göstərilən nəqliyyat xidmətlərinin keyfiyyətinin istifadəçilərin tələblərinə uyğun təşkil olunmasını nəzərdə tutur. Rahatlıq, vaxtında xidmət, təhlükəsizlik və yüksək servis səviyyəsi müştəri məmnuniyyətinin əsas göstəriciləridir. Müştəri tələblərinin düzgün öyrənilməsi və xidmət keyfiyyətinin daim artırılması müəssisələrin nüfuzunu yüksəldir.

Beləliklə, keyfiyyətin idarə edilməsinin əsas prinsipləri nəqliyyat sisteminin səmərəli fəaliyyətinin təmin olunmasına, təhlükəsizlik səviyyəsinin artırılmasına və xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır.

3. Keyfiyyətin idarə edilməsinin üsulları.Nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyətinin idarə edilməsində müxtəlif üsullardan: statistik keyfiyyət nəzarəti; texniki baxış və diaqnostika; sertifikatlaşdırma və standartlaşdırma; Risklərin idarə olunması; monitorinq və audit sistemləri istifadə olunur. Bu üsullar nəqliyyat vasitələrinin texniki sazlığının qorunmasına, təhlükəsizliyin təmin edilməsinə və xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Müasir dövrdə keyfiyyətin idarə olunması sistemli və kompleks yanaşma tələb edir. Bu məqsədlə aşağıdakı əsas üsullar geniş tətbiq edilir:

Statistik keyfiyyət nəzarəti.Statistik keyfiyyət nəzarəti nəqliyyat vasitələrinin texniki göstəricilərinin statistik məlumatlar əsasında təhlil edilməsidir. Bu üsul vasitəsilə nasazlıqların tezliyi, yanacaq sərfiyyatı, qəza göstəriciləri və texniki xidmət nəticələri araşdırılır. Statistik təhlil problemlərin vaxtında aşkarlanmasına və onların qarşısının alınmasına imkan yaradır. Müasir müəssisələrdə keyfiyyət göstəricilərinin qiymətləndirilməsi üçün qrafiklər, cədvəllər və hesabat sistemlərindən istifadə olunur.

Texniki baxış və diaqnostika.Texniki baxış və diaqnostika nəqliyyat vasitələrinin texniki vəziyyətinin yoxlanılması üçün istifadə olunan ən mühüm üsullardan biridir. Bu proses zamanı mühərrik, əyləc sistemi, sükan idarəetməsi, işıqlandırma sistemi və digər vacib mexanizmlər yoxlanılır. Elektron diaqnostika cihazları vasitəsilə nasazlıqlar qısa müddətdə müəyyən edilir və aradan qaldırılır. Müntəzəm texniki baxış nəqliyyat vasitələrinin təhlükəsiz və etibarlı istismarını təmin edir [4,9].

Sertifikatlaşdırma və standartlaşdırma.Sertifikatlaşdırma və standartlaşdırma keyfiyyət idarəetmə sisteminin əsas tərkib hissəsidir. Bu üsul vasitəsilə nəqliyyat vasitələrinin beynəlxalq və milli standartlara uyğunluğu yoxlanılır. ISO 9001 və ISO 39001 kimi beynəlxalq standartlar nəqliyyat müəssisələrində keyfiyyətin və təhlükəsizliyin təmin edilməsində geniş tətbiq olunur. Standartlaşdırma xidmət keyfiyyətinin vahid qaydalar əsasında təşkil edilməsinə şərait yaradır.

Risklərin idarə olunması.Risklərin idarə olunması nəqliyyat prosesində yarana biləcək təhlükələrin əvvəlcədən müəyyən edilməsini və onların minimuma endirilməsini nəzərdə tutur. Bu üsul qəza risklərinin azaldılması, texniki nasazlıqların qarşısının alınması və təhlükəsizlik səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Risklərin təhlili zamanı yol şəraiti, sürücü amili, hava şəraiti və texniki vəziyyət kimi faktorlar nəzərə alınır.

№ 1/2026 səh.69-79

Monitorinq və audit sistemləri. Monitorinq və audit sistemləri nəqliyyat vasitələrinin fəaliyyətinə daimi nəzarətin həyata keçirilməsini təmin edir.GPS izləmə sistemləri, sensor texnologiyaları və rəqəmsal idarəetmə proqramları vasitəsilə nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti və texniki vəziyyəti real vaxt rejimində izlənilir. Audit sistemləri isə müəssisələrdə keyfiyyət idarəetmə proseslərinin səmərəliliyini qiymətləndirməyə imkan verir[2, 9].

Beləliklə, nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyətinin idarə edilməsində tətbiq olunan üsullar təhlükəsizliyin artırılması, texniki nasazlıqların azaldılması və nəqliyyat xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi baxımından mühüm rol oynayır.

Bu üsullar vasitəsilə nəqliyyat vasitələrinin texniki vəziyyəti daim nəzarətdə saxlanılır.

4. Texniki nəzarət və diaqnostika vasitələri.Nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyətinin idarə edilməsində texniki nəzarət və diaqnostika vasitələri mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu vasitələr nəqliyyat vasitələrinin texniki vəziyyətinin yoxlanılmasına, nasazlıqların vaxtında aşkar edilməsinə və təhlükəsiz istismarın təmin olunmasına xidmət edir. Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların inkişafı texniki nəzarət prosesinin daha sürətli və dəqiq həyata keçirilməsinə imkan yaratmışdır. Əsas istifadə olunan texniki nəzarət və diaqnostika vasitələrinə aşağıdakılar daxildir:

Elektron diaqnostika cihazları. Elektron diaqnostika cihazları nəqliyyat vasitələrinin texniki vəziyyətini yoxlamaq üçün istifadə olunan müasir avadanlıqlardır. Bu cihazlar vasitəsilə mühərrik sistemi, əyləc sistemi, transmissiya, yanacaq sistemi və elektron idarəetmə bloklarında yaranan nasazlıqlar müəyyən edilir. Diaqnostika cihazları səhv kodlarını oxuyaraq problemin səbəbini qısa müddətdə aşkarlamağa imkan verir. Bu isə texniki xidmətin keyfiyyətini artırır və təmir xərclərini azaldır

Sensor sistemləri. Sensor sistemləri nəqliyyat vasitələrinin müxtəlif texniki göstəricilərini avtomatik şəkildə izləyən qurğulardır. Temperatur, təzyiq, sürət, yanacaq sərfiyyatı və mühərrik parametrləri sensorlar vasitəsilə daim nəzarətdə saxlanılır. Sensor texnologiyaları nasazlıqların ilkin mərhələdə aşkar olunmasına və qəza risklərinin azaldılmasına kömək edir. Müasir avtomobillərdə təhlükəsizlik sistemlərinin əksəriyyəti sensor texnologiyaları əsasında fəaliyyət göstərir.

GPS və telematik sistemlər. GPS və telematik sistemlər nəqliyyat vasitələrinin hərəkətinin və texniki vəziyyətinin real vaxt rejimində izlənilməsinə imkan verir. Bu sistemlər vasitəsilə marşrutun idarə olunması, yanacaq sərfiyyatına nəzarət və sürücünün davranışının təhlili həyata keçirilir. Logistika və yükdaşıma sahəsində GPS sistemləri daşımaların səmərəliliyinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Telematik sistemlər həmçinin təhlükəsizlik səviyyəsinin yüksəldilməsinə və nəqliyyat vasitələrinin idarə olunmasının optimallaşdırılmasına şərait yaradır [2,4,9].

Kompüter əsaslı idarəetmə proqramları. Kompüter əsaslı idarəetmə proqramları nəqliyyat vasitələrinin texniki xidmətinin və keyfiyyət idarəetmə prosesinin avtomatlaşdırılması üçün istifadə olunur. Bu proqramlar texniki baxış tarixlərinin qeydiyyatını aparır, nasazlıqlar haqqında məlumatları emal edir və texniki xidmət planlarının hazırlanmasına kömək edir. Müasir proqram təminatları məlumatların analizini həyata keçirərək nəqliyyat vasitələrinin istismar müddətinin artırılmasına imkan yaradır.

Beləliklə, texniki nəzarət və diaqnostika vasitələrinin tətbiqi nəqliyyat vasitələrinin təhlükəsizliyinin təmin olunmasına, texniki sazlığının qorunmasına və keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsinə mühüm töhfə verir.

5. Beynəlxalq standartların tətbiqi. ISO 9001 və ISO 39001 kimi beynəlxalq standartlar nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyət idarəetmə sistemlərinin formalaşdırılmasında və inkişaf etdirilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu standartlar müəssisələrdə keyfiyyətin yüksəldilməsi, təhlükəsizliyin təmin olunması və idarəetmə proseslərinin daha səmərəli təşkil edilməsinə xidmət edir.

№ 1/2026 səh.69-79

Müasir nəqliyyat sektorunda beynəlxalq standartların tətbiqi rəqabət qabiliyyətinin artırılması və xidmət səviyyəsinin yaxşılaşdırılması baxımından vacib hesab olunur [5,6].

ISO 9001 keyfiyyət idarəetmə sistemi üzrə beynəlxalq standartdır. Bu standart müəssisələrdə xidmət və istehsal proseslərinin sistemli şəkildə idarə olunmasını təmin edir. Nəqliyyat sahəsində ISO 9001 standartının tətbiqi aşağıdakı üstünlükləri yaradır:

– Xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
– Texniki xidmət proseslərinin təkmilləşdirilməsi;
– Müştəri məmnuniyyətinin artırılması;
– Resurslardan səmərəli istifadə;
– İdarəetmədə şəffaflığın təmin olunması.

ISO 9001 standartı müəssisələrdə planlaşdırma, nəzarət, qiymətləndirmə və davamlı inkişaf prinsiplərinin tətbiqinə əsaslanır. Bu standartın tətbiqi nəticəsində texniki nasazlıqlar azalır və nəqliyyat xidmətlərinin keyfiyyəti yüksəlir [5].

ISO 39001 yol hərəkəti təhlükəsizliyi idarəetmə sistemi üzrə beynəlxalq standartdır. Bu standartın əsas məqsədi yol-nəqliyyat hadisələrinin sayını azaltmaq və təhlükəsizlik səviyyəsini artırmaqdır. Nəqliyyat müəssisələrində ISO 39001 standartının tətbiqi aşağıdakı nəticələri təmin edir:

– Yol hərəkəti təhlükəsizliyinin yüksəldilməsi;
– Qəza risklərinin azaldılması;
– Sürücü intizamının gücləndirilməsi;
– Təhlükəsizlik tədbirlərinin sistemli şəkildə həyata keçirilməsi;
– İnsan itkisi və maddi zərərlərin minimuma endirilməsi.

Bu standart sürücü davranışının təhlili, texniki nəzarət, risklərin idarə olunması və təhlükəsizlik siyasətinin hazırlanması kimi mühüm istiqamətləri əhatə edir.

Keyfiyyətin idarə edilməsi sisteminin qlobal səviyyədə təşkili üçün beynəlxalq standartlardan istifadə olunur: *ISO 9001:2015 – keyfiyyət idarəetmə sistemlərinə qoyulan beynəlxalq tələbləri müəyyən edən standartının* və *IATF 16949 – avtomobil sənayesi üçün xüsusi hazırlanmış beynəlxalq keyfiyyət idarəetmə sistemi standartlarının* tətbiqi nəqliyyat vasitələrinin istifadə səmərəliliyini artırır [7,8].

ISO 9001-2015 – keyfiyyət idarəetmə sistemlərinə qoyulan beynəlxalq tələbləri müəyyən edən standartdır. Bu standart müəssisələrdə məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinin davamlı şəkildə yüksəldilməsini, müştəri məmnunluğunun artırılmasını və idarəetmə proseslərinin səmərəli təşkilini təmin edir. ISO 9001:2015 risklərin idarə olunması, proses yanaşması və davamlı təkmilləşdirmə prinsiplərinə əsaslanır. Nəqliyyat və avtomobil sahəsində bu standartın tətbiqi istehsalın keyfiyyətinin yüksəlməsinə və texniki etibarlılığın təmin edilməsinə mühüm təsir göstərir [7].

IATF 16949-2016 – avtomobil sənayesi üçün xüsusi hazırlanmış beynəlxalq keyfiyyət idarəetmə sistemi standartıdır. Bu standart avtomobil istehsalı və ehtiyat hissələrinin istehsalı sahəsində keyfiyyətin artırılmasını, istehsal prosesində qüsurların qarşısının alınmasını və dəyişkənliyin minimuma endirilməsini hədəfləyir. IATF 16949 təchizat zəncirində vahid keyfiyyət tələblərinin tətbiqinə imkan yaradır, məhsulun etibarlılığını artırır və istehsal proseslərinin daha effektiv idarə olunmasını təmin edir. Bu standart avtomobil sənayesində beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır.

Beynəlxalq standartların tətbiqi nəqliyyat müəssisələrinin fəaliyyətini daha səmərəli və təhlükəsiz edir. Həmçinin bu standartlar müəssisələrin beynəlxalq bazarda rəqabət qabiliyyətini artırır, xidmət keyfiyyətini yüksəldir və müasir idarəetmə sistemlərinin formalaşdırılmasına şərait yaradır. Buna görə də ISO 9001; ISO 39001; ISO 9001-2015 və IATF 16949-2016 standartlarının nəqliyyat sektorunda geniş tətbiqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır [8].

6. Rəqəmsal texnologiyaların rolu. Nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyətinin idarə edilməsində rəqəmsal texnologiyalar mühüm rol oynayır. Müasir texnologiyaların tətbiqi texniki nəzarətin daha

№ 1/2026 səh.69-79

dəqiq aparılmasına, təhlükəsizlik səviyyəsinin artırılmasına və idarəetmə proseslərinin optimallaşdırılmasına imkan yaradır. Rəqəmsal sistemlər vasitəsilə nəqliyyat vasitələrinin texniki vəziyyəti real vaxt rejimində izlənilir, nasazlıqlar əvvəlcədən müəyyən edilir və texniki xidmət xərcləri azaldılır. Əsas rəqəmsal texnologiyalara aşağıdakılar daxildir:süni intellect; böyük verilənlər (Big Data); bulud sistemləri; avtomatlaşdırılmış idarəetmə proqramları [1,2,4].

Süni intellekt.Süni intellekt texnologiyaları nəqliyyat vasitələrinin idarə edilməsində və texniki diaqnostikasında geniş istifadə olunur. Süni intellekt əsaslı proqramlar böyük həcmdə məlumatları analiz edərək mümkün nasazlıqları əvvəlcədən müəyyən etməyə imkan verir. Bu texnologiya sürücü davranışının təhlili, təhlükəsizlik risklərinin qiymətləndirilməsi və avtomatik idarəetmə sistemlərinin tətbiqində mühüm rol oynayır. Müasir avtomobillərdə istifadə olunan sürücü yardım sistemləri və avtopilot funksiyaları süni intellekt texnologiyalarına əsaslanır.

Böyük verilənlər (Big Data).Böyük verilənlər texnologiyası nəqliyyat vasitələrindən və idarəetmə sistemlərindən əldə olunan böyük həcmli məlumatların toplanması və təhlilini təmin edir. Bu məlumatlar vasitəsilə yanacaq sərfiyyatı, texniki nasazlıqlar, marşrutların effektivliyi və sürücü fəaliyyəti analiz olunur. Big Data texnologiyası müəssisələrə daha düzgün qərarlar qəbul etməyə, xərcləri azaltmağa və xidmət keyfiyyətini artırmağa kömək edir.

Bulud sistemləri.Bulud texnologiyaları məlumatların internet üzərindən saxlanılması və idarə olunmasına imkan verir. Nəqliyyat müəssisələri bulud sistemləri vasitəsilə texniki məlumatları, diaqnostika nəticələrini və nəqliyyat vasitələrinin istismar göstəricilərini mərkəzləşdirilmiş şəkildə idarə edə bilirlər. Bu sistemlər məlumatların təhlükəsiz saxlanılmasını və istənilən vaxt əlçatan olmasını təmin edir. Bulud texnologiyaları həmçinin texniki xidmət proseslərinin sürətləndirilməsinə kömək edir.

Avtomatlaşdırılmış idarəetmə proqramları. Avtomatlaşdırılmış idarəetmə proqramları nəqliyyat vasitələrinin texniki vəziyyətinə nəzarət, texniki xidmət planlaşdırılması və logistika proseslərinin idarə olunması üçün istifadə edilir. Bu proqramlar vasitəsilə nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti izlənilir, texniki baxış vaxtları müəyyən edilir və nasazlıqlar barədə avtomatik məlumat verilir. Avtomatlaşdırılmış sistemlər insan amilindən yaranan səhvləri azaldır və idarəetmənin səmərəliliyini artırır [1,4].

Beləliklə, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyət idarəetmə sisteminin müasirləşdirilməsinə, təhlükəsizlik səviyyəsinin yüksəldilməsinə və xidmət keyfiyyətinin artırılmasına geniş imkan yaradır.

7. Mövcud problemlər və çatışmazlıqlar.Nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyətinin idarə edilməsində bir sıra problemlər və çatışmazlıqlar mövcuddur. Bu problemlər nəqliyyat vasitələrinin təhlükəsizliyinə, texniki sazlığına, xidmət keyfiyyətinə və iqtisadi səmərəliliyinə mənfi təsir göstərir. Müasir dövrdə nəqliyyat sektorunun sürətli inkişafına baxmayaraq, bir çox müəssisələr keyfiyyət idarəetmə sisteminin tam şəkildə tətbiqində çətinliklərlə qarşılaşırlar. Əsas problemlər aşağıdakılardır:

Köhnə nəqliyyat vasitələrinin istifadəsi. Bir çox nəqliyyat müəssisələrində istismar müddəti başa çatmış və texniki cəhətdən köhnəlmiş nəqliyyat vasitələrindən istifadə olunur. Bu nəqliyyat vasitələri tez-tez nasazlıqlara səbəb olur, yanacaq sərfiyyatını artırır və təhlükəsizlik risklərini yüksəldir. Köhnə texnologiyalar müasir ekoloji standartlara cavab vermədiyindən ətraf mühitə də mənfi təsir göstərir [3,4].

*Texniki xidmətin zəif təşkili.*Texniki xidmətin düzgün təşkil olunmaması nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyət göstəricilərinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Müntəzəm texniki baxışların keçirilməməsi, profilaktik tədbirlərin vaxtında görülməməsi və diaqnostika işlərinin zəif aparılması texniki nasazlıqların artmasına gətirib çıxarır. Bu isə yol-nəqliyyat hadisələrinin riskini artırır.

Maliyyə çatışmazlığı. Müasir texnologiyaların tətbiqi, yeni nəqliyyat vasitələrinin alınması və texniki xidmət bazasının yenilənməsi böyük maliyyə vəsaiti tələb edir. Bir çox müəssisələrdə maliyyə imkanlarının məhdud olması keyfiyyət idarəetmə sisteminin inkişafını çətinləşdirir. Maliyyə çatışmazlığı həmçinin innovativ texnologiyaların tətbiqini ləngidir.

№ 1/2026 səh.69-79

*Kadr hazırlığının aşağı səviyyəsi.*Nəqliyyat sahəsində çalışan texniki personalın və sürücülərin peşə hazırlığının kifayət qədər olmaması da əsas problemlərdən biridir. Müasir texnologiyalarla işləmək üçün yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə ehtiyac vardır. Təlim və ixtisasartırma proqramlarının zəif təşkili texniki səhvlərin və idarəetmə problemlərinin yaranmasına səbəb olur.

Kibertəhlükəsizlik problemləri. Müasir nəqliyyat vasitələrində rəqəmsal texnologiyaların və elektron idarəetmə sistemlərinin geniş tətbiqi kibertəhlükəsizlik risklərini artırmışdır. GPS sistemləri, avtomatlaşdırılmış idarəetmə proqramları və elektron məlumat bazaları kiberhücumlara məruz qala bilər. Bu isə nəqliyyat vasitələrinin idarə olunmasına və məlumat təhlükəsizliyinə ciddi təhlükə yaradır[4,10].

Beləliklə, nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyət idarə edilməsində mövcud problemlərin aradan qaldırılması üçün müasir texnologiyaların tətbiqi, texniki xidmətin gücləndirilməsi, maliyyə təminatının artırılması və peşəkar kadr hazırlığının inkişaf etdirilməsi vacib hesab olunur.

8. Problemlərin həlli yolları. Nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyətinin idarə edilməsində mövcud problemlərin aradan qaldırılması üçün kompleks və müasir yanaşmaların tətbiqi vacibdir. Keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi, təhlükəsizliyin təmin olunması və xidmət səviyyəsinin artırılması məqsədilə bir sıra mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Bu tədbirlər nəqliyyat sisteminin daha səmərəli və dayanıqlı fəaliyyətinə imkan yaradır. Əsas həll yolları aşağıdakılardır:

Müasir texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi. Müasir texnologiyaların tətbiqi nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyət idarəetmə sisteminin inkişafında mühüm rol oynayır. Süni intellekt, rəqəmsal diaqnostika sistemləri, sensor texnologiyaları və avtomatlaşdırılmış idarəetmə proqramları texniki nasazlıqların vaxtında müəyyən edilməsinə imkan verir. Yeni texnologiyaların tətbiqi texniki xidmətin keyfiyyətini artırır, istismar xərclərini azaldır və təhlükəsizlik səviyyəsini yüksəldir [4,10].

Elektron monitorinq sistemlərinin inkişaf etdirilməsi. Elektron monitorinq sistemləri nəqliyyat vasitələrinin fəaliyyətinə real vaxt rejimində nəzarət etməyə imkan yaradır. GPS və telematik sistemlər vasitəsilə marşrutların izlənilməsi, yanacaq sərfiyyatına nəzarət və sürücülərin fəaliyyətinin təhlili həyata keçirilir. Bu sistemlər nəqliyyat vasitələrinin daha səmərəli idarə olunmasına və qəza risklərinin azaldılmasına kömək edir.

Beynəlxalq standartların tətbiqi.ISO 9001 və ISO 39001 kimi beynəlxalq standartların tətbiqi keyfiyyət idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu standartlar xidmət keyfiyyətinin artırılmasına, təhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsinə və idarəetmənin optimallaşdırılmasına şərait yaradır. Beynəlxalq standartların tətbiqi müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini də artırır.

Texniki personalın peşə hazırlığının artırılması. Nəqliyyat sahəsində çalışan mütəxəssislərin bilik və bacarıqlarının artırılması keyfiyyət idarəetmə sisteminin əsas şərtlərindən biridir. Müasir texnologiyalarla işləmək üçün texniki personalın davamlı təlim və ixtisasartırma proqramlarına cəlb olunması vacibdir. Peşəkar kadr hazırlığı texniki səhvlərin azalmasına və xidmət keyfiyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur.

*Ekoloji standartlara uyğun nəqliyyat vasitələrinin istifadəsi.*Ətraf mühitin qorunması məqsədilə ekoloji standartlara cavab verən nəqliyyat vasitələrinin istifadəsi genişləndirilməlidir. Az yanacaq sərf edən, zərərli qaz emissiyası aşağı olan və alternativ enerji mənbələri ilə işləyən nəqliyyat vasitələri ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasına kömək edir. Elektrik və hibrid avtomobillərin tətbiqi həm ekoloji, həm də iqtisadi baxımdan mühüm üstünlüklər yaradır. Beləliklə, qeyd olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsinə, təhlükəsizliyin təmin edilməsinə və nəqliyyat sisteminin müasir tələblərə uyğun inkişafına mühüm töhfə verir.

9. Nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyətinin iqtisadi əhəmiyyəti. Keyfiyyətli nəqliyyat vasitələri yanacaq sərfiyyatını azaldır, texniki xidmət xərclərini minimuma endirir və daşımaların effektivliyini artırır. Bu isə həm müəssisələrin gəlirlərinin artmasına, həm də iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə səbəb olur.

№ 1/2026 səh.69-79

Keyfiyyətin idarə edilməsi sistemlərinin və müasir diaqnostika vasitələrinin tətbiqi nəqliyyat müəssisələrinə aşağıdakı iqtisadi səmərəni verir:

- Cari təmir xərclərinin 8-12% azalması.
- Ehtiyat hissələrinin sərfinin 10-12% aşağı düşməsi.
- Yanacaq sərfinin 2-5% (bəzi hallarda 15%-ə qədər) azalması.
- Nəqliyyat vasitələrinin texniki hazırlıq əmsalının 3-5% yüksəlməsi.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.

Ümumi nəticə olaraq, aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, nəqliyyat vasitələrinin keyfiyyətinin idarə olunması təhlükəsizliyin təmin olunması, iqtisadi səmərəliliyin artırılması və ekoloji problemlərin azaldılması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müasir texnologiyaların və beynəlxalq standartların tətbiqi keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsinə geniş imkan yaradır.

Təkliflər:

- Müasir diaqnostika sistemləri geniş tətbiq olunmalıdır;
- GPS və elektron monitorinq sistemləri inkişaf etdirilməlidir;
- Nəqliyyat müəssisələrində ISO standartları tətbiq edilməlidir;
- Texniki personalın ixtisasartırma proqramları təşkil olunmalıdır;
- Ekoloji cəhətdən təhlükəsiz nəqliyyat vasitələrinin istifadəsi genişləndirilməlidir.

ƏDƏBIYYAT

1. Avtosfer.az - Yeni avtomobillərdə təhlükəsizlik funksiyaları.
2. Avtosfer.az - İntellektual Nəqliyyat Sistemləri haqqında araşdırma.
3. Bağırov B.M. Nəqliyyat vasitələrinin təhlükəsizliy. AKTA, Gəncə: 2016.-388s.
4. İbrahimov E. Müasir nəqliyyat sistemləri və təhlükəsizlik. Bakı, 2022.-248s.
5. ISO 9001-2015 Beynəlxalq standartı, "Keyfiyyəti idarəetmə sistemləri - Tələblər"..
6. IATF 16949-2016 Avtomobil Keyfiyyət İdarəetmə Sistemi Sertifikatı, EUROLAB..
7. ISO 9001 keyfiyyət idarəetmə sistemi üzrə beynəlxalq standart.
8. ISO 39001 yol hərəkəti təhlükəsizliyi idarəetmə sistemi üzrə beynəlxalq standart.
9. Logistex.az - GPS İzləmə Sistemi və Sürücü Nəzarəti.
10. Tağızadə Ə.H., Bayramov R.P. Yol hərəkətinin təşkili və təhlükəsizliyi. Bakı: Çaşıoğlu,2002.-243s.

УДК 629.017:658.562

МЕТОДЫ И СРЕДСТВА УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВОМ ТРАНСПОРТНЫХ СРЕДСТВ

Расмия Аслан кызы Рзаева
Азербайджанский Технологический Университет
resmiyye-rzayeva@mail.ru

Резюме. *В данной статье подробно рассматриваются методы и инструменты управления качеством транспортных средств. Анализируются методы управления, применяемые для обеспечения технического состояния транспортных средств, повышения уровня безопасности,*

соблюдения экологических норм и повышения экономической эффективности. Объясняется важность применения современных цифровых технологий, международных стандартов и автоматизированных систем мониторинга в сфере транспорта.

Ключевые слова: *Транспортные средства, управление качеством, технический контроль, стандарты ISO, безопасность, логистика, цифровые технологии, системы мониторинга, автоматизация, транспортная инфраструктура.*

UDC 629.017:658.562

METHODS AND MEANS OF QUALITY MANAGEMENT OF TRANSPORT VEHICLES

Rasmiyya Aslan Rzayeva
Azerbaijan Technological University
resmiyye-rzayeva@mail.ru

Summary. *This article extensively examines the methods and tools of vehicle quality management. The management methods applied to ensure the technical condition of vehicles, increase the level of safety, maintain compliance with environmental standards, and increase economic efficiency are analyzed. The importance of applying modern digital technologies, international standards, and automated monitoring systems in the field of transport is explained.*

Keywords: *Vehicles, quality management, technical control, ISO standards, safety, logistics, digital technologies, monitoring systems, automation, transport infrastructure.*

Redaksiyaya daxilolma: 20.02.2026
Çapa qəbul olunma: 19.03.2026

№ 1/2026 səh.80-86

UOT62 (621)
DOI 10.30546/JIECM.2026.001.2065

ŞAMAXI -QOBUSTAN ÇÖKƏKLİYİNİN NEFT-QAZ SİSTEMLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA STRUKTUR-TEKTONİK VƏ GEOKİMYƏVİ TƏKAMÜLÜN MODELLƏŞDİRİLMƏSİ

İsmət Novruz oğlu Məmmədov
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Bakı şəhəri, Azərbaycan
vakilashirov54@gmail.com

Xülasə. *Məqalənin əsas məqsədi Şamaxı-Qobustan çökəkliyinin neft-qaz sistemlərinin formalaşmasında struktur-tektonik və geokimyəvi təkamülün modelləşdirilməsinin aparılmasıdır. Obyekt olaraq Şamaxı-Qobustan çökəkliyindən strukturlar götürülmüşdür. Şamaxı-Qobustan çökəkliyində neft-qaz sistemlərinin formalaşmasında struktur-tektonik və geokimyəvi təkamülün modelləşdirilməsi aparılmışdır.*

Açar sözlər: *neft-qaz, struktur-tektonik, çöküntü, geokimyəvi, modelləşmə.*

Giriş. Hövzə modelləşdirməsi çöküntü hövzələrində geoloji proseslərin geoloji vaxt ərzində dinamik modelləşdirilməsidir Hövzə modeli ən qədim təbəqənin çöküntüsündən başlayaraq bütün təbəqələr ardıcıllığı çökənə və hövzənin çöküntü örtüyünün indiki vəziyyətinə çatana qədər geoloji zamanla modelləşdirilir. Hər zaman pilləsində bir neçə geoloji proseslər hesablanır və yenilənir, bunlardan ən mühümləri yağıntı, sıxılma, istilik axınının təhlili, karbohidrogen əmələ gəlməsi, yerdəyişmə, faza həlli, miqrasiya və akkumulyasiyadır.

Tədqiqatın obyekti və metodikası. Tədqiqatın obyekti Şamaxı-Qobustan çökəkliyinin geoloji quruluşu və onun neft-qaz potensialı təşkil edir.

Tədqiqat aparıldıqdan sonra təhlil metodundan istifadə edilərək yazılmışdır.

Tədqiqatın nəticələrinin müzakirəsi və təhlili. İlk hövzə modelləşdirmə proqramı təxminən 1980-ci ildə hazırlanmışdır. Əsas konsepsiya çoxölçülü istilik axınının modelləşdirilməsini və qayaların yetkinliyini qiymətləndirmək üçün neft hasilatı və yerdəyişmə xəritələrini yaratmaq üçün sonrakı geokimyəvi modelləri əhatə edirdi. 1990-cı ildən 1998-ci ilə qədər hövzə modelləşdirmə proqramının yeni nəsli sənaye standartına çevrildi. Ən mühüm yeni xüsusiyyət üç fazalı maye axını modellərinin tətbiqi idi: su, neft və qaz ikiölçülü modellərdə. Hesablama gücündə irəliləyişlər 1998-ci ildə əksər hesablamaları tam 3D-də yerinə yetirə bilən yeni nəsil modelləşdirmə proqram təminatının buraxılmasına imkan verdi. Yeni funksiyaların bir çoxu neft miqrasiyası və layların xarakteristikası ilə bağlı idi (2).

Hövzə təhlili çoxlu sayda müxtəlif növ məlumatların toplanması və inteqrasiyasını tələb edir. Modelləşdirmədə ilk addım ümumi və regional geoloji biliklərdən, quyulardan, müxtəlif karotaj üsullarından və hər şeydən əvvəl seysmik tədqiqatlardan məlumat əldə etməkdir. Süxur təbəqələrinin ardıcıl həndəsi düzülüşü və onların xronostratiqrafiyasının düzgün təhlili hövzənin təkamülü zamanı ən mühüm geoloji hadisələrin zaman ardıcıllığını təyin etmək üçün əsas rolunu oynayır. Belə hadisələr sedimentasiya, çökmənin dayandırılması və eroziya prosesləridir. Bu hadisələrin tərifi mütləq geoloji yaşlara əsaslanan ciddi zaman ardıcıllığı ilə birlikdə konseptual hövzə modelinin əsasını təşkil edir (4). Mənbə süxurların, quyuların müəyyən edilməsi, eləcə də mühüm material parametrlərinin (məsələn, kerogenin miqdarı və növü, litologiyanın növü, məsaməlilik, keçiricilik) müəyyən edilməsi də onun mühüm hissəsidir.

Hövzənin doldurulmasının konseptual modeli müəyyən edildikdən sonra sukeçiricilik və məsaməlilik, istilik xassələri və üzvi maddələrin yetişməsi kimi süxur xassələrində dəyişikliklərə səbəb olan çökmədən sonrakı prosesləri nəzərə almaq lazımdır. Bütün bunlar hövzənin istilik tarixini, neft

№ 1/2026 səh.80-86

hasilatı, istilik və maye nəqlini başa düşmək üçün çox vacibdir. Hövzənin təkamülünün müxtəlif fərziyyələrini yoxlamaq üçün yerinə yetirilən ədədi simulyasiyaların nəticələri mövcud geoloji məlumatlarla kalibrləmə üçün ölçülmüş dəyərlərlə müqayisə edilməlidir.

Ərazilərin neft və qaz potensialının müəyyən edilməsi və aydınlaşdırılması ilə bağlı problemlərin həlli üçün neft və qaz yığılmalarının yaranma vaxtını və yerlərini proqnozlaşdırmaq prosedurunu təkmilləşdirməyə imkan verən müasir hövzə modelləşdirmə texnologiyalarından geniş istifadə olunur (5). Karbohidrogenlərin miqrasiyası proseslərinin modelləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirildiyinə görə, bu texnologiya kəşfiyyat işlərinin riskini qiymətləndirmək üçün strateji alət və bütün iri neft və qaz hasilatı şirkətlərində qərarların qəbulunu dəstəkləyən vasitədir (6). Karbohidrogen sisteminə təkcə ana süxurlar, məhsuldar birləşmələr, geoloji elementlər daxil deyil, həm də karbohidrogen miqrasiyası ilə ərazinin struktur və tektonik inkişafı arasında əlaqəni müəyyən edir. Çöküntü hövzəsinin kəsiyində müəyyən termodinamik şəraitə uyğun gələn intensiv neft və qaz əmələgəlmə zonalarının olması, çöküntü hövzələrinin tarixinin paleotektonik və paleogeotermal rekonstruksiyalarının aparılmasının mümkünlüyü neft əmələgəlmə tarixinin yenidən qurulması üçün nəzəri əsas yaradır (3).

Şamaxı-Qobustan çökəkliyi Cənubi Xəzər neft-qaz vilayətinin tərkibinə daxil olan mürəkkəb geoloji strukturdur. Rayon aktiv tektonik aktivlik, mürəkkəb litoloji və stratiqrafik arxitektura və əhəmiyyətli karbohidrogen potensialı ilə səciyyələnir. Struktur-tektonik və geokimyəvi təkamülün kompleks modelləşdirilməsi neft və qaz potensialının qiymətləndirilməsi üçün mühüm vasitədir.

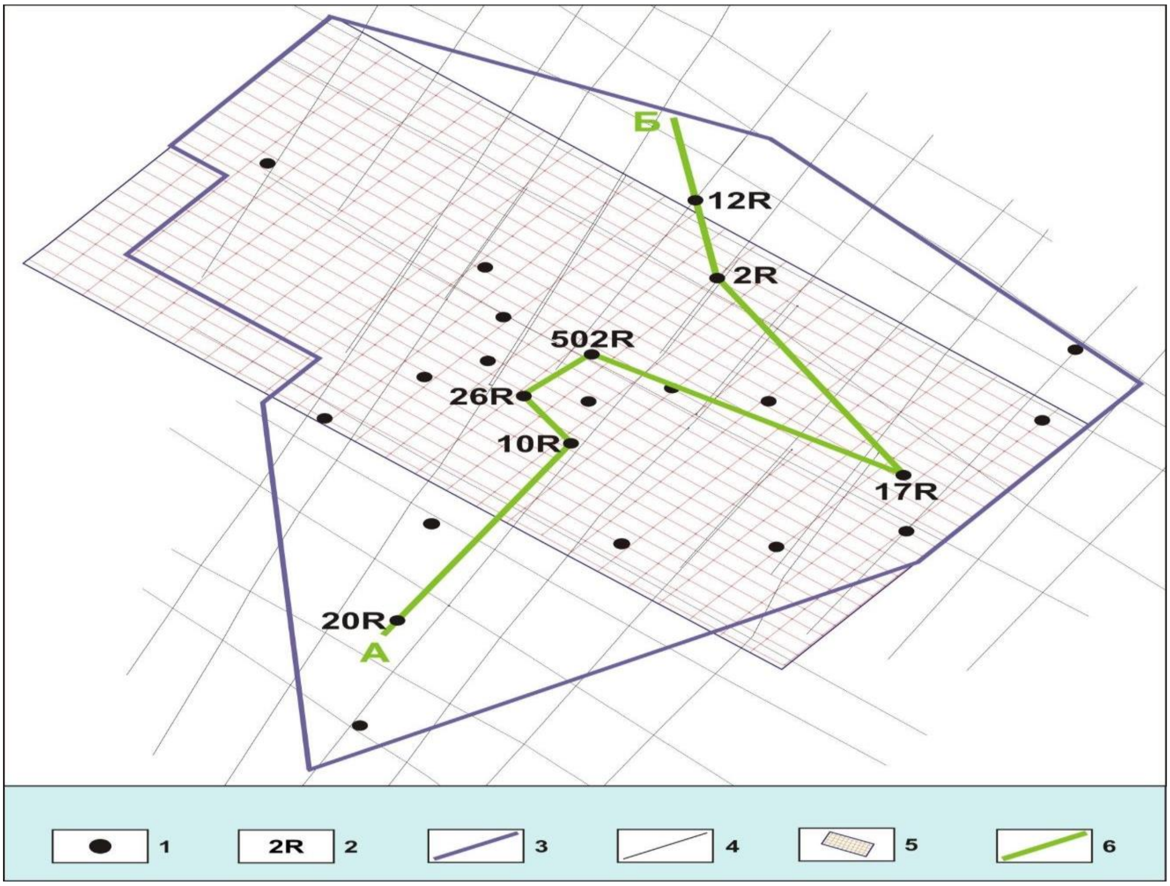

Şəkil 1. ŞAMAXI -QOBUSTAN yatağının faktiki materialının sxemi
1 - kəşfiyyat quyuları; 2 - quyu nömrəsi; 3 - iş sahəsinin konturu; 4 - 2D seysmik kəşfiyyat profilləri;
5 - 3D seysmik kəşfiyyatın konturu; 6 - bölmə xətti A-B.

№ 1/2026 **səh.80-86**

ŞAMAXI -QOBUSTAN yatağının karbohidrogen yataqlarının əmələ gəlməsi proseslərinin modelləşdirilməsi Schlumberger şirkətinin PetroMod proqram paketində yatağın geoloji inkişaf tarixini və karbohidrogen yataqlarının əmələ gəlmə imkanlarının qiymətləndirilməsi ilə çöküntü süxurların və üzvi maddələrin yığılması və çevrilməsi mərhələlərini müşayiət edən bütün proseslərin yenidən qurulmasına yönəldilib. Modelin yaradılmasının əsas mərhələləri bunlardır:

- Struktur çərçivənin yaradılması (əsas seysmostratiqrafik horizontlar üçün struktur xəritələrinin qurulması),
- litoloji blokun təsviri (litoloji göstərici xəritələrinin qurulması və onların fasiya xəritələrinə çevrilməsi),
- neft mənbəyi təbəqələrinin təsviri (süxurların ümumi üzvi maddələrin Corg və karbohidrogen potensialının xəritələrinin qurulması HI),
- paleoiqlim və paleotemperatur şəraitinin blokunun təsviri və qurulması (geoloji vaxt ərzində bu parametrlərin dəyişmə tendensiyalarından istifadə etməklə çöküntülərin paleodepliklərinin, çöküntü səthində paleotemperaturaların və istilik axınının xəritələrinin qurulması (1).

Hövzə modelləşdirməsi çöküntü hövzələrinin təkamülünü yenidən qurmaq üçün seysmik, stratiqrafik, geokimyəvi, petrofiziki və quyu məlumatlarına riyazi alqoritmləri tətbiq edir. Hövzələrin modelləşdirilməsinin mərhələlərindən biri də geoloji zamanın müxtəlif mərhələlərində neft və qazın mənşəyi, miqrasiyası, yığılması və itkisi haqqında anlayışı təmin edən karbohidrogen sisteminin modelləşdirilməsidir. Modelləşdirilmiş əsas proseslər çökmə, qırılma, çökmə, kerogen yetişmə kinetikası və çoxfazalı maye axınıdır. Hövzə və karbohidrogen sisteminin modelləşdirilməsi üçün giriş parametrləri toplusuna stratiqrafiya, litologiya, çöküntü təzyiqi və temperatur şəraiti, süxur üzvi maddələrinin və mayelərin geokimyası haqqında məlumatlar daxildir.

Hövzənin modelləşdirilməsi iterativ prosesdir və ölçülmüş məlumatlarla modelləşdirmə nəticələrinin kalibrlənməsi modeli dəqiqləşdirməyə imkan verir. GOCAD-də üçölçülü geoloji modelləşdirmə maye dinamikası proseslərini geoloji miqyasda yenidən yaratmağa və lay süxurlarının xüsusiyyətlərini proqnozlaşdırmağa imkan verir. GOCAD proqram paketində təbii hövzələrin parametrlərinin hesablanması, histoqramların, xəritələrin, korrelyasiya sxemlərinin və modellərinin qurulması üçün aşağıdakı verilənlər toplusundan istifadə edilmişdir: quyu ağzının koordinatları, hündürlüklər, inklinometriya, stratiqrafik qırılmalar, quyuların karotajı əyriləri və onların şərhinin nəticələri, əsas məlumatlar, struktur məlumatlarının kəşfiyyatı və səthi kəşfiyyatı əsasında aparılan kəşfiyyat. Geoloji modelləşdirmənin bütün prosesi bir neçə ardıcıl mərhələni təmsil edir: məlumatların toplanması, təhlili, hazırlanması və yüklənməsi; struktur modelləşdirmə; şəbəkə yaradılması; fasiya modelləşdirilməsi; petrofiziki modelləşdirmə; karbohidrogen ehtiyatlarının hesablanması.

Çöküntü örtüyünün qalınlığı 25 km-ə qədər və ya daha çox olan, 10-11 km-i Pliosen-Dördüncü dövr kompleksi olan ŞAMAXI -QOBUSTAN çökəkliyi üçün anomal aşağı temperatur şəraiti xarakterikdir: istilik axını 25-51 mVt/m^2, orta temperatur qradiyenti isə 2ºC/100m-dən çox deyil. ŞAMAXI -QOBUSTAN çökəkliyində onun tektonik quruluşuna uyğun gələn, qırılmalar və sualtı palçıq vulkanları ilə mürəkkəbləşmiş termal sahənin mürəkkəb mənzərəsi var. Mərkəzə doğru daldırma istiqamətində azalan aşağı geotermal qradiyentin fonunda antiklinal qalxmalar və neft-qaz yataqları ilə bağlı lokal müsbət anomaliyalar aşkar edilir ki, bu da ümumi keçirici istilik ötürülməsi fonunda konvektiv istilik ötürülməsinin geotermal sahəyə də təsir etdiyini göstərir. ŞAMAXI - QOBUSTAN çökəkliyi geotermal sahəsinin fərqləndirici xüsusiyyəti Pliosen-Dördüncü dövr çöküntülərinin çox aşağı qızması (6000 m dərinlikdə temperatur 110-120°C-dən çox deyil) və temperaturların və onların qradientlərinin dərinliyə görə paylanmasının spesifik xarakteridir.

ŞAMAXI -QOBUSTAN çökəkliyi istilik sahəsinin təkamülünün modelləşdirilməsi, OM-nin istilik çevrilməsinin modelləşdirilməsi ilə birlikdə süxurların OM-nin yetkinlik dərəcəsini qiymətləndirməyə imkan verdi. Modelləşdirmə nəticələri ŞAMAXI -QOBUSTAN çökəkliyinin ən çox su altında qalan hissəsində, o cümlədən intensiv qaz hasilatı zonasında 5-6,5 km yuxarı sərhəd və 13-16,5 km aşağı sərhəd ilə son dərəcə genişlənmiş maye istehsal intervalını göstərir. Nümunəvi konstruksiyalar ŞAMAXI -QOBUSTAN çökəkliyində mezozoy, paleogen-miosen və aşağı pliosen

№ 1/2026 **səh.80-86**

çöküntülərində bir neçə stratiqrafik, hipsometrik və yanal təcrid olunmuş maye əmələgəlmə mərkəzlərinin mövcudluğunu göstərir. Çökəkliyin mərkəzinə doğru batdıqda, maye istehsal mərkəzləri geotermal gradientin azalması ilə əlaqəli daha böyük bir hipsometrik qapalılığa malikdir.

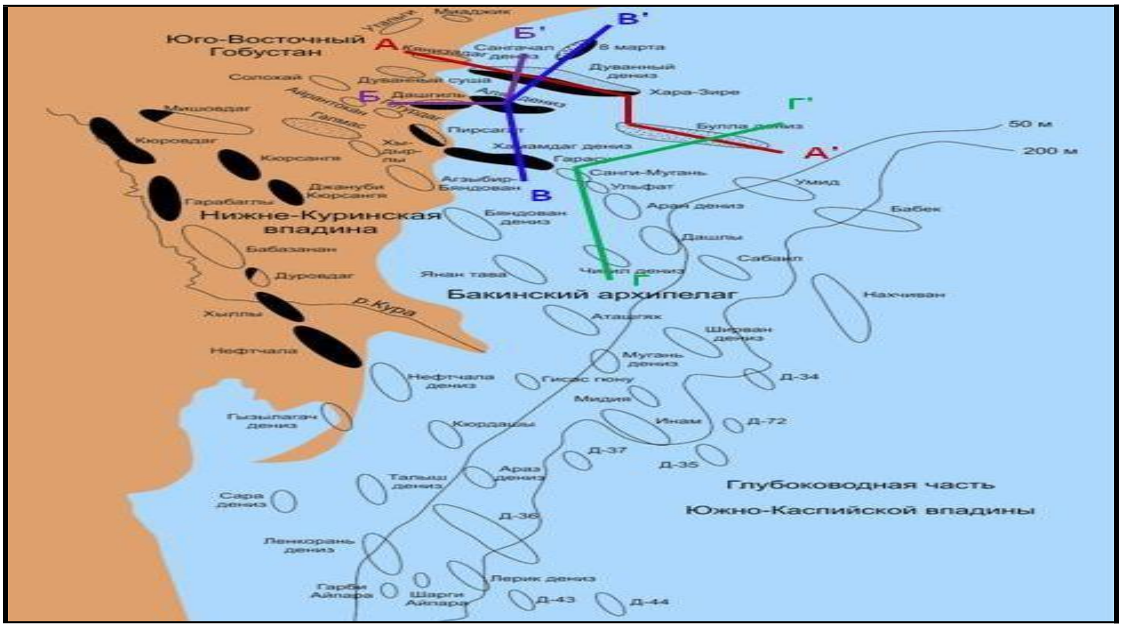

Şəkil 2. Modelləşdirmə üçün istifadə olunan profil xətləri ilə ŞAMAXI -QOBUSTAN çökəkliyi çöküntülərinin və strukturlarının planı.

Karbohidrogenlərin əmələ gəlməsinin modelləşdirilməsi bizə geoloji zamanın müxtəlif mərhələlərində neft və qazın əmələ gəlməsinin əsas zonalarının paylanmasını və süxurların yetişmə prosesini retrospektiv təhlil etməyə imkan verdi. Qərb istiqamətində miqrasiya edən karbohidrogen əmələgəlmə mərkəzləri müəyyən edilmişdir. ŞAMAXI -QOBUSTAN çökəkliyində karbohidrogen generasiya mərkəzlərinin fəzada paylanması mozaik xarakter daşıyır və tektonik quruluşa, ayrı-ayrı stratiqrafik komplekslərin litoloji heterojenliyinə və generasiya potensialına, istilik və geobarik yataqların heterojenliyinə uyğundur. Karbohidrogen generasiya mərkəzlərinin təkamülünün məkan və zaman üzrə modelləşdirilməsi neft və qaz mənbəyi təbəqələrinin karbohidrogen generasiya potensialının reallaşma dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verdi.

Sahilə yaxın hissədə eosen çöküntüləri əsas neft hasilatı zonasında yerləşir və çökmə ilə intensiv qaz hasilatı zonasına daxildir. Onların karbohidrogen istehsal potensialının reallaşma dərəcəsi ŞAMAXI -QOBUSTAN çökəkliyinin sahilə yaxın hissəsində 40-50%, sualtı hissəsində isə 80-90% təşkil edir. Sahilə yaxın hissədə Oliqosen-Aşağı Miosen yataqları ilkin neft hasilatı zonasına təzəcə daxil olub, generasiya potensialının reallaşma dərəcəsi 20%-dən çox deyil. Sualtı hissədə Maikop seriyası neft istehsalının gec mərhələsindədir və generasiya potensialının demək olar ki, 60-70%-ni reallaşdırmışdır. Sahilə yaxın hissədə Orta və Üst Miosen çöküntüləri karbohidrogen istehsalı üçün yetişməmişdir. Sualtı hissədə bu yataqlar ilkin neft hasilatı mərhələsindədir, generasiya potensialının reallaşma dərəcəsi 20-25% təşkil edir.

Aşağı Pliosen çöküntüləri 6,5-7 km dərinlikdə arxipelaqın sualtı hissəsində erkən neft istehsal zonasına daxil olmuşdur.

Modelləşdirmə nəticələri ŞAMAXI -QOBUSTAN çökəkliyinin mezozoy-kaynozoy çöküntülərində PT kollektorlarının neft və qazla doymasına töhfə verə biləcək beş maye əmələ gətirən intervalı müəyyən etməyə imkan verdi: Eosen, Oliqosen-Aşağı Miosen (Maykop seriyalı çöküntülər), Orta Miosen (Çokrak-Spirialis Miosen) və Ortalitosen (Aşağı-Kenozoy layları) və U. (PT-nin alt hissəsi).

№ 1/2026 **səh.80-86**

Yaranma və miqrasiya hesablamaları ana süxurların karbohidrogenlərinin litoloji tərkibini, qalınlığını və maksimum doymasını nəzərə almaqla kerojenin parçalanmasının kinetik sxemlərinə əsaslanır. Karbohidrogenlərin ana süxurdan emiqrasiyası generasiya prosesinin başlanğıcına nisbətən vaxt dəyişikliyi ilə baş verir. PetroMod proqramı emmiqrasiya həddini təmsil edən maksimum HC konsentrasiyalarını xarakterizə edir və bu həddə çatdıqda HC neft və qaz mənbəyi təbəqələrini tərk edir. HC-nin tələlərə miqrasiyası petrofiziki xüsusiyyətlər və təzyiq nəzərə alınmaqla hesablanır. Yığım ilk növbədə üzəri süxurların litoloji xüsusiyyətlərindən asılıdır. Modelləşdirmə nəticələrinə görə, Paleogen-Miosen mənbə süxurlarından HC emiqrasiya vaxtı Pliosendir və miqrasiya ən böyük intensivliyinə Pleystosendə çatır.

ŞAMAXI -QOBUSTAN çökəkliyi su anbarlarının doymasında həm şaquli, həm də üfüqi miqrasiya müəyyən rol oynayır, yəni şaquli pilləli miqrasiya baş verir. Şaquli miqrasiya palçıq vulkanlarının qırılmaları və püskürmələri boyunca davamlı olaraq baş verir, yəni seysmotektonik aktivləşmə dövründə güclənən pulsasiyaedici-inyeksiya xarakteri daşıyır. Horizontal miqrasiya karbohidrogenlər yüksək məsaməli və keçirici lay süxurlarına daxil olduqda baş verir. Təzyiq fərqləri və qravitasiyanın yuxarı qalxma qüvvələri nəticəsində karbohidrogenlər lay süxurlarında batmış hissədən hündür hissələrə doğru, yəni layların regional qalxması istiqamətində miqrasiya edirlər (şək. 3).

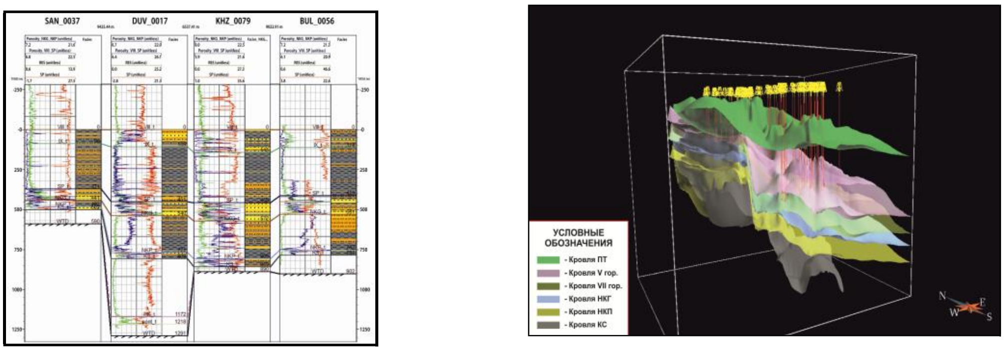

Şəkil 3. Quyuların karotaj məlumatlarının (a) və ŞAMAXI -QOBUSTAN çökəkliyi yataqlarının struktur modelinin (b) şərhinin nəticələri

Litofasiya modelinin təhlili göstərir ki, nəzərdən keçirilən horizontlar regional planda yaxşı izlənilmiş və müəyyən edilmişdir (şək. 4, a). Nəzərdən keçirilən horizontların ümumi və effektiv qalınlığında və qumluluğunda SCB-nin mərkəzinə doğru daldırma ilə artım müşahidə olunur. Ümumi qalınlıq 20-30%, effektiv qalınlıq 1,5 dəfə artır, qumun tərkibi 46-dan 59% -ə qədər artır ki, bu da bölmədə su anbarlarının həcminin artmasının göstəricisidir. Məsaməliliyin petrofiziki modeli hər bir litofasiya üçün məsaməliliyin şaquli və üfüqi dəyişkənliyinin geoloji qanunauyğunluqları nəzərə alınmaqla qurulur (şək. 4, b). Petrofiziki modelləşdirmə ŞAMAXI -QOBUSTAN çökəkliyi quyularının filtrasiya-tutumlu xassələrindəki dəyişikliyi izləməyə imkan verdi. SCB-nin mərkəzi istiqamətində məsaməlilik və keçiriciliyin azalması qeyd olunur ki, bu da süxurların daldırma ilə sıxılması ilə əlaqələndirilir. Ayrı-ayrı sahələr üzrə məsaməlilik qiymətlərindəki dəyişikliklərin təhlili bu göstəricinin struktur planından asılılığını göstərir. Əzilmə zonalarında məsaməliliyin müəyyən qədər artması da qeyd olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, su anbarının xassələrinin sahələr üzrə dəyişməsi bölmələrə görə daha çox nəzərə çarpır.

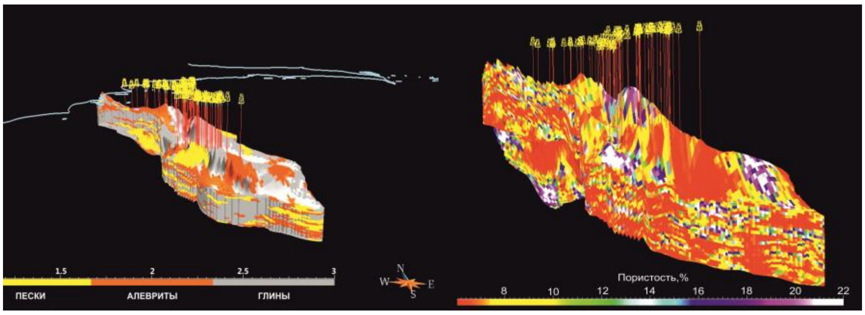

Şəkil 4. Şamaxi -Qobustan çökəkliyi sahələrinin üçölçülü litofasiya modeli (a) və petrofiziki məsaməlilik modeli (b).

Hövzə modelləşdirməsinin faktiki nəticəsi karbohidrogen yataqlarının yerini, resurs həcmlərinin ehtimal dəyərlərinin intervallarını və mayenin tərkibinə dair keyfiyyətli məlumatları təsvir edən ən ehtimal olunan ssenaridir. Modelləşdirmə nəticəsində əldə edilən müşayiətedici məlumatlar hövzənin təkamülü və bir çox petrofiziki və geokimyəvi parametrlərin qiymətlərinin həm indiki mərhələdə, həm də onun inkişaf tarixində hövzənin həcmində paylanmasına dair məlumatlardır. Modelləşdirmənin üstünlükləri böyük miqdarda geoloji məlumatı təhlil etmək və fərdi xüsusiyyətlərə deyil, bütün məlumat toplusuna əsaslanaraq seçim etmək imkanıdır; çoxsaylı ssenarilər yaratmaq və başlanğıcda məlum olmasa belə, giriş parametrlərinin ən çox ehtimal olunan diapazonunu seçməklə məlumat çatışmazlığını kompensasiya etmək; bir neçə mütəxəssisin subyektiv təcrübəsinə deyil, bir çox mütəxəssislərin təcrübəsinə və işinə, həmçinin fiziki, kimyəvi və statistik qanunauyğunluqlara əsaslanaraq ən obyektiv nəticə vermək.

Nəticə. Beləliklə, Şamaxı-Qobustan yatağının neft-qaz əmələgəlmə proseslərinin modelləşdirilməsi göstərdi ki, tədqiq olunan ərazidə ən böyük model yığımları məkan baxımından Şamaxı-Qobustan yatağının real karbohidrogen yataqları ilə üst-üstə düşür. Neft və qaz potensialının kəmiyyət qiymətləndirilməsi yataqda faktiki ümumi karbohidrogen ehtiyatlarına uyğundur ki, bu da aparılan hesablamaların adekvatlığını təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Юсифов Х.М. Нефтегазоносность и неантиклинальные ловушки палеоген-миоценовых отложений ШамахыГобустана. – Баку: Марс Принт, 2016. – 204 с.

2. Юсифов Х.М., Рахманов Р.Р., Мамедов С.Б., Эфендиев А.А.// Геологичесие основы поисков нефтегазовых месторождений в палеоген-миоценовых отложениях Восточного Азербайджана / Геолог Азербайджана. – 2006. – № 1. – С. 46–63.

3. Юсифов Х.М., Рахманов Р.Р. Выбор направления поисковоразведочных работ и уточнение геологического строения и перспективности мезокайнозойских отложений ЮгоВосточного Гобустана-Западного Абшерона: заключительный отчет научно-исследовательской работы НИИГНКАР. – Баку, 2008. – 208 с.

4. Prognosis of Baku archipelago hydrocarbon potential by types of mud volcanoes / N.R. Narimanov, G. Gahramanov, M.S. Babayev, S.G. Shpirco, G.J. Nasibova, K.Z. Mukhtarova // Вестник Киевского национального университета имени Т. Шевченко. Геология. – 2019. – № 4 (87). – С. 55–62.

5. Hantschel T., Kauerauf A. Fundamentals of Basin and Petroleum Systems MoCenozoic stag of development of local structures of the Lower Kura Depression and Baku Archipelago related to their oil and gas perspectivity / N.R. Narimanov, N.A. Babayev, G. Gahramanov, Z. Javad-Zadeh // Geological Journal. – 2018, 2 July. – № 10. – P. 337–341.

6. Mukhtarova K.Z., Nasibova G.J., Ahmadov M.G. The role of South-Eastern Gobustan and Absheron depressions clays with rheologically active properties in formation of structures and mud volcanism // American Association Educational Researcher, Washington. – 2016, December. – № 9. – P. 673–678.

№ 1/2026 **səh.80-86**
УДК 62 (621)

МОДЕЛИРОВАНИЕ СТРУКТУРНО-ТЕКТОНСКОЙ И ГЕОХИМИЧЕСКОЙ ЭВОЛЮЦИИ В ФОРМИРОВАНИИ НЕФТЕГАЗОВЫХ СИСТЕМ ШАМАХИ-ГОБУСТАНСКОГО МЕСТОРОЖДЕНИЯ

Исмат Новруз Мамедов
Азербайджанский Государственный Нефтегазовый Университет
ismatmammadovv1@gmail.com

Резюме.*Целью статьи является моделирование структурно-тектонической и геохимической эволюции при формировании нефтегазоносных систем Шемахино-Гобустанской впадины. В качестве объектов исследования были взяты структуры Шемахино-Гобустанской впадины. Проведено моделирование структурно-тектонической и геохимической эволюции при формировании нефтегазоносных систем Шемахино-Гобустанской впадины.*

Ключевые слова: *нефть и газ, структурно-тектонический, осадочный, геохимический, моделирование.*

UDC 62 (621)

MODELIZATION OF STRUCTURAL-TECTONIC AND GEOCHEMICAL EVOLUTION IN THE FORMATION OF OIL AND GAS SYSTEMS OF THE SHAMAKHI-GOBUSTAN DEPOSITARY

Ismat Novruz Mammadov
Azerbaijan State Oil and Industry University
ismatmammadovv1@gmail.com

Summary. *The purpose of the article is to conduct modeling of structural-tectonic and geochemical evolution in the formation of oil and gas systems of the Shamakhi-Gobustan depression. Structures from the Shamakhi-Gobustan depression were taken as objects. Modeling of structural-tectonic and geochemical evolution in the formation of oil and gas systems in the Shamakhi-Gobustan depression was conducted.*

Keywords: *oil and gas, structural-tectonic, sediment, geochemical, modeling.*

Redaksiyaya daxilolma: 25.02.2026
Çapa qəbul olunma: 19.03.2026

№ 1/2026 səh.87-93

UOT 677.025:687.01:659.153
DOI 10.30546/JIECM.2026.001.2069

QURULUŞUNDA MƏQSƏDYÖNLÜ QÜSURLAR OLAN KOPUNLARDAN HAZIRLANMIŞ TRİKOTAJ MƏMULATLARININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Cahangir Əhməd oğlu Hacıyev, Anaxanım İntiqam qızı Rzazadə
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
Gəncə şəhəri, Ş.İ. Xətai pr. 103
j.hajioglu@rambler.ru, anakhanimrzazade@gmail.com

Xülasə. *Bu məqalədə quruluşunda planlı qüsurları olan kuponların (hissələrin) istehsalına və onlardan da çoxsaylı qüsurları olan məhsulun hazırlanmasına ehtiyacın yaranma səbəbləri araşdırılmışdır. Bunun üçün öncə adi texnologiya ilə alınan kuponların quruluşu təhlil edilmişdir. Daha sonra nəticələr başqa bir texnologiya ilə alınan və quruluşunda planlı qüsurları olan və naxış effektləri kimi təqdim olunan kuponlarla müqayisə edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, planlı qüsurları olan, zay və keyfiyyətsiz kuponlardan (hissələrdən) məmulat hazırlamaqda əsas məqsəd istehsalçının mənfəətini qorumaq olmuşdur. O da bilinmişdir ki, istehsalçılar müəssisədə yığılmış və böyük tullantıya (qırıntıya) səbəbiyyət verən keyfiyyətsiz kuponlardan aldadıcı dəb (moda) adı ilə jaket, cemper, sviter və b. bu kimi məhsullar istehsal etmişlər.*

Açar sözər: *qüsurlar, kupon (hissə), dəb (moda), məmulat, keyfiyyətsiz*

Giriş. Üst trikotaj istehsalında məmulatların 3 üsulla alındığı məlumdur [1, səh. 86, 87; 2, səh. 201–203; 3, səh. 183, 184]. Trikotaj məmulatları əsasən biçmə, nizamlı və yarımnizamlı üsullarla istehsal olunur.

Biçmə üsulunda məmulatın bütün hissələrinin konturu bıçaqla kəsilmiş olur və sonra tikmə prosesində açıq tərəflər sökülməmək üçün bükülür və s. Alt trikotaj məmulatlarının 90%-dən çoxu, üst trikotaj məmulatlarının yarısına qədəri və əlcək məmulatlarının çox hissəsi bu üsulla alınır. Bu üsulun əsas fərqləndirici cəhəti biçmə prosesində qırıntıların 23%-ə qədər, bəzi hallarda isə, məmulatın modelindən asılı olaraq daha çox olmasıdır.

Nizamlı üsulun üstünlüyü məmulat istehsalında ümumi tullantının aşağı olmasıdır. Nizamlı üsulla istehsal olunan trikotaj məmulatlarının hissələrinin ətəyi sökülməyən, kənarları isə ülgünün konturuna uyğun hörüldüyündən demək olar ki, biçmə prosesinə ehtiyac qalmır, bu üsulda xammala qənaət olunur və tikmə əməliyyatları azalır. Məsələn, "Kometa", "FCM" dairəvihörücü avtomatında (İngiltərənin "Bentli" firması) sviter, "JET-2F" səthifanq maşınında (İsveçrənin "Dübye" firması) cemper, sviter, jaket, dairəvi corab avtomatlarında corab, əlcək avtomatlarında əlcək (əllik) və bir çox trikotaj məmulatları ayrı-ayrı avadanlıqlarda nizamlı üsulla istehsal olunur.

Yarımnizamlı üsulda sözügedən tullantının miqdarı xeyli çox olsa da, biçilmə üsulu ilə alınan məmulatlardan alınan ümumi qrıntıların miqdarından azdır. Yarımnizamlı üsulla istehsal olunan məmulatların ətək hissəsi və bəzi məmulatlarda, məsələn, jaketlərdə, kuponun eni məmulatın eninə uyğun gələrsə, yan tərəflərin də biçilməsinə və tikilməsinə ehtiyac qalmır. Biçmə üsulu ilə müqayisədə modeldən asılı olaraq, qırıntı 2–10% azalır, biçmə-tikmə proseslərində əmək məhsuldarlığı xeyli yüksəlir, vaxt sərfi isə 8–11% az olur. Yarımnizamlı üsulun nizamlı üsula nisbətən əsas üstünlüyü istehsal olunan məmulatların çeşidinin çoxluğu, istifadə olunan maşın parkının böyüklüyü və hörmə prosesində əmək məhsuldarlığının yüksək olmasıdır. Bu amillər üst trikotaj məmulatları istehsalında yarımnizamlı üsula daha çox yer verir.

Hal-hazırda yarımnızamlı üsul ilə alınan bəzi məmulatların texnologiyasında, dəblə əlaqədar olaraq, müəyyən dəyişikliklər edilmişdir. Bunların nəticəsində, məmulatın səthində planlaşdırılmaya uyğun olaraq qüsurlu sahələr alınır. Halbuki, standartın normalarına görə məmulatlarda belə qüsurlara yol verilməməlidir və qüsurları olan məmulatlar keyfiyyətsiz sayılır. Baxılan halda isə məmulatın

№ 1/2026 **səh.87-93**

üzərində qüsurlu sahələr olsa da bu "qüsurlu" sayılmır. Keyfiyyətsiz məhsul keyfiyyətli kimi ortaya qoyulur. Belə yanaşma bir paradoks effekti yaradır.

Bilindiyi kimi parçadan olan qüsurlu cins materialdan əsasən böyüklər üçün qadın və kişi şalvarları, don, ətək və gödəkçələr hazırlanır [4]. Tədqiqatlar və təhlillər nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, bu cür qüsurlu materiallardan dəb (moda) adı altında sözügedən məmulatların hazırlanmasının səbəbi anbarlarda yığılıb qalmış qüsurlu cins parçaların işə keçirilməsidir. Qarşıya qoyulan fikri (ideyanı) həyata keçirməkdə əsas məqsəd elmi tərəqqi deyil, əksinə sahibkarların mənafeyinə xidmətdir. Burada "işbazlar"ın qayəsi texnoloq və dizaynerlərin bilik və düşüncələrindən faydalanaraq, müəssisədə yığılan qüsurlu materialları məhsula dönüşdürməklə, istehlakçıların aldadılması üzərindən əlavə gəlir əldə etmək olmuşdur. İstehsalçılar cırıq-cırıq cins materialdan hazırlanmış məhsulları dəbə mindirərkən düşünmə qabiliyyəti qüsurlu olan, zəif xarakterli və ətrafdakıların fikrinə əhəmiyyət verməyən insanların alıb geyinəcəklərini dəqiq hesablamışlar.

Bilindiyi qədəri ilə nizamlı tam birqat trikotajda jakkard ilmələrinin arxasından keçən birləşmələrin sayı və uzunluğu artdıqca uzun birləşmələrin istismar zamanı qırılmaları mümkündür. Eyni zamanda birləşmələrin uzunluğunun artması ilə trikotajın dartılması da azalır. Ona görədə sözügedən hörmə ilə alınan trikotajın naxışları və ya şəkilləri kiçik ölçülü olmalıdır [5, səh. 114, 115]. Qırılmalar əsasən məmulat geyinilən və soyunulan zaman birləşmələrin məs., düyməyə, qarmağa ilişməsi nəticəsində olur. Trikotaj məmulatı yuxarıda qeyd olunan jakkard hörməsindəndirsə, istehlakçı birləşmənin və ilişə biləcək elementlərin (düymənin və s.) ölçülərinə diqqət etməlidir. Bu iş əslində məmulatı istehsal edən müəssisənin texnoloq və dizaynerinin məsuliyyətindədir. Onların satışa çıxartdığı məhsul istismar zamanı istehlakçının komfortuna – rahatlığına əlavə problem yaratmamalıdır.

Trikotaj məmulatlarında planlı şəkildə qüsurlu yerlərin olması və belə məmulatların dəb (moda) adı ilə insanlar üçün nəzərdə tutulmasının qayəsinin aşkarlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir və mövzunun aktuallığını göstərir.

Mövzunun aktuallığı. Adi texnologiya ilə alınan və planlı qüsurlarla alınan kuponlardan (hissələrdən) hazırlanmış trikotaj məmulatlarının quruluşunun hər bir variantı – nümunəsi araşdırılmalı, onların xarakterik cəhətləri üzə çıxarılmalıdır. Planlı qüsurlarla alınan kuponlardan (hissələrdən) hazırlanmış trikotaj məmulatlarına yaranan ehtiyac müəyyən edilməlidir. Bu baxımdan sözügedən mövzunun aktuallığı onun həllini tələb edir.

Tədqiqatın məqsədi. Planlı qüsurlarla alınan kuponlardan (hissələrdən) hazırlanmış trikotaj məmulatlarının nümunələri araşdırılmalı, onların adi texnologiya ilə alınan məmulatlardan fərqli: mənfi və müsbət cəhətləri müəyyən edilməlidir.

Tədqiqat obyekti. Adi texnologiya ilə alınan və planlı qüsurlarla alınan kuponlardan (hissələrdən) hazırlanmış trikotaj məmulatlarının fərqli nümunələri tədqiqat obyekti olaraq seçilmişdir.

Tədqiqat metodları. Adi texnologiya ilə alınan və planlı qüsurlarla alınan kuponlardan (hissələrdən) hazırlanmış trikotaj məmulatlarının müxtəlif variantları üzərində aparılan araşdırmalarda nəzəri yanaşmalarla bərabər, təcrübi nəticələr qarşılıqlı müqayisə edilməlidir.

Materiallar və müzakirələr

Planlı qüsurları olan kuponların (hissələrin) istehsalına və onlardan da çoxsaylı qüsurları olan məhsulun hazırlanmasına ehtiyacın yaranma səbəbini müəyyənləşdirmək üçün öncə normal və mövcud texnologiya ilə alınan kuponların (hissələrin) xüsusiyyətlərinə baxaq.

Yarımnizamlı üsulla məmulatlar boruvari və açıq – səthi (müstəvi) kuponlardan alınır. Kuponlar uyğun dairəvihörücü və səthihörücü maşınlarda hörülür. Kuponların hörülməsinin texnologiyasından məlumdur ki, alınmış kuponun üç – kəmər (ətək) 1, bədən 2, keçid (ayırıcı) cərgələri 3 hissələri olur (şəkil 1) [3, səh. 185, 186]. ПВКМ (Rusiya) tipli səthihörücü maşınlarda (SHM) məmulat hissəsinin ülgüsünün konturuna nisbətən uyğun (şəkil 1, *a*), "Universal MC-M" tipli səthihörücü maşınlarda isə düzbucaqlı, müstəvi şəklində açıq kuponlar (şəkil 1, *b*) hörülür.

Dairəvihörücü maşınlarda (DHM) hörülən kuponlar boruvari olurlar. Çoxsistemli dairəvihörücü maşınlarında kuponların hörülməsinin xüsusiyyətləri imkan verir ki, boruvari

kuponlarda üç hissə əvəzinə dörd – yəni kəmər (ətək) 1, bədən 2, keçid (ayırıcı) cərgələri 3 və qüsurlu 4, şərti yan hissələrinin olduğu göstərilsin (şəkil 1, c).

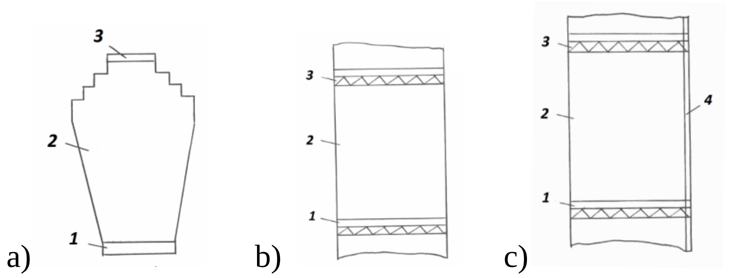

Şəkil 1. Səthihörücü və dairəvihörücü maşınlarında alınan məmulat hissəsinin (*a*) və kuponun (*b*), (*c*) sxemi

Boruvari kuponların başlanğıc cərgələri kəmər (ətək) 1 hörməsinin növündən, hörmədə iştirak edən hörücü sistemlərin sayından asılı olaraq, birinci və sonuncu sistemlərin yaratdıqları ilmə cərgələri yivvari xətt üzrə sürüşmüş alınır. Bu maşında hörücü sistemlərin klinlərinin (pazlarının) vəziyyətlərini dəyişmə xəttinə uyğun yerdə, kuponun doğuranı boyu qüsurlu 4 yan hissəsini əmələ gətirir.

Boruvari kuponun çertyojunda 1, 2, 3 hissələri nazik xətlə qüsurlu 4 hissəsi isə qalan hissələrdən fərqli olaraq qalın xətlə qeyd olunur (şəkil 1, c). Qüsurlu 4 hissəsi iki cür qüsurla xarakterizə olunur.

Kuponlarda qüsurlu hissə təkcə göstərilən yerlərdə deyil onun, ətəyində 1, bədənində 2 olur. Amma bu qüsurlar hörülmə prosesində texnoloji tələbata uyğun olaraq həyata keçirilir.

Sual oluna bilər ki, nəyə görə yeni texnologiya ilə hazırlanmış bəzi məmulatlarda bilə-bilə əlavə qüsurlara yol verilir? Qarşıya qoyulan sualın cavabını tapmaq üçün indi də planlı qüsurları olan kuponların (hissələrin) istehsalına və onlardan məmulat hazırlanmasına aparan niyyəti müəyyən etmək lazımdır. Bu iki texnologiyanın nəticəsində alınan kuponların (məmulatların) müqayisəsini apardıqdan sonra ancaq doğru-düzgün təkliflər vermək olar.

Məlum olduğu kimi, kuponun (hissənin) çoxrəngli və birrəngli saplarla hörülməsi müxtəlif hörmələrdən istifadə olunmaqla yerinə yetirilir. Rəngli saplarla hörülən kupon və ya hissələr daha çox jakkard, pres-jakkard, pyuş, ajur və s. hörmələrlə istehsal edilir. Birrəngli saplardan olan kuponlar (hissələr) üçün hörmə seçiminə: Reps, Milan lastiki, Fransız, İsveçrə, Holland pikeləri və digər çoxsaylı hörmələr daxildir. Qüsurlu kuponlar (hissələr) almaq üçün müəyyən planlaşdırılmış texnoloji gedişlər nəzərdə tutulur. Məmulatda yol verilən qüsurlar, müxtəlif xarakterli cırıq yerlər nəzarətdə saxlanılır.

Bu məqsədlə görüləcək işlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. İlmələrin köçürülməsi yerinə yetirilmiş sahələrdə deşiklərin alınması;
2. İlmələrin köçürülməsi yerinə yetirilməmiş sahələrdə ilmələrin cərgələrdə qismən iynədən tullanması;
3. İlmələrin köçürülməsi yerinə yetirilmiş sahələrdə müəyyən ilmə sütunlarında ilmələrin alınması baş vermir və onların yerində birləşmələrin – kəsiklərin (sapın) alınması;
4. Trikotajın səthində müxtəlif xarakterli deşiklərin alınması;
5. Astar ilmələrinin tullanması ilə üz ilmələrinin həm formasının, həm də ölçülərinin dəyişməsi və s.

Yuxarıda qeyd olunanların alınma texnologiyası aşğıdakıları özündə ehtiva edir:

1. İlmələr əmələ gətirilmir: Bu istehsalatda tədbiq olunan əsas üsuldur. Bəzi iynələr işdən çıxarılır – həmin yerlərdə sap düz xətt kimi keçir və materialda ilmələrdən fərqli quruluş əmələ gətirir (ştrixlər şəklində və onların arasında boşluq). Sonralar həmin düz xətt şəklində olan sapları xüsusi bıçaq, ulgüc, qayçı və s. ləvazimatlarla kəsib onların yerində deşiklər və sap uclarından alınan effekt yaratmaq olar. Cərgələri birləşdirən düz xətt şəklindəki sapları müəyyən ardıcıllıqda, məs., bir sapdan bir, iki sapdan bir, sapların hamsı kəsilməklə "qüsur – naxış" əmələ gətirmək olar.

№ 1/2026 **səh.87-93**

2. Hörülmədən sonra bəzi ilmə sütunlarının sökülməsi: Bunun üçün xüsusi ləvazimatlarla ardıcıl və ya müəyyən ardıcıllıqlarla ilmə sütunlarında sapların kəsilməsi;
3. Hörülməyə xüsusi sapların daxil edilməsi (xüsusi sap olaraq əriyən saplardan istifadə olunur).

Araşdırmalar göstərir ki, səthində cırıq – qüsurlu yerlər olan və ən çox istifadə olunan məmulatlar qadınlara aid olan jaket, cemper və sviterdir. Bu məhsulların istehsalında əsasən yun, pambıq, kətan, viskoza kimi iplik və saplar yer alır.

Triotaj kuponları hörülərkən onun ətək və bədən hissələrində sap qırılmasından qüsurlar alınır. Belə kuponlar istehsalatda yığılaraq qalır. Yaxşı halda onları qismən sap halına salmaq olur, ya da doğrayıb kiçik hissələr (cib, yaxalıq və s.) əldə edirlər. Bunlara baxmayaraq alınan tullantının miqdarı çox olur. İstər-istəməz tullantını azaltmaq üçün yollar axtarılmalıdır. İşbazlar çıxış yolunu burada da cins parçada faydalandıqları aldatma üsulunda görüblər.

Baxmayaraq ki, həm cır-cındır və ya el arasında deyildiyi kimi it ağzından çıxmış cins geyimlər, həm də müxtəlif xarakterli deşikləri və cırıq yerləri olan trikotaj məmulatları (cemperlər, jaketlər və s.) keyfiyyətli sayılmırlar, amma onlar keyfiyyətli kimi istehlak olunurlar. Belə məmulatların qüsurları aşağıdakı şəkillərdə də görünür (şəkil 2). Şəkil 2, *a*-da dəbdə olan keyfiyyətli sayılan, lakin ətəyində və qollarında qüsurları olan keyfiyyətsiz qadın cemperinin, şəkil 2, *b* və şəkil 2, *c*-də isə qollarında qüsurları olan başqa bir keyfiyyətsiz qadın cemperinin fotosu göstərilmişdir [6].

Trikotajın keyfiyyət göstəricilərində aydın yazılır ki, keyfiyyət materialların xüsusiyyətləri ilə, daha doğrusu onların xassələrinin göstəriciləri ilə əlaqədardır. Hər hansı konkret bir materialın keyfiyyəti qiymətləndirilərkən bu göstəricilər onların səviyyəsinə qoyulan tələblərlə müqayisə edilir. Bu zaman, materialın təyinatı, üzrə düzgün istifadə olunub – olunmaması nəzərə alınmalıdır. Standart, məhsulun keyfiyyətini onun təyinatına uyğun olaraq, müəyyən tələbləri təmin etmək üçün, onun yararlığını şərtləndirən xassələrin məcmusu (toplusu) kimi təyin edir [7, səh. 7, 8; 8, səh. 237; 9, səh. 33–36].

a) b) c)

Şəkil 2. Dəbdə olan aşağı keyfiyyətli üst trikotaj məmulatlarının üzərində alınmış planlı qüsurlar

Zaman ərzində məhsul keyfiyyətinin dəyişməsi azalan xətt üzrə davam edir [10]. Materiallara qoyulan tələblər, istifadə sahələri və şərtləri dəyişir, uyğun olaraq, onların xassələrinin göstəricilərinin səviyyələri də dəyişir. Lakin müəyyən şəraitdə bu səviyyənin tələblərə uyğun gəlməsinə, yəni keyfiyyətin yüksək olmasına çalışmaq lazımdır.

İşin keyfiyyəti, əsasən, xammalın və məhsulun keyfiyyətindən asılıdır, burada isə onların quruluşu və xassələri mühüm rol oynayır. Hazır məhsul keyfiyyət göstəricilərinin toplusu ilə xarakterizə olunur. Məhsulun təyinatından və istehlakçı tərəfindən ona qoyulan tələblərdən asılı olaraq keyfiyyəti müəyyənləşdirən xassələr fərqli olur.

İki texnologiya ilə istehsal olunan kuponların (hissələrin) və onlardan hazırlanan məmulatların keyfiyyətə uyğunluğu yoxdur. Adi – ənənəvi texnologiya ilə alınan məmulatların keyfiyyəti əsasən aşağıdakılarla səciyyələnir:

təyinat göstəriciləri; texniki və ya texnolojilik göstəriciləri; erqonomik göstəricilər; estetik göstəricilər; standartlaşdırma və unifikasiya (vahid şəklə salma) göstəriciləri; hüquqi – patent göstəriciləri; iqtisadi göstəriciləri; etibarlılıq göstəriciləri; ekoloji göstəricilər; gigiyenik və ya təhlükəsizlik göstəriciləri.

Trikotaj məmulatlarının keyfiyyət göstəriciləri standartla aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. Təyinat göstəriciləri, xammalın növü və tərkibi, onun xətti sıxlığı, məmulatın xətti ölçüləri, hörmənin növü, trikotajda ilmələrin sıxlığı, trikotajın səthi sıxlığı;

2. İstismar göstəriciləri, qırılma yükü, qısalma, sürtülməyə davamlıq, keçələnməyə davamlıq, ilmələrin dartılmaya davamlığı, boyağın (rəngin) davamlığı, məmulat hissələrinin dartılması, formadavamlılıq;

3. Estetik göstəriciləri, rəng tərtibatı (işləri), naxış (şəkil), hörmə, quruluş, ağlılıq;

4. Gigiyenik göstəriciləri, hiqroskopiklik, havakeçirmə, ümumi istilik müqaviməti, xüsusi elektrik müqaviməti, preparasiyanın olması.

Bilindiyi kimi, keyfiyyət dəyişməyən anlayış deyildir . Qumaşının hörmə quruluşundan da görünür ki, qüsurlu trikotaj məmulatı əvvəlcədən – istismara başlanan ilk gündən keyfiyyətsisdir. Onun zaman ərzində keyfiyyətinin daha da pisləşəcəyi müşahidə olunacaqdır.

Qüsurlu kuponlarda yaradılan "planlı qüsurlar" qumaşın hörmə quruluşunu dəyişməklə yanaşı, materialın xassələrini mənfi yöndə dəyişir, məs., ilmələr alınmayan yerlərdə birləşmələrin olması adi – ənənəvi texnologiya ilə alınan məmulatların keyfiyyətində olan şərtlərin pozulması ilə müşayiət olunur. Trikotajın dartılması pisləşir – zəifləyir. Sürtünməyə davamlılığından söz belə gedə bilməz, çünki trikotajın səthində qüsurlu yerlər əvvəlcədən var. Belə trikotajdan istifadə təhlükəsiz deyildir, materialın səthində olan deşiklərin və ya sapların ətrafdakı müxtəlif xarakterli çıxıntılı yerlərə ilişməsi qaçılmazdır və s., və i.a.

Məlumdur ki, kuponların (hissələrin) istehsal prosesində özü-özünə yaranan, uzunluğu və eni dəyişən kuponlardan alınan tullantılardan (qırıntılardan) və sap qırılması və başqa səbəblərdən alınan qüsurlu kuponlardan daha səmərəli istifadə etmək çətin olur. Yuxarıda qeyd olunanları da nəzərə almaqla, birmənalı olaraq, belə qənaətə gəlmək olar ki, planlı qüsurları olan kuponların (hissələrin) istehsalına və onlardan da çoxsaylı qüsurları olan məhsulun hazırlanmasına ehtiyacın qayəsi sahibkarların mənafeyinə xidmət etməkdir. Burada əsas meyar dəb (moda) adı altında istehlakçıları aldadaraq, müəssisələrdə istehsal prosesində alınan qüsurlu kuponların (hissələrin) daha səmərəli istifadəsidir.

Planlı şəkildə qüsurlu sahələri olan məhsul istehsalçıları istehlakçının təhlükəsiz və rahat məhsullarla təmin etməyə məsuldurlar. Lakin cırıq-cırıq yerlər olan bir məmulatı, məs., jaketi, cemperi geyinən insan nəqliyyatda olarkən, geyindiyi paltarın toxunduğu adamın geyimindəki, məs., düyməyə, maşındakı görünməyən bir çıxıntıya ilişməyəcəyinə əmin ola bilməz. Belə hallarda insanın rahatlığı bir yana, təhlükəsizliyi şübhə altına düşür. Hər hansı təhlükə və rahatsızlıq halının qarşısının alınması üçün məmulatdakı qüsurlu sahələrin ölçüləri buraxıla bilən həddə olmalı, daha doğrusu onlar normativ sənədlərlə müəyyən edilməlidir. Əgər nizamlı tam birqat trikotajda jakkard ilmələrinin arxasından keçən birləşmələri məmulatın astar tərəfində yerləşirdisə, ikiqat jakkard trikotajda qüsurlu sahələrin yeri və xarakteri çox fəqli olur. Bir neçə imə sütunlarında ilmələrin sökülməsi ilə xüsusi effekt adı ilə iri qüsurlu sahə əmələ gətirilirsə, məs., onun ictimai nəqliyyatlarda insanların üzərində nəzarət edilə bilməyən düymə, qarmaq və s. elementlərə, həmçinin metallik və qeyri-metallik çıxıntılara ilişmədən yaranan, yüngül halda sap qırılmalarının sayının artması, ağır halda isə xəsarətlərin artma riski çoxalır. Belə məmulatları geyinən dəbli insan dəbin qurbanına çevrilməyi əvvəlcədən gözaltına almış sayılır.

Yuxarıda aparılan təhlillər göstərir ki, üzərində planlı qüsurlu sahələri olan trikotaj materialı hazırlamaq üçün standart olmalı və burada qüsurların xarakteri, onların istismar zamanı təhlükəli şərait yaratmaması şərti ödənməlidir. Qalan hallarda belə məhsulların istismara buraxılması qadağan olunmalıdır. Hal-hazırda təhlükəsizlik baxımından nə qüsurları olan cins materialdan olan tikiş məmulatlarını, nə də üzərində kənar cisimlərə (düyməyə, maşın hissələrinə və s. çıxıntılı elementlərə) ilişmə imkanı verən trikotaj məmulatlarından istifadə etmək doğru deyildir. Bu qadağa ən azı belə məhsulları istehlak edənin deyil, onların ilişərək, ziyan verə biləcəkləri insanların xatirinə qoyulmalıdır. Üzərində cırıq-cırıq yerlər olan cins və trikotaj məmulatlarını geyinib cəmiyyət arasına

çıxanlar bilməlidirlər ki, onlar başqalarına ziyan vura bilən təhlükəli əşya gəzdirirlər və bununla da məsuliyyət daşıyırlar.

Nəticə

1. Aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, planlı qüsurlarla alınan kuponlardan (hissələrdən) hazırlanmış trikotaj məmulatlarının quruluşu və xassələri adi texnologiya ilə alınan kuponlardan hazırlanan məmulatların analoji parametrlərindən çox fərqlənir.

2. Qüsurlu kuponlarda yaradılan "planlı qüsurlar" qumaşın hörmə quruluşunu və xassələrini dəyişir: trikotajın bəzi ilmə cərgələrində ilmələrarası əlaqə zəifləyir, trikotajın eninə və uzununa dartılması azalır, sürtünməyə davamlılığı bəzi sahələrdə sıfıra enir və s.

3. Təhlillər göstərdi ki, planlı qüsurlarla alınan kuponlardan (hissələrdən) hazırlanmış trikotaj məmulatları tam keyfiyyətsizdirlər və onların istehsalı dəb adı altında əslində istehlakçıların mənfəəti üçün düşünülmüşdür.

4. Qüsurlu məmulatların ilmə quruluşunun təhlilindən aydındır ki, belə məmulatların istifadəsi istehlakçılar üçün təhlükəsiz sayıla bilməz. Belə ki, onların üzərində olan məs., deşiklər, uzun birləşmələr və s. "qüsurlar – naxışlar" insanların çantalarına, geyimlərindəki düymə və ya qarmaqlara, həmçinin nəqliyyat vasitələrində və ya iş yerlərindəki avadanlıqların çıxıntılarına və s. oxşar elementlərə ilişərək qəza şəraiti yarada bilər.

5. Araşdırmalar nəticəsində demək olar ki, planlı qüsurlarla alınan kuponlardan (hissələrdən) hazırlanmış trikotaj məmulatlarının üzərindəki "qüsurların – naxışların" ölçülərinə məhdudiyyət qoyulmalıdır. Onların ölçüləri buraxıla bilən həddən böyük olduqda belə məmulatlar təhlükəli sayılmalı və istehlakı qadağan olunmalıdır.

Tədqiqat işinin yeniliyi. Müəyyən edilmişdir ki, planlı qüsurlarla alınan kuponlardan (hissələrdən) hazırlanmış trikotaj məmulatlarının üzərindəki "qüsurların – naxışların" ölçülərinə məhdudiyyət qoyulmalıdır. Onların ölçüləri buraxıla bilən həddən böyük olduqda belə məmulatlar təhlükəli sayılmalı və istehlakı qadağan olunmalıdır.

Tədqiqat işinin əhəmiyyəti. Alınan nəticələr trikotaj istehsalı ilə məşğul olan mütəxəssislərə faydalı olacaqdır. Planlı qüsurlarla alınan kuponlardan (hissələrdən) hazırlanmış trikotaj məmulatlarının keyfiyyəti yüksələcəkdir və təhlükəsiz məhsul kateqoriyasına daxil olacaqdır.

Tədqiqat işinin iqtisadi səmərəsi. Yerinə yetirilən araşdırma nəzəri-praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Təkliflər kuponlarda yarana bilən təsadüfi qüsurlardan da faydalanmaq imkanı verir. Eyni zamanda tədqiqat işi trikotajçı texnoloq və dizaynerlərin biliklərinin zənginləşdirilməsinə xidmət edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Шалов И.И., Кудрявин Л.А. Основы проектирования трикотажного производства с элементами САПР. - М: Легпромбытиздат, 1989.
2. Шалов И.И., Далидович А.С., Кудрявин Л.А. Технология трикотажного производства. – М.: Легкая пром-сть, 1984, – 296 стр.
3. Hacıyev C.Ə. Yarımnizamlı məmulatların texnologiyası və hesablanması. – Bakı, "Xəzər Universitetinin nəşriyyatı", 2016, – 248 səh.
4. Гаджиев Дж.А., Мамедова С.Дж., Гасанова Т.Д. Мода, технология и экономика // AMEA Gəncə bölməsi, "Xəbərlər məcvuəsi", 2019, №4(78), səh. 204–208.
5. Шалов И.И., Далидович А.С., Кудрявин Л.А. Технология трикотажа. – М.: Легпромбытиздат, 1986, – 376 стр.
6. Hacıyev C.Ə., Məmmədova A.Ə., Mustafayeva C.İ., Rzazadə A.İ. Keyfiyyətsiz trikotaj məmulatlarının keyfiyyətli adı altında dəbə mindirilməsi / Ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 102 illiyinə həsr edilmiş "Dördüncü sənaye inqilabı dövründə elm və texnologiyaların mövcud vəziyyəti və inkişaf perspektivləri"mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. (II hissə). ATU, Gəncə, 2025, səh. 14–16.

№ 1/2026 **səh.87-93**

7. Кукин Г.Н., Соловьев А.Н. Текстильное материаловедение (исходные текстильные материалы). – М.: Легпромбытиздат, 1985, – 216 стр.
8. Кирюхин С.М., Шустов Ю.С. Текстильное материаловедение. – М.: КолосС, 2011.
9. Цитович И.Г. Технологическое обеспечение качества и эффективности процессов вязания поперечновязаного трикотажа. – М.: Легпромбытиздат, 1992, – 240 стр.
10. Hacıyev C.Ə. Tekstil materiallarından olan məmulatların keyfiyyəti və onun qorunması prinsipləri / Zəfər Gününə həsr edilmiş "Elm və texnologiyaların müasir trendləri" mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransın materialları. (I hissə). ATU, Gəncə, 2025, səh. 215, 216.

УДК 677.025:687.01:659.153

ОСОБЕННОСТИ ТРИКОТАЖНЫХ ИЗДЕЛИЙ, ИЗГОТОВЛЕННЫХ ИЗ КУПОНОВ, ИМЕЮЩИХ ПРЕДНАМЕРЕННЫЕ ДЕФЕКТЫ В ИХ СТРУКТУРЕ

Гаджиев Дж.А., Рзазаде А.И.
Азербайджанский Технологический Университет

Резюме. *В данной статье рассматриваются причины необходимости производства образцов (деталей) с запланированными дефектами в их структуре и изготовления из них изделий с многочисленными дефектами. Для этого сначала был проанализирован купоны, полученные по традиционной технологии. Затем результаты были сопоставлены с купонами, полученными по другой технологии, имеющими запланированные дефекты в своей структуре, которые были представлены как узорными эффектами купонов. Было установлено, что главной целью производства изделий из купонов (деталей) с запланированными дефектами, браком и низким качеством является защита прибыли производителя. Также было обнаружено, что производители выпускали жакеты, джемперы, свитера и т. д. под видом обманчивой моды из некачественных купонов, накопившихся на предприятии, что приводило бы к большим отходам.*

Ключевые слова: *дефекты, купон (деталь), мода, изделие, некачественный*

UDC 677.025:687.01:659.153

FEATURES OF KNITTED GARMENTS MADE FROM COUPONS HAVING INTENTIONAL DEFECTS IN THEIR STRUCTURE

Hajiyev J. A., Rzazade A.I.
Azerbaijan Technological University

Summary. *This article examines the reasons for producing samples (parts) with planned structural defects and manufacturing them into products with multiple defects. To do this, coupons produced using a traditional technology were first analyzed. The results were then compared with coupons produced using a different technology, which had planned structural defects, represented by patterned coupon effects. It was established that the main purpose of producing items from coupons (parts) with planned defects, flaws, and low quality was to protect the manufacturer's profits. It was also discovered that manufacturers were producing jackets, jumpers, sweaters, and other items under the guise of deceptive fashion from low-quality coupons accumulated within the factory, which would have resulted in significant waste.*

Keywords: *defects, coupon (part), fashion, product, poor quality*

Redaksiyaya daxilolma: 22.01.2026
Çapa qəbul olunma: 19.03.2026

№ 1/2026 səh.94-103

UDC 544.7; 621.77; 539.12	
DOI 10.30546/JIECM.2026.001.2075	

RADIATION-INDUCED CHANGES IN THE SURFACE CHEMISTRY OF PIPELINE SEDIMENTS

Maksim Ponyakın
Azerbaijan State Oil and Industry University (ASOIU), Department of Environmental Chemistry, Baku, Azerbaijan
ponyakinmaksim@gmail.com

Summary.*This study investigates the physicochemical changes undergone by organic and inorganic deposits accumulating in pipelines exposed to ionising radiation. Pipelines are continuously exposed to radiation from both industrial radiometric systems and naturally occurring radioactive materials (NORM) transported by liquids. Ionising radiation triggers processes such as molecular bond breaking, free radical formation and cross-linking, transforming the morphology of deposits from a soft structure to a crystalline and mechanically resistant structure. Furthermore, radiation-induced surface functionalisation and oxidation processes fundamentally alter the surface energy, wettability, and corrosion properties of deposits. Consequently, the critical effects of these radiation-induced changes on pipeline lifespan, maintenance costs, and decontamination processes have been analysed from an academic perspective.*

Keywords: Pipeline, Sediment, Radiation, Surface.

Introduction. Pipelines are constantly exposed to ionising radiation from both artificial radiation emitted by industrial radiometric systems and naturally occurring radioactive materials (NORM) such as radium carried by liquids. This exposure triggers irreversible physicochemical changes in the molecular structure of organic and inorganic deposits accumulating on the pipe's inner surface, such as bond breaking and cross-linking. Under the influence of radiation, the surface energy, crystal structure, and wettability properties of the deposits change, causing them to adhere more tightly to the metal surface and accelerating corrosion processes. Therefore, radiation transforms pipeline deposits from a static sediment into an active chemical interface, complicating cleaning processes and affecting the structural integrity of the pipeline.

1. The Effect of Ionising Radiation on the Structure of Precipitated Molecules. Pipelines are constantly exposed to artificial radiation from radiometric measurement systems (level gauges, density gauges) used in the oil and gas industry and to 'Naturally Occurring Radioactive Materials' (NORM) carried by fluids flowing underground. Ionising radiation (alpha, beta, gamma or neutron) causes irreversible physicochemical changes in the molecular structure of organic and inorganic deposits accumulating on the inner surface of the pipeline. This interaction occurs primarily along two main axes: the breaking of atomic bonds and the formation of new bonds.

When ionising radiation strikes matter via high-energy photons or particles, it strips electrons from molecules, ionising them. This process leads to the phenomenon of 'molecular chain breakage' (breakage) in organic sediments composed of complex hydrocarbon chains, such as asphaltenes and paraffins. This situation, which causes the breaking of carbon-carbon (C-C) and carbon-hydrogen (C-H) bonds, leads to the separation of large molecules into smaller fragments. Seval and colleagues (2024), in their studies examining how radiation affects atomic arrangements on material surfaces, have indicated that radiation causes microstructural damage that alters surface energy. For organic deposits in pipelines, this means that the viscosity of the deposit initially decreases, but at the same time, free radicals with high reactivity are formed.

№ 1/2026 səh.94-103

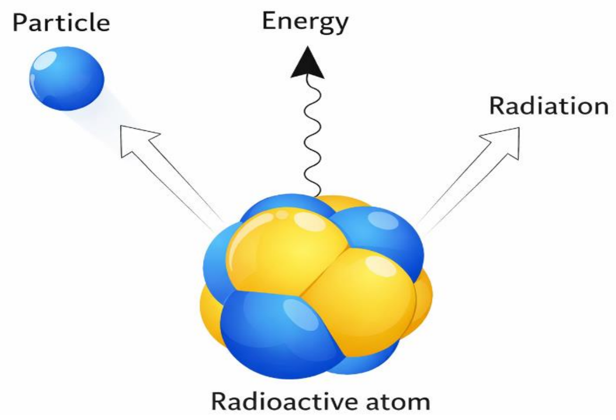

Source:https://www.duvaryayinlari.com/Webkontrol/IcerikYonetimi/Dosyalar/biyolojik-ve-tibbi-acidan-radyoaktif-maddeleri-yayin_icerik_g4216_FkQKVpge.pdf. Access date:22.02.2026.

The formation of free radicals initiates a second process called 'cross-linking' within the precipitate matrix. Fragmented or stimulated molecular chains form new and stronger covalent bonds with neighbouring chains. This transforms the morphology of pipeline deposits from a soft and fluid structure to a crystallised and mechanically more resistant structure. Çetin (2017), in his study examining radioactive deposits in primary circuit equipment at nuclear power plants, emphasised that radiation causes deposits to adhere more tightly to surfaces, complicating decontamination processes. In inorganic precipitates such as calcium carbonate and silica, radiation increases point defects in the crystal lattice structure, altering the material's porosity and internal surface area (Aksoy, 2021).

The radiolysis of the fluid (water, oil or gas) in the pipeline, i.e. its decomposition due to radiation, produces products such as H_2, O_2, H_2O_2 and O_3, which cause severe oxidation on the deposit surface. Ionising radiation catalyses this oxidation process, polarising the surface chemistry of the deposits. In his research on Fe-Cr-Ti-B-based surface alloying, Kocaman (2020) emphasised how the neutron capture capacity of boron atoms alters the energy distribution on the surface. Similarly, the presence of boron or other elements with high neutron capture cross-sections within the deposit can accelerate molecular decomposition by increasing the localised effect of radiation.

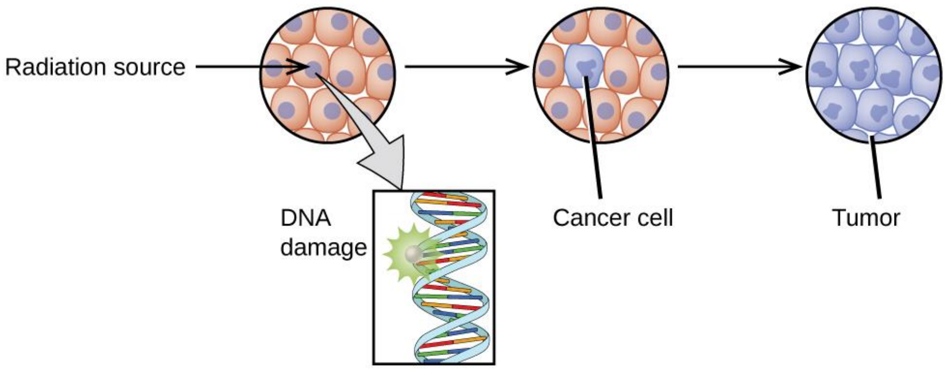

Source:https://ceyrekmuhendis.com/radyobiyoloji-iyonize-radyasyonun-biyolojik-etkileri. Access date:22.02.2026.

Single crystals typically possess a unique crystal structure. High-energy radiation displaces atoms from their positions within the crystal lattice, creating 'Frenkel defects' or 'Schottky defects'. In their study on the microstructural optimisation of high-strength pipeline steels, Tütük (2020) addressed the decisive role of the grain size of carbides (Nb, Ti) in the internal structure of the material on its

№ 1/2026 səh.94-103

mechanical properties. Carbides in radiation-exposed pipe welds also exhibit similar morphological changes, such as a decrease in microcrystal size or a transition to an amorphous structure. This directly alters the carbide's bonding strength with the drill hole metal.

Radioisotopes such as Radium-226 and Radium-228, commonly found in oil pipelines, become trapped within sulphate or carbonate rocks. This situation causes the rock to be exposed not only to external radiation but also to alpha and beta particles emitted from within (internal radiation). The leaching behaviour of radioactive trace elements in thermal power plant ash, demonstrated how the distribution of radioactive materials within the matrix can destabilise surface chemistry. In pipelines, this situation can lead to 'thickening' corrosion or the formation of chemically more active surfaces over time (Fernandes, et.al. 2021).

Ionising radiation transforms deposits in the pipeline from a static residue into a continuously changing chemical reactor. These molecular-level changes are critical in terms of deposit removal, corrosion effects and pipeline lifespan.

Corrosion in pipeline systems is related to surface free energy and the resulting wettability properties. Ionising radiation can fundamentally alter the hydrophilic or hydrophobic nature of the deposit surface by changing the molecular bonds on its surface. These changes determine the wettability of the deposit, i.e. its ability to repel or retain liquid flow.

2. Radiation-induced facial dysfunction. The most significant effect of radiation on surface energy is the formation of new polar groups on the material surface. High-energy gamma rays or neutron activation oxidise the hydrocarbon chains on the oil surface, increasing the number of functional groups such as carbonyl (-C=O) and hydroxyl (-OH). Seval et al. (2024) investigated whether the addition of boron to coating materials alters the atomic stability of the surface after neutron exposure. They noted that such changes alter the material's physical interaction with the external environment. Within the core, this leads to an increase in surface energy and consequently renders the surface 'more active'.

Wettability is the ability of a liquid to spread over a solid surface and is typically measured by the "*contact angle*". Irradiation alters this angle, causing the precipitate to become finer and chemically more heterogeneous. Aksoy (2021) emphasised the effect of surface mineral arrangement on liquid wettability in crusting processes in geothermal wells. Obstacles caused by radiation in the crystal lattice can alter the surface microtopography and lead to Wenzel or Cassie-Baxter conditions. This can cause a paraffin layer that was initially hydrophobic to begin attracting more water after radiation (hydrophilisation) or vice versa.

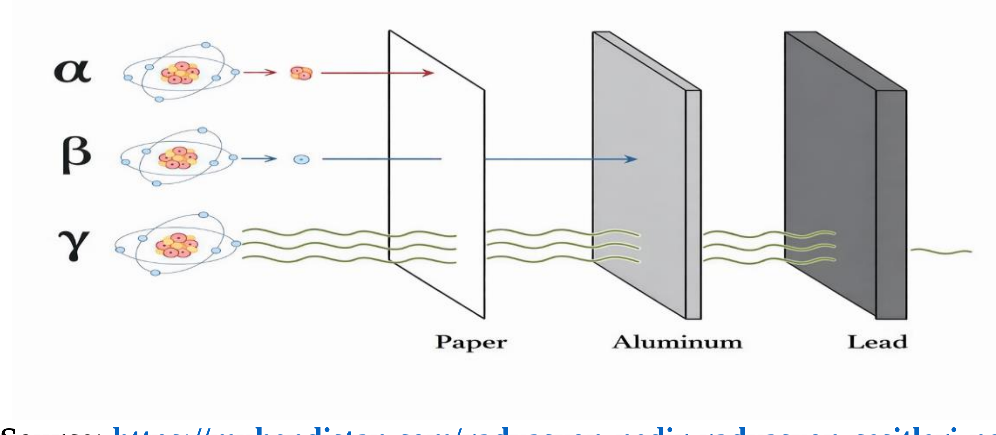

Source: https://muhendistan.com/radyasyon-nedir-radyasyon-cesitleri-nelerdir. Access date:22.02.2026.

An increase in surface energy can strengthen the molecular adhesion (stickiness) of the deposit to the inner wall of the pipe. However, the non-uniform distribution of radiation between the accumulated layer and the metal causes stress. Çetin (2017) noted that during the decontamination of radioactive deposits, chemical solvents struggle to penetrate areas with low surface energy, but react

№ 1/2026 səh.94-103

more quickly on radiation-modified high-energy surfaces. This situation demonstrates that radiation can facilitate mechanical cleaning by drying the cake on the one hand and increasing surface tension in certain areas on the other.

The ions produced by radiolysis in the aqueous phase within the pore promote the formation of an "*electrical double layer*" on the solid surface. This alters the surface's electrostatic character and affects the adhesion rate of colloidal particles to the solid surface. In his study examining the electrochemical behaviour of dry surface pools, Kocaman (2020) noted that the interaction of boride and carbide phases on the surface with ions in the liquid phase is decisive for surface passivation. Due to these ionic interactions, a rock surface can attract more inorganic salts (calcite, barite, etc.), which causes the erosion rate to be related to radiation intensity.

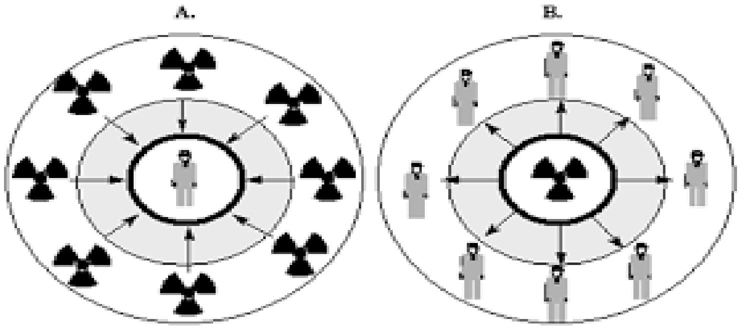

Source: Zeyrek, 2013.

The molecular fragmentation effect of radiation creates microcracks and pores within the sediment. This porous structure creates a "*capillary effect*", allowing the liquid to penetrate deep into the sediment. While discussing the effect of fly ash pore structure on the leaching rate of radioactive elements, demonstrated that an increase in surface area directly increases chemical reactivity. In pipelines, this phenomenon raises the risk that radiation-exposed sediments may become more 'spongy' in structure, acting as a vehicle for transporting corrosive substances (chlorides, sulphates) to the pipe metal (Rübe, et.al. 2024).

Consequently, the surface energy changes caused by radiation transform deposits in the pipeline from passive barriers into active chemical interfaces that are in constant interaction with fluid dynamics.

3. The interface between oxidation and corrosion caused by radiation. Ionising radiation in pipe systems accelerates oxidation processes by altering the electrochemical potential of the scale layer and the pipe steel. This triggers a series of reactions known as radiation-induced corrosion (RIC) and significantly affects the service life of the metal beneath the scale layer.

Source: https://fecision.tr/corrosion-vs-oxidation-vs-rust-whats-the-difference. Access date:22.02.2026.

№ 1/2026 səh.94-103

When water or aqueous liquids in a pipeline are exposed to radiation, water molecules undergo radiolysis, producing free radicals such as H• and OH•, as well as powerful oxidants such as H_2O_2 (hydrogen peroxide) and O_3 (ozone). These oxidants diffuse through the pores of the corrosion layer and reach the pipe surface. Suggests that the transfer of radiation energy to the material concentrates on surface discontinuities (cracks or porosity) and makes these areas more susceptible to corrosion. The resulting oxides destroy the passivation layer on the metal surface, creating localised corrosion centres (Omarov, et.al. 2024).

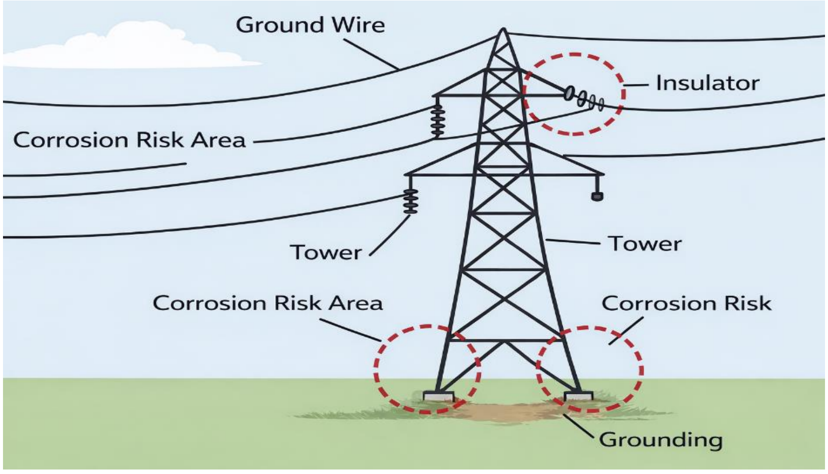

Source:https://www.duvaryayinlari.com/Webkontrol/IcerikYonetimi/Dosyalar/muhendislikte-kuram-ve-uygulamali-calismalar_icerik_g4863_WFeAnVEF.pdf. Access date:22.02.2026.

Ionising radiation creates electron-hole pairs in inorganic barium compounds (iron oxides, sulphides) that can possess semiconducting properties. This increases the electrical conductivity of the coating and leads to the formation of a small galvanic cell between the base metal and the coating. In his study on the corrosion behaviour of high-boron, hard coating alloys, Kocaman (2020) stated that electrochemical potential differences at the interfaces between different phases (matrix and precipitates) in the microstructure initiate corrosion. Cracks further accentuate this potential difference and increase the severity of corrosion of the undercoat.

Pipe deposits containing naturally occurring radioactive materials (NORM) may also affect microbial activity in some circumstances. Certain sulphate-reducing bacteria (SRB) alter the composition of corrosion products (such as FeS) in radiation-induced environments by modifying their metabolic activities. Aksoy (2021), while analysing scaling in geothermal systems, evaluates not only chemical precipitation but also the effect of ion equilibrium in the system on the stability of corrosion products on material surfaces.

Source: https://fecision.tr/corrosion-vs-oxidation-vs-rust-whats-the-difference. Access date:22.02.2026.

№ 1/2026 səh.94-103

Boron-doped coatings developed to provide protection against the oxidative effects of radiation not only provide radiation protection but also stabilise the corrosion interface. Seval et al. (2024) demonstrated that coatings coated with hexagonal boron nitride (h-BN) maintain their structural integrity even under neutron radiation and can protect the underlying steel material from the indirect (ionising) effects of radiation-induced oxidation. Such coatings break the oxidation chain caused by radiation by interrupting direct chemical contact between the substrate and the metal.

Crystal defects (voids and interstitial atoms) created by radiation in the sedimentary matrix increase the diffusion rate of ions (chloride, sulphate) that promote corrosion from sediment to metal. Tütük (2020) emphasised the role of grain boundaries and small precipitates in atomic diffusion during the microstructural optimisation of oil well pipe steels after hot rolling. By a similar mechanism, the structure of the "*relaxed*" oil film under radiation allows oxygen and ions to reach the metal surface more quickly, increasing the oxidation rate.

Therefore, radiation-induced oxidation endangers the structural integrity of the hole by converting the deposits inside the hole from simple lime deposits into an electrochemical layer.

4. Radiation damage and morphological changes in crystalline structures

Inorganic scaling (calcium carbonate, barium sulphate, etc.) and organic contamination forming in pipelines have a specific molecular arrangement. The effect of ionising radiation (particularly neutron and gamma rays) on these structures manifests itself in the displacement of atoms from their equilibrium positions and the disruption of the crystal lattice geometry.

When radiation photons or particles strike a crystalline surface, they transfer part of their energy to the atoms of the crystal lattice. If this energy exceeds the binding energy (residual energy) holding the atom in place, the atom is ejected, forming an interstitial atom and leaving behind a vacancy. Seval and colleagues (2024) investigated the effects of neutron bombardment on the atomic arrangement in the characterisation of boron-doped surfaces and found that such microstructural defects directly affect the material's radiation absorption capacity. Within the crystal lattice, these atomic displacements weaken the crystal's mechanical stability and cause the material to become 'brittle' over time.

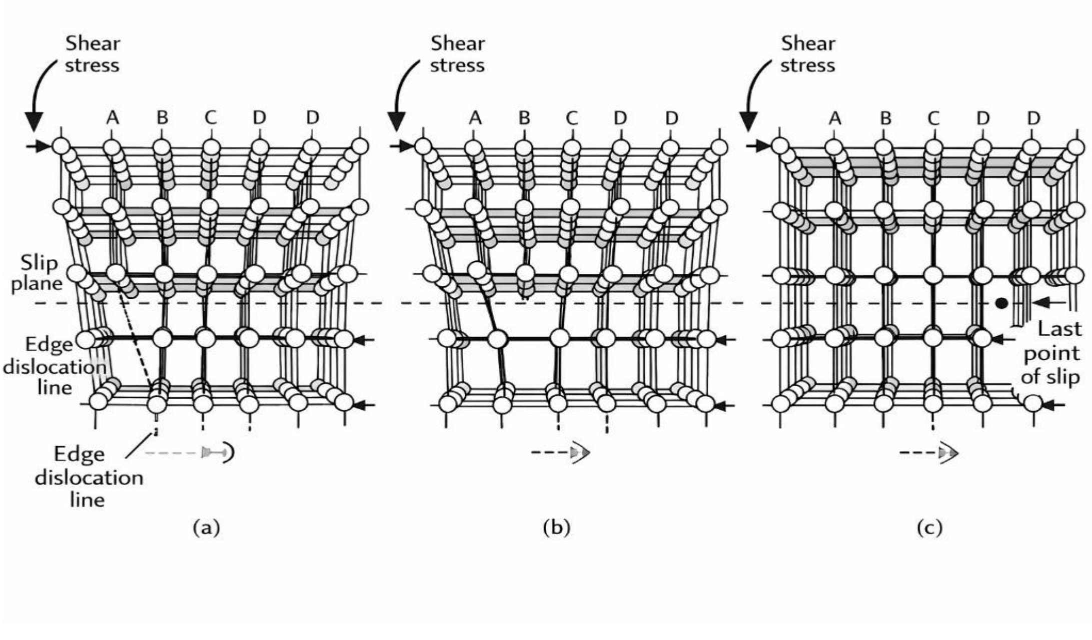

Source: https://ceyrekmuhendis.com/kristal-yapi-hatalari/ Access date:22.02.2026.

Exposure to high doses of radiation can cause a transition from the crystalline phase to the amorphous (irregular) phase in sediments. For example, the regular calcite structure may lose its crystallinity due to thermal sudden increases or atomic-level vibrations caused by radiation. Aksoy

(2021), in analysing lime formation in geothermal lines, stated that mineral precipitation rates and crystal morphology (such as the equilibrium between aragonite and calcite) are largely dependent on the thermodynamic conditions of the fluid. Radiation disrupts this thermodynamic equilibrium, leading to the formation of metastable phases or amorphous structures that would not form under normal conditions. This morphological change alters the friction coefficient and flow resistance of deposits in pipelines.

Radiation damage generally improves the microstructure of the crystal lattice. The accumulation of defects (dislocations) within the crystal lattice increases the material's resistance to plastic deformation, making it harder and more brittle. Tütük (2020) emphasises the controlling effect of microstructural precipitates (carbides and nitrides) on particle size in the production of oil pipe steel. A similar mechanism is observed in pipeline precipitates. Radiation-induced nucleation creates a finer particle structure within the precipitate layer, resulting in a denser and harder microstructure. This phenomenon is the primary factor complicating cleaning by mechanical means (pig cleaning).

Atomic voids formed due to radiation damage gradually coalesce over time to form microvoids known as "*voids.*" This increases the aggregate porosity and specific surface area of the sediment. İnvestigating the radioactive element content of fly ash, demonstrated how the pore structure of the material affects the trapping or leaching capacity of trace elements. The increased porosity of pipeline sediments creates a cycle that leads to greater accumulation of radioactive isotopes in these voids and an increase in the sediment's self-irradiation döşe (Taberman, 2018).

Changes in the crystal structure of the precipitate affect the rate at which chemical cleaners (acids, chelating agents) penetrate the precipitate. Çetin (2017) determined that the morphological structure of radioactive deposits in nuclear power plant primary circuits directly affects the decontamination factor (cleaning success). A precipitate with a radiation-damaged crystal lattice may become more reactive to chemicals because the atomic bonds are strained or broken. This explains why radiation-exposed *"old"* precipitates react differently to certain chemicals compared to newly formed precipitates.

Pipe weld zones are the most sensitive areas of the crystal structure. In his study examining high-stress weld base materials within the scope of the BORKAY project, that the phase distribution in the microstructure (ferrite-pearlite balance) determines the stress behavior of the material. Precipitates accumulated in these regions due to radiation can interact with the stress fields in the weld zone and exhibit "*epitaxial growth*." That is, the precipitate can bond to the surface at the atomic level by mimicking the crystal structure of the metal (mechanical locking) and form morphologically indistinguishable layers0 (Bras & Stanley, 2016).

5. Accumulation dynamics of naturally occurring radioactive materials (NORM)

Naturally occurring radioactive materials (NORM) accumulate in pipelines along with mineral deposits such as barium sulfate (barite) and calcium carbonate (calcite). This accumulation rate is influenced by the chemical composition of the fluid, thermodynamic conditions, and the microstructure properties of the surface.

The basis of NORM accumulation lies in the replacement of barium and calcium ions, which have chemically similar properties, with radium isotopes such as Ra^{226} and Ra^{228} in the crystal structure. Aksoy (2021) explained how the saturation indices of minerals change with temperature and pressure conditions in mineral crusting analyses of geothermal systems and emphasized that these changes directly affect the rate at which radioactive elements are trapped in the crystal structure. Radium forms an excellent solid solution in barite ($BaSO_4$) crystals, reaching high activity levels in pipe walls.

№ 1/2026 səh.94-103

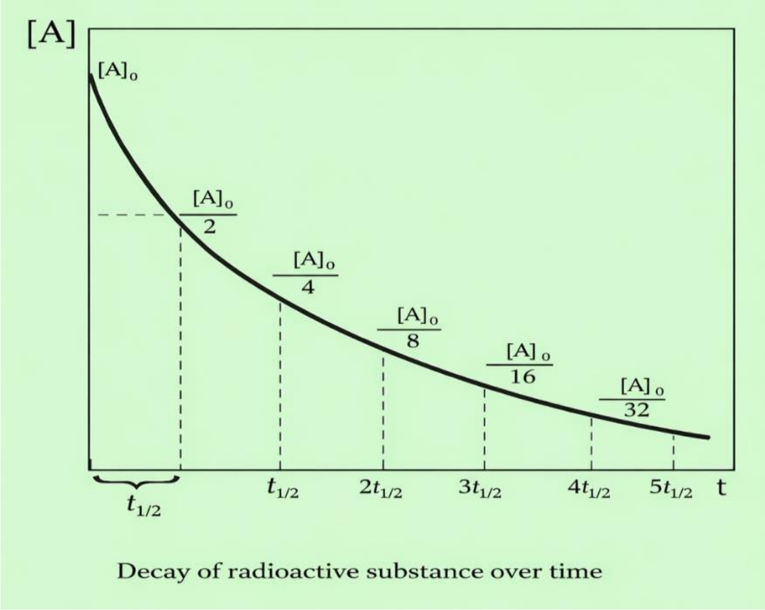

Source:https://lisans.cozum.info.tr/dersler/genel_kimya/atomik_yapi/radyoaktif_parcalanma_kinetigi.html. Access date:22.02.2026.

The flow pattern in pipelines affects the probability of radioactive particles reaching the surface and remaining there. Tütük (2020) demonstrated how fluid movements in oil pipelines and the quality of the pipe inner surface (roughness) contribute to sediment accumulation. In turbulent flow areas (elbows, valve passages), the nucleation rate of radioactive minerals increases. These areas become "*hot spots*" where radiation reaches its highest levels.

Protective coatings applied to the pipeline surface act as a barrier to reduce NORM accumulation. Seval et al. (2024), while investigating the neutron shielding properties of boron-doped (h-BN) surface coatings, emphasized that these coatings can also reduce physical deposition by creating a smooth surface structure. Modifying the surface energy prevents radioactive ions from electrostatically adhering to the metal surface.

Radioactive elements are transferred not only within the crystalline components but also to the fine particles within the ash. The leaching behavior of uranium and thorium isotopes in thermal power plant ash, demonstrated that these elements accumulate more on the surface as the particle size decreases. The organic sludge that accumulates in the pipes acts as a filter, trapping these fine radioactive particles and accelerating the accumulation kinetics (Salbu, 2024).

Over time, NORM layers accumulating in the pipeline become denser due to radiation effects. Çetin (2017) noted that during the removal of radioactive residues, the rate at which chemical substances dissolve mineral structures is related to the total radiation dose absorbed by the sediment. Particularly in the source areas of the pipeline (Alharbi, 2016)., deep penetration of radioactive materials can be observed due to metallurgical defects. This situation causes high residual radiation levels even if surface cleaning is performed.

The thickness and distribution of NORM accumulation can be monitored on the outer surface of the pipeline using non-destructive inspection techniques. Yelbay et al. (2021), while discussing the sensitivity of digital radiography methods in detecting corrosion and deposits in pipelines, emphasized that determining deposit densities in radiation-derived images is important for operational maintenance. These techniques provide data for time-based analysis of deposit kinetics.

REFERENCES

1. Aksoy, N. (2021). Jeotermal sahalarda kabuklaşma ve çözüm yöntemleri. *Jeotermal Kaynaklar ve Uygulamaları Dergisi*, 143-155.
2. Alharbi, SH (2016). Doğal olarak oluşan radyoaktif maddelerin ölçümü ve izlenmesi, düzenleme amacıyla.
3. Bras, W., & Stanley, H. (2016). X-ışını radyasyonuna maruz kalan kristal olmayan malzemelerde beklenmedik etkiler. Kristal Olmayan Katı Maddeler Dergisi , 451 , 153-160.
4. Çetin, Y. (2017). *Nükleer güç santrallerinde birincil devre ekipmanlarında dekontaminasyon uygulaması* [Uzmanlık tezi, Türkiye Atom Enerjisi Kurumu]. Türkiye Atom Enerjisi Kurumu (TAEK).
5. Fernandes, A., Oliveira, A., Soares, R., & Barata, P. (2021). The effects of ionizing radiation on gut microbiota, a systematic review. *Nutrients*, *13*(9), 3025.
6. Kocaman, E. (2020). *Fe-Cr-Ti-B esaslı in-situ kompozit sert yüzey alaşımlama elektrotlarının geliştirilmesi* [Doktora tezi, Sakarya Üniversitesi]. Sakarya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
7. Omarov, R., Belov, V., & Morozenko, A. (2024). Studying radiation-induced degradation of reinforced concrete structures: Review and numerical analysis of reinforcement corrosion processes in concrete. Applied Sciences, 14(24), 11856..
8. Rübe, C. E., Freyter, B. M., Tewary, G., Roemer, K., Hecht, M., & Rübe, C. (2024). Radiation dermatitis: radiation-induced effects on the structural and immunological barrier function of the epidermis. *International Journal of Molecular Sciences*, *25*(6), 3320.
9. Salbu, B. (2024). Radyoaktif parçacıkların çevreye salınımı. *Radiation Research, 202*(2), 260–272. https://doi.org/10.1667/RADE-24-00016.1
10. Seval, H. K., Yağımlı, M., ve Tozan, H. (2024). Construction and characterization of a boron-doped surface coating for neutron radiation protection. *Journal of the Faculty of Engineering and Architecture of Gazi University*, *39*(4), 2383-2394. https://doi.org/10.17341/gazimmfd.1287150. Access date:22.02.2026.
11. Taberman, H. (2018). Makromoleküler kristalografide radyasyon hasarı—Bir deneycinin bakış açısı. *Crystals*, *8*(4), 157. https://doi.org/10.3390/cryst8040157
12. Tütük, R. (2020). *Yüksek mukavemetli düşük alaşımlı petrol boru çeliklerinin üretimi ve sıcak haddeleme proses optimizasyonu* [Doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi]. İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
13. Yelbay, H. İ., Kaleli, T., Aydın, İ., ve Gür, C. H. (2021). Boruların kalite kontrolünde dijital radyografi uygulamaları. *Tahribatsız Muayene Dergisi*, 20-28.
14. Zeyrek, C. (2013). İyonize radyasyon uygulamaları için güvenlik ve korunmaya yönelik genel kavramlar. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, *17*(3), 1-9.

UOT 544.7; 621.77; 539.12

BORU KƏMƏRİ ÇÖKÜNTÜLƏRİNİN SƏTH KİMYASINDA RADİASİYA SƏBƏBLİ DƏYİŞİKLİKLƏR

Maksim Ponyakin
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti (ADNSU), Ətraf Mühit Kimyası Kafedrası, Bakı, Azərbaycan
ponyakinmaksim@gmail.com

Xülasə.*Bu tədqiqat ionlaşdırıcı şüalanmaya məruz qalan boru kəmərlərində toplanan üzvi və qeyri-üzvi çöküntülərin fiziki-kimyəvi dəyişikliklərini araşdırır. Boru kəmərləri həm sənaye radiometrik sistemlərindən, həm də mayelər vasitəsilə daşınan təbii radioaktiv materiallardan (NORM) davamlı olaraq radiasiyaya məruz qalır. İonlaşdırıcı şüalanma molekulyar bağın qırılması, sərbəst radikalların əmələ gəlməsi və çarpaz birləşmə kimi prosesləri tetikler və çöküntülərin morfologiyasını yumşaq strukturdan kristal və mexaniki cəhətdən davamlı struktura çevirir. Bundan*

№ 1/2026 **səh.94-103**

əlavə, radiasiya ilə induksiya edilən səth funksionallaşması və oksidləşmə prosesləri çöküntülərin səth enerjisini, islanma qabiliyyətini və korroziya xüsusiyyətlərini əsaslı şəkildə dəyişdirir. Nəticə etibarilə, bu radiasiya ilə induksiya edilən dəyişikliklərin boru kəmərinin ömrünə, texniki xidmət xərclərinə və dezinfeksiya proseslərinə kritik təsirləri akademik baxımdan təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Boru kəməri, Çöküntü, Radiasiya, Səth.

УДК 544.7; 621.77; 539.12

ИЗМЕНЕНИЯ ПОВЕРХНОСТНОГО ХИМИЧЕСКОГО СОСТАВА ОТЛОЖЕНИЙ В ТРУБОПРОВОДАХ ВЫЗВАННЫЕ РАДИАЦИЕЙ

Максим Понякин
Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности (АДНПУ)
Кафедра Экологической Химии, Баку, Азербайджан
Электронная почта: ponyakinmaksim@gmail.com

Резюме.*В данном исследовании изучаются физико-химические изменения, происходящие с органическими и неорганическими отложениями, накапливающимися в трубопроводах, подверженных воздействию ионизирующего излучения. Трубопроводы постоянно подвергаются облучению как от промышленных радиометрических систем, так и от природных радиоактивных материалов (NORM), переносимых жидкостями. Ионизирующее излучение запускает такие процессы, как разрыв молекулярных связей, образование свободных радикалов и сшивание, изменяя морфологию отложений от мягкой структуры к кристаллической и механически прочной структуре. Кроме того, радиационно-индуцированные процессы функционализации поверхности и окисления коренным образом изменяют поверхностную энергию, смачиваемость и коррозионные свойства отложений. Следовательно, с научной точки зрения были проанализированы критические последствия этих радиационно-индуцированных изменений для срока службы трубопроводов, затрат на техническое обслуживание и процессов дезактивации.*

Ключевые слова: Трубопровод, Осадок, Радиация, Поверхность.

Redaksiyaya daxilolma: 02.02.2026
Çapa qəbul olunma: 19.03.2026

№ 1/2026 səh.104-110

УДК 523.3; 551.5

DOI 10.30546/JIECM.2026.001.2078

ВЛИЯНИЕ СОЛНЕЧНОЙ АКТИВНОСТИ НА КЛИМАТ ЗЕМЛИ: ВОЛНОВАЯ МОДЕЛЬ ВЗАИМОДЕЙСТВИЙ

Эмин Бабаев
Шемахинская Астрофизическая Обсерватория им. Насреддина Туси, Шамахы, Азербайджан
eminbabayev023@gmail.com

Резюме.*В этом исследовании изучается влияние солнечной активности на климат Земли посредством модели волнового взаимодействия, концентрируясь на временном интервале с 1979 по 2020 год. Анализ включает в себя количество солнечных пятен, галактических космических лучей (ГКЛ) и аномалии облаков в различных слоях атмосферы (LCC, MCC, HCC). Результаты показывают сильную отрицательную корреляцию (−0,82) между числом солнечных пятен и ГКЛ, что означает, что интенсивность ГКЛ увеличивается примерно на 15% во время более слабых солнечных циклов. Более того, флуктуации ГКЛ показывают умеренную отрицательную корреляцию с LCC (−0,56 ± 0,03) и положительную корреляцию с MCC (+0,42 ± 0,04) и HCC (+0,26 ± 0,04). Эти результаты показывают, что изменения солнечной активности существенно влияют на образование и распределение облаков, следовательно, изменяя энергетический баланс и атмосферную циркуляцию. Различия с результатами более ранних исследований обусловлены различиями в методах определения облачных слоёв по отношению к пограничному слою атмосферы (ППС). В целом, результаты показывают, что солнечная изменчивость, особенно посредством модуляции ГКЛ, влияет на процессы, связанные с климатом. Однако её роль в долгосрочном изменении климата всё ещё менее значима, чем роль деятельности человека.*

Ключевые слова: *Солнечная активность, галактические космические лучи (ГКЛ), аномалии облачного покрова, солнечный цикл, полная солнечная радиация (TSI), атмосферный пограничный слой (ABL), изменчивость климата, модель взаимодействия волн.*

Введение.Солнце поддерживает жизнь на Земле, поддерживая температуру, благоприятную для выживания человека. Оно также влияет на климат Земли: незначительные изменения в орбите Земли вокруг Солнца ответственны за начало и отступление предыдущих ледниковых периодов. Потепление, наблюдаемое в последние десятилетия, слишком быстрое, чтобы его можно было приписать изменениям орбиты Земли, и слишком значительное, чтобы его можно было приписать солнечной активности. Солнечный цикл, или цикл солнечных пятен, обозначает циклические колебания магнитной активности Солнца и количества солнечных пятен на его поверхности. Этот цикл обычно длится около 11 лет и существенно влияет на многие аспекты климатических условий Земли. Общее влияние солнечного цикла на климат остается предметом научных исследований и споров; тем не менее, многочисленные исследования показывают, что солнечные изменения могут существенно влиять на погодные условия и климатическую систему Земли. Изучение задействованных механизмов необходимо для понимания влияния солнечного цикла на климат. Солнечная активность в основном определяется магнитными процессами внутри Солнца, приводящими к появлению солнечных пятен и испусканию солнечной радиации. Солнечные пятна – это темные, холодные области на поверхности Солнца, связанные со значительной магнитной активностью. В зените солнечного цикла количество солнечных пятен обычно увеличивается, а поток солнечной радиации увеличивается. Солнечные флуктуации могут существенно влиять на климат Земли, изменяя суммарную солнечную освещенность (TSI). TSI обозначает количество солнечной энергии,

№ 1/2026 **səh.104-110**

получаемое на единицу площади во внешней атмосфере Земли. Изменения суммарной солнечной освещенности (TSI), связанные с солнечным циклом, незначительны (около 0,1%), но, тем не менее, могут оказывать существенное влияние на нашу климатическую систему. Флуктуации суммарной солнечной освещенности (TSI) могут напрямую влиять на количество солнечной энергии, получаемой Землей, что, в свою очередь, влияет на температуру атмосферы, образование облаков и характер циркуляции. Изменения солнечной освещенности могут влиять на климат Земли различными способами. Один из механизмов связан с влиянием солнечной радиации на температуру воздуха. Повышенная солнечная радиация в период зенита солнечного цикла может привести к усилению нагрева атмосферы, что может повлиять на погодные условия и атмосферную циркуляцию. Изменения солнечной радиации могут влиять на вертикальный профиль температуры атмосферы, что может повлиять на формирование и динамику погодных систем. Солнечный цикл также может влиять на климат Земли, влияя на космические лучи.

Обзор литературы. Адекватное знание изменчивости или изменения климата за определенный период времени имеет решающее значение. Эта идея дает лучшее понимание временного и пространственного воздействия изменения климата на окружающую среду. Изменчивость климата оказывает сильное влияние на различные климатические параметры (например, температуру, осадки, долю облаков). Кроме того, эти нерегулярности, наблюдаемые в климатической системе, связаны с фотохимическим воздействием солнечного ультрафиолета, достигающего атмосферы Земли (Liang et al., 2019). Исследования влияния солнечной радиации на изменение климата в целом обычно фокусируются на долгосрочных изменениях, происходящих в тропосфере Земли. Это область, которая служит частью атмосферы, где ощущаются эффекты и влияние солнечной активности. Изменение климата относится к квазилинейным изменениям, которые происходят в течение 30 лет и более. Однако то, как температура меняется с высотой в атмосферном слое, выходит за рамки данного обзора и может быть найдено в (Andrews, 2010). Земля поглощает лучистую энергию со скоростью (1) / 4 □ A ITS (Liang et al., 2019), где A - альбедо Земли, а TS I - полное солнечное излучение (TSI). Это излучение представляет собой полную электромагнитную мощность на единицу площади, покрывающую расстояние от Солнца до Земли (астрономическая единица). Коэффициент 4 обусловлен пересечением Земли. Было показано, что наблюдаемая дисперсия солнечной активности, солнечного движения, геомагнитной активности и вулканической активности вносит вклад в изменение климата (Okeke and Audu, 2017). Основное влияние солнечной активности на климат, вероятно, заключается в изменении энергетического баланса, изменении и/или повышении температуры. Атмосфера делится на три слоя (Andrews, 2010): нижний, средний и верхний. Эти слои обычно характеризуются изменением температуры, а также химическим составом. Нижняя атмосфера включает тропосферу и стратосферу. Средняя атмосфера состоит из мезосферы и термосферы, а верхняя атмосфера называется экзосферой или ионосферой. В нижней атмосфере солнечное воздействие напрямую влияет на климат. Эти слои сильно различаются по высоте и зависят от сезона и рельефа (Anoruo et al., 2017). Имеются достаточные знания о влиянии солнечной активности на климат. Влияние солнечной активности на климат является важным вкладом в изменение климата; однако TSI всегда использовалась для представления этих изменений, игнорируя другие факторы. Лиленстен и др. (2016) представили адекватное понимание того, как солнечная активность может влиять на климат. Солнечная активность обычно контролируется магнитными полями, образующимися в результате комбинированного действия конвекции и дифференциального вращения динамо в недрах Солнца. Солнечная атмосфера состоит из трех слоев; фотосфера представляет собой верхнюю часть конвективной зоны. Большая часть солнечного света излучается из этого слоя. Другой слой, где есть признаки темных пятен, называется солнечным пятном и окружен более яркими областями, известными как активные области. Хромосфера и корона расположены выше фотосферы. Корональная дыра видна как тёмная область. Здесь магнитное поле открыто,

№ 1/2026 səh.104-110

и через него солнечный ветер распространяется наружу. В некоторых случаях всегда возникают огромные извергающиеся пузыри, известные как корональные выбросы массы (CME), наблюдаемые как результат извержения. В результате расширения солнечной атмосферы солнечный ветер подвергается влиянию изменений, наблюдаемых в солнечной активности. Существует два типа солнечного ветра. К ним относятся быстрый солнечный ветер, возникающий из корональных дыр, где магнитное поле открыто. Он распространяется со скоростью 400 км/с, возникая из областей, близких к гелиосферному току на гелиомагнитном экваторе. Но во время солнечного максимума он возникает над корональными стримерами в активных областях, где линии магнитного поля замкнуты. Многие современные исследования (Lockwood et al., 2018) убедительно указали на корреляцию между числом солнечных пятен и другими климатическими параметрами при изучении влияния солнечной активности на изменение климата. Недавние достижения показали тесную связь между геомагнитными/космогенными индексами (например, Kp и ap, Dst), индексом солнечного потока (например, F10.7), индексом солнечной активности (TSI) и полярными сияниями при изучении влияния (Lockwood et al., 2018). В данном обзоре представлены индексы солнечной активности, отличные от числа солнечных пятен, а также некоторые статистические параметры, чтобы закрыть существующий пробел в других публикациях. Использование числа солнечных пятен для изучения влияния солнечной активности на климат требует адекватной статистической базы и способности коррелировать результаты с другими климатическими параметрами. Однако знание взаимосвязи между Солнцем и климатом показывает, что геомагнитная активность и полярные сияния демонстрируют иной результат вариации, чем в исследованиях изменения климата (McIntosh, S. W., & Leamon, R. J., 2024).

Интенсивность солнечной радиации зависит от геомагнитной широты. Однако, Scafetta и Willson (2019) привели веские аргументы в пользу того, что изменчивость TSI является результатом солнечного влияния как основного фактора, определяющего климат Земли. Этот результат согласуется с данными Scafetta (2013). Низкие и высокие широты ионосферы испытывают противоположные реакции во время геомагнитных возмущений. Изменения, наблюдаемые в ионосфере, бывают двух видов: внезапные и регулярные возмущения. Регулярные возмущения в значительной степени характеризуются периодичностью солнечного цикла, составляющей приблизительно 11 лет. Сезонные изменения могут быть связаны с вращением Земли. Внезапные изменения являются результатом наблюдаемых изменений солнечной активности, вызванных магнитной бурей (Dudok de Wit et al, 2009). Иногда это называют внезапным началом бури (SSC) или внезапным ионосферным возмущением (SID). Solomon et al. (2019) пришли к выводу, что повышение глобальной температуры напрямую связано с максимумом солнечного цикла, что приводит к глобальным изменениям. Эта характеристика не ограничивается только локальными исследованиями и/или обзорными статьями, но также наблюдается на международном уровне. В этом обзоре было учтено хорошее понимание влияния солнечной активности на изменение климата. В данном обзоре представлен обширный статистический анализ, способствующий более глубокому пониманию наблюдаемых климатических изменений. Кроме того, выбранный метод следует использовать для подтверждения такого влияния.

Сезонный индекс получается путем деления среднегодового периода на каждое месячное значение. Однако идея корреляции процентной разницы, как у Феррейры и др., будет противоречить спектральному сезонному индексу влияния солнечной активности на климат в выбранных регионах. Идея сезона обусловлена характерными для него температурными условиями и погодными условиями. Более глубокое понимание влияния связи между солнцем и климатом требует исторических данных по перечисленным параметрам и их влиянию. Однако для полного доступа к потенциалу влияния солнечной активности на изменение климата в более длительных временных масштабах требуются адекватные знания и предоставление данных по общей солнечной радиации, космическим лучам, солнечным индексам и энергичным

№ 1/2026 səh.104-110

частицам. Эта идея использования средней процентной разницы для проверки сезонных изменений солнечного влияния на климат очень важна для проверки прямого состава атмосферы.

Волновая модель взаимодействий рассматривает солнечную активность как причину колебательных реакций в связанной системе атмосфера-ионосфера-климат. Планетарные волны, гравитационные волны и вторичные колебания служат проводниками, переносящими вариации солнечной энергии из верхних слоев атмосферы в тропосферу, где развиваются метеорологические системы. Например, вариации ультрафиолетового (УФ) излучения во время максимумов солнечной активности влияют на распределение стратосферного озона, что изменяет термическую структуру и создает волновую активность, способную распространяться вниз. Эти волны изменяют траектории штормов, струйных течений и осадков, связывая изменения солнечной активности с изменениями климата у поверхности Земли. При ослаблении солнечного магнитного экранирования через атмосферу проходит больше галактических космических лучей. Это увеличивает ионизацию и создает ядра конденсации облаков. Этот процесс влияет на нижнюю облачность (НОК), которая, в свою очередь, влияет на планетарное альбедо. В рамках волновой модели изменчивость галактических космических лучей не только изменяет микрофизику облаков, но и стимулирует вторичные атмосферные колебания, которые влияют на характер циркуляции. Таким образом, изменения облачности усиливают взаимодействие солнечной активности с климатом, перемещая энергию посредством волн.

Недавние исследования показывают, что взаимодействие солнечной активности с климатом неодинаково во всех регионах и сезонах, и динамика волн наглядно это демонстрирует. Усиление планетарных волн в зимних полушариях является одной из причин, по которой солнечное воздействие часто сильнее в определённые времена года. Паттерны интерференции волн также объясняют, почему связи между солнечными циклами и климатическими индексами (такими как Североатлантическое колебание и изменчивость Эль-Ниньо) меняются со временем. Концепция взаимодействия волн учитывает нелинейность и резонанс, что означает, что даже небольшие изменения солнечного воздействия могут вызывать внезапные или непропорциональные изменения. Кроме того, нелинейное взаимодействие волн помогает нам понять, как всё меняется на протяжении десятилетий. Наблюдения за вторичными планетарными волнами с периодичностью приблизительно 16 дней (Диденко и др., 2024) указывают на то, что солнечные возмущения могут переходить в каскадные моды с более низкими частотами, которые накапливаются со временем и влияют на долгосрочные климатические модели. Этот механизм может прояснить кажущееся противоречие между мощными солнечными отпечатками в некоторых палеоклиматических записях и кажущимся слабым прямым радиационным воздействием. Волновая модель связывает микрофизические процессы, такие как изменение облаков при попадании на них ионов, с динамикой циркуляции в более широком масштабе. Модель также показывает, насколько велики антропогенные эффекты по сравнению с другими эффектами. Солнечные эффекты, вызванные волнами, могут изменить климат в регионе и вызвать изменчивость в течение года или десятилетия, но они не так сильны, как долгосрочные эффекты выбросов парниковых газов и изменений в землепользовании. Деятельность человека усиливает фоновое потепление, а волновые взаимодействия, вызванные солнцем, добавляют колебательную изменчивость. Следовательно, волновую модель взаимодействий следует рассматривать как важнейшее дополнение, а не как конкурента антропогенным объяснениям изменения климата.

Методология. Временные ряды числа солнечных пятен и GCR за период 1979–2020 гг. показаны на рис. 1а. Для этих двух временных рядов указан коэффициент корреляции −0,82. Из-за непрерывного ослабления солнечного цикла в этот период (рис. 1а), наблюдается тенденция к увеличению аномалий GCR′ порядка 15% (одинарный штрих в верхнем индексе указывает на десезонализированные данные, см. данные). Это увеличение почти равно

№ 1/2026 səh.104-110

изменению интенсивности GCR в пределах одного солнечного цикла от максимума до минимума. Временные ряды глобальных средних LCC, MCC, HCC и аномалий GCR показаны на рис. 1b, где для сглаживания был применен фильтр 12-месячного скользящего среднего. Временные ряды LCC и GCR антикоррелированы с коэффициентом корреляции (CC) −0,56 ± 0,03, в то время как вариации GCR положительно коррелируют с MCC и HCC с CC + 0,42 ± 0,04 и + 0,26 ± 0,04 соответственно (рис. 1b). Умеренная отрицательная корреляция между GCR′ и LCC не согласуется с положительной связью GCR-LCC, наблюдавшейся в предыдущем исследовании9. Возможные причины этого различия заключаются в том, что самый верхний уровень давления для определения LCC был взят равным 680 гПа, что включает часть свободной атмосферы выше атмосферного пограничного слоя (ABL). В этом исследовании давления, соответствующие LCC, находятся ниже уровня 800 гПа, что более четко фокусируется на ABL. Обратите внимание, что рассматриваемый в настоящем исследовании период времени также более продолжительный.

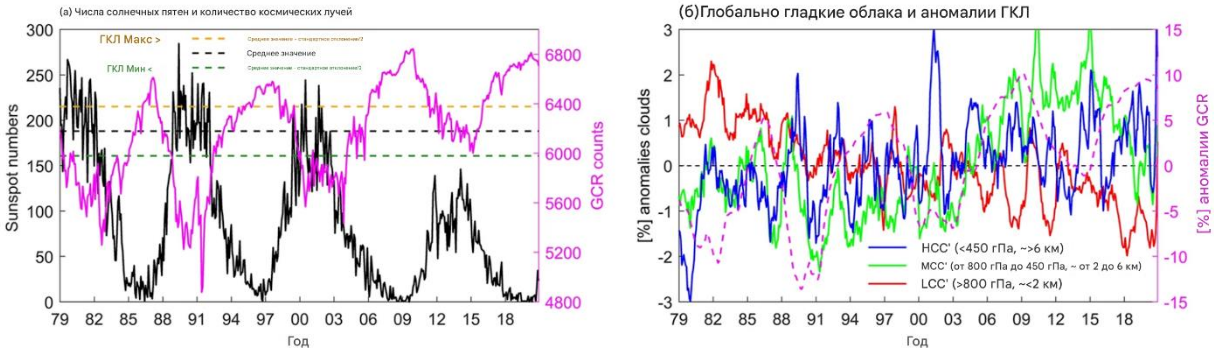

Рис. 1. Источник:Kumar, V., и др., 2023

(а) Ежемесячные временные вариации числа солнечных пятен (черная кривая) и количества галактических космических лучей (ГКЛ) (розовая кривая) в период с 1979 по 2020 год. Черная пунктирная линия представляет собой временное среднее значение количества ГКЛ, тогда как золотистая и зеленая пунктирные линии обозначают половину стандартного отклонения выше и ниже среднего значения, ограничивая соответственно самые высокие и самые низкие группы ГКЛ. Красная, зеленая и синяя линии обозначают глобальные средние, сглаженные за 12 месяцев аномалии облачности (в %) для LCC, MCC и HCC соответственно, тогда как розовая пунктирная линия, соответствующая правой оси Y, иллюстрирует аномалии ГКЛ (в %).

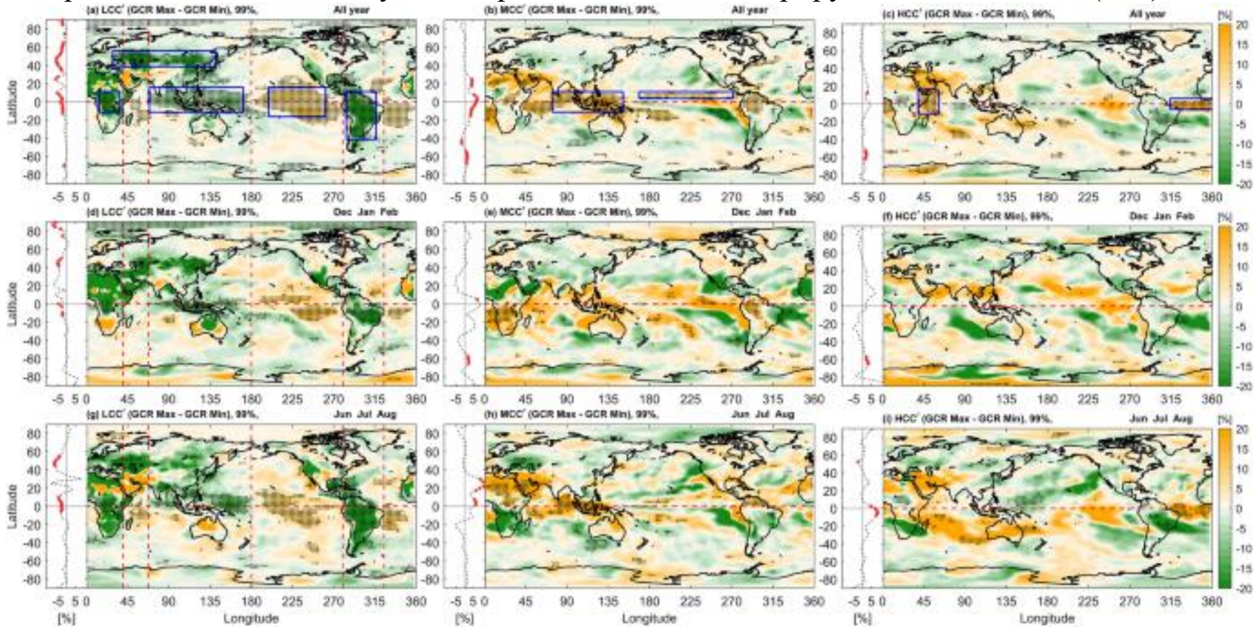

Рис 2.Источник:Kumar, V., и др., 2023

Виды в плане составных различий между группами максимума и минимума GCR. Слева направо столбцы обозначают аномалии LCC, MCC и HCC соответственно. Верхний ряд (a–c) представляет данные за весь год, средний ряд (d–f) относится к данным DJF, а нижний ряд (g–i) соответствует данным JJA. Черные точки обозначают области, где статистическая значимость превышает 99% в составном различии. Соответствующий график слева, изображенный пунктирными линиями на каждой панели, иллюстрирует зональную среднюю структуру, в то время как красные звездочки обозначают широтные зоны, где составные различия превышают 99% статистической значимости. Красные пунктирные линии на панелях LCC (a, d, g) обозначают восходящую и нисходящую ветви WC.

Заключение. Результаты исследования показывают, что существуют сильные статистические связи между солнечной активностью, галактическими космическими лучами (ГКЛ) и различными облачными слоями (LCC, MCC, HCC) в период 1979–2020 гг. Согласно полученным результатам, между солнечными пятнами и ГКЛ наблюдалась сильная отрицательная корреляция (−0,82), что привело к примерно 15% увеличению интенсивности ГКЛ на фоне ослабевающих солнечных циклов. Между ГКЛ и LCC была обнаружена умеренная отрицательная корреляция (−0,56 ± 0,03), а с ГКЛ (+0,42 ± 0,04) и ГКЛ (+0,26 ± 0,04) — положительная. Хотя эти результаты противоречат некоторым предыдущим исследованиям, в качестве объяснения были приведены различные методы определения, выполненные на пограничном слое атмосферы (ABL). В целом анализы показывают, что изменения ГКЛ оказывают существенное влияние на распределение облачности и образование облаков в различных слоях атмосферы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Andrews D.G., (2010), An Introduction to Atmospheric Physics -A Textbook, vol. 1, 2nd Edition, Cambridge University Press, Cambridge-New York.
2. Anoruo C.M., Okoro E.C., Okpala K.C., Orji P.O., Sivla W.T., Robert J.J., (2017), Overview of atmospheric physics to study climate variability, greenhouse gas impact, and atmospheric temperature profile, International Journal of Physical Sciences, in press.
3. Didenko, K. A., Koval, A. V., Ermakova, T. S., Sokolov, A. V., & Toptunova, O. N. (2024). Analysis of a secondary 16-day planetary wave generation through nonlinear interactions in the atmosphere. *Earth, Planets and Space*, *76*(1), 124.
4. Kumar, V., Dhaka, S. K., Hitchman, M. H., Yoden, S., et al. (2023). The influence of solar-modulated regional circulations and galactic cosmic rays on global cloud distribution. Scientific Reports, 13, Article 3707. https://doi.org/10.1038/s41598-023-30447-9
5. Liang S., Wang D., He T., Yu Y., (2019), Remote sensing of earth’s energy budget: synthesis and review, International Journal of Digital Earth, 12, 737-780.
6. Lilensten J., T. Dudok de Wit, Matthes K. (Eds.), (2016), Earth’s Climate Response to a Changing Sun, EDP Sciences Paris.
7. Lockwood M., Chambodut A., Barnard L.A., Owens M.J., Clarke E., Mendel V., (2018), A homogeneous aa index: 1. Secular variation, Journal of Space Weather Space Climate, 8, 27-53.
8. McIntosh, S. W., & Leamon, R. J. (2024). Deciphering solar magnetic activity: some (unpopular) thoughts on the coupling of the Sun’s “weather” and “climate”. *Frontiers in Astronomy and Space Sciences*, *11*, 1440708.
9. Okeke F.N., Audu M.O., (2017), Influence of solar and geomagnetic activity on climate change in Nigeria, International Journal of Physical Sciences, 12, 184- 193.
10. Scafetta N., Willson R.C., (2019), Comparison of Decadal Trends among Total Solar Irradiance Composites of Satellite Observations, Advances in Astronomy, 121, 48-96.
11. Solomon S.C., Liu H., Marsh D.R., McInerney J.M., Qian L., Vitt F.M., (2019), Whole atmosphere climate change: dependence on solar activity, Journal of Geophysical Research:Space Physics, 124, 3799-3809.

№ 1/2026 **səh.104-110**
UOT 523.3; 551.5

GÜNƏŞ AKTİVLİYİNİN YER İQLİMİNƏ TƏSİRİ: QARŞILIQLI TƏSİRLƏRİN DALĞA MODELİ

Emin Babayev
Nəsirəddin Tusi adına Şamaxı Astrofizika Rəsədxanası, Şamaxı, Azərbaycan
eminbabayev023@gmail.com

Xülasə.*Bu tədqiqat, 1979-cu ildən 2020-ci ilə qədər olan zaman intervalına diqqət yetirərək, dalğa qarşılıqlı təsir modelindən istifadə edərək Günəş aktivliyinin Yerin iqliminə təsirini araşdırır. Təhlil günəş ləkələrinin sayını, qalaktik kosmik şüaları (QKŞ) və müxtəlif atmosfer təbəqələrindəki bulud anomaliyalarını (LKŞ, MKŞ, HKŞ) əhatə edir. Nəticələr günəş ləkələrinin sayı ilə QKŞ arasında güclü mənfi korrelyasiya (−0.82) göstərir ki, bu da QKŞ intensivliyinin zəif günəş dövrləri zamanı təxminən 15% artdığını göstərir. Bundan əlavə, QKŞ dalğalanmaları QKŞ ilə orta dərəcədə mənfi korrelyasiya (−0.56 ± 0.03) və MKŞ (+0.42 ± 0.04) və QKŞ (+0.26 ± 0.04) ilə müsbət korrelyasiya göstərir. Bu nəticələr göstərir ki, günəş aktivliyindəki dəyişikliklər buludların əmələ gəlməsinə və paylanmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir və bununla da enerji balansını və atmosfer dövranını dəyişdirir. Əvvəlki tədqiqatların nəticələri ilə fərqlər bulud təbəqələrini atmosfer sərhəd təbəqəsinə (ABL) nisbətən təyin etmək üçün istifadə edilən metodlardakı fərqlərdən qaynaqlanır. Ümumilikdə, nəticələr göstərir ki, günəş dəyişkənliyi, xüsusən də GCR modulyasiyası vasitəsilə iqlimlə əlaqəli proseslərə təsir göstərir. Lakin, onun uzunmüddətli iqlim dəyişikliyindəki rolu insan fəaliyyətindən daha az əhəmiyyətli olaraq qalır.*

Açar sözlər: *Günəş aktivliyi, qalaktik kosmik şüalar (QKŞ), bulud örtüyü anomaliyaları, günəş dövrü, полная солнечная радиация (TSI), atmosfer sərhəd təbəqəsi (ABL), iqlim dəyişkənliyi, dalğa qarşılıqlı təsiri modeli.*

UDC 523.3; 551.5

THE IMPACT OF SOLAR ACTIVITY ON EARTH'S CLIMATE: A WAVE MODEL OF INTERACTIONS

Emin Babayev
Shamakhi Astrophysical Observatory named after Nasreddin Tusi, Shamakhi, Azerbaijan
eminbabayev023@gmail.com

Summary.*This study examines the influence of solar activity on Earth's climate using a wave interaction model, focusing on the time interval from 1979 to 2020. The analysis includes sunspot numbers, galactic cosmic rays (GCRs), and cloud anomalies in different atmospheric layers (LCC, MCC, HCC). The results show a strong negative correlation (−0.82) between sunspot numbers and GCRs, indicating that GCR intensity increases by approximately 15% during weaker solar cycles. Moreover, GCR fluctuations show a moderate negative correlation with LCC (−0.56 ± 0.03) and a positive correlation with MCC (+0.42 ± 0.04) and HCC (+0.26 ± 0.04). These results demonstrate that changes in solar activity significantly influence cloud formation and distribution, thereby altering the energy balance and atmospheric circulation. Differences with the results of earlier studies are due to differences in the methods used to define cloud layers relative to the atmospheric boundary layer (ABL). Overall, the results indicate that solar variability, particularly through GCR modulation, influences climate-related processes. However, its role in long-term climate change remains less significant than that of human activity.*

Keywords: *Solar activity, galactic cosmic rays (GCR), cloud cover anomalies, solar cycle, total solar irradiance (TSI), atmospheric boundary layer (ABL), climate variability, wave interaction model.*

Redaksiyaya daxilolma: 05.02.2026
Çapa qəbul olunma: 19.03.2026

№ 1/2026 səh.111-121

UDC 664.1

DOI 10.30546/JIECM.2026.001.2082

THE IMPACT OF EQUIPMENT FAILURE ON CONFECTIONERY PRODUCTION OPERATIONS

Hamid Shahmar oglu Abdullayev
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
hamid_abdullayev@unec.edu.az

Summary. *Mechanical wear of specific parts of confectionery machines has a significant impact on operational efficiency, product quality and overall productivity. Major machine components such as mixers, dies, cutting blades, conveyor belts are subject to wear due to wear, adhesion and fatigue problems. This article examines the operational problems caused by wear and strategies aimed at minimizing wear by focusing on advanced materials and improved predictive maintenance systems.*

Keywords: *Mechanical wear, Confectionery machines, Operational efficiency, Product quality, Predictive maintenance, Advanced materials, Cutting blades, Mixers*

Introduction. The confectionery industry is a vibrant sector that manufactures a broad variety of goods, including chocolate and bakery products. This sector relies on machinery to effectively create and process a wide range of products. These machines, designed for high-speed, precision operations, must sustain long-term performance to guarantee that manufacturing procedures are completed correctly, and consumer needs are met. However, the rigorous working conditions under which these machines operate frequently cause considerable mechanical wear on many components. Mechanical wear refers to the slow loss of material qualities or physical dimensions caused by the mechanical contact of two surfaces in relative motion [1]. This is a common occurrence in the confectionery industry, as machine parts come into contact with abrasive materials such as sugar, nuts, cocoa, and are subjected to constant frictional, cyclic loads. In a typical confectionery production line, machines such as mixers, cutters, conveyors, molds, tempering units are subject to varying degrees of wear that can affect both operational efficiency and product quality.

Wear may significantly affect machine performance. Worn parts can cause failures, resulting in unscheduled downtime, increased maintenance costs, and inefficient production cycles. For example, worn molds might generate substandard products, whereas malfunctioning cutting blades can make irregularly shaped confections, lowering product attractiveness and increasing waste. Secondly, worn equipment requires more power to create the same product, thereby increasing energy usage. Moreover, increasing maintenance costs and lengthy equipment downtime have an impact on confectionery the company's financial health. Furthermore, quality difficulties caused by wear may destroy consumer confidence and harm brand reputation. As a result, decreasing mechanical wear is becoming an important technique for not just increasing machine longevity, but also improving overall operating efficiency. This section provides comprehensive understanding of specific causes of tribological phenomena in confectionery machinery and their direct and indirect effects on operations. It focuses on key machine components such as mixers, dies, cutters, conveyors and packaging systems that are subject to various types of wear as a result of different operations, examining possible wear mechanisms that can affect the components and operational problems they cause.

Mechanical wear of critical parts in confectionery machinery. Mechanical wear of specific parts in confectionery machinery is a major problem for manufacturers as it can directly impact operational efficiency, profitability and product quality. Critical parts of confectionery machinery are subject to unique stresses that lead to various types of wear. It is crucial to understand wear mechanisms specific to each part and to identify effective strategies to reduce them and extend the

№ 1/2026 səh.111-121

lifespan of machines. The main machine parts involved in confectionery production and their wear are as follows.

Mixers and bowls. Mixers play an important role in production of confectionery products, where ingredients such as sugar, cocoa, flour, milk and oil are mixed to form a dough-like product. Mixers, which perform the main function of homogenizing the mixture to ensure a uniform consistency, come in various forms. Fig. 1 shows an example of SP-60HA model mixer used in the industry.

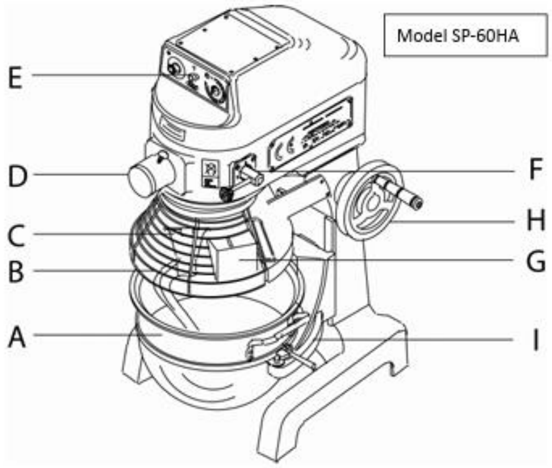

a)

b)

Figure 1. The SP-60HA industrial mixer model's appearance: a) schematic view, b) real view

The primary components of this equipment are as follows:

A) Bowl - a big container utilized to blend elements together. B) Removable bowl guard: this guard keeps materials from splashing and provides safety while mixing. C) The machinery that rotates and powers the mixing attachments is called a planetary shaft. D) Attachment hub - a mixer hub through which one can add extra accessories. The accessories help in broadening the applications of the mixer beyond mixing. E) Control panel - a component that contains the machine's buttons and controls. F) Gear lever - used in changing the power or mixing speed controls. G) Attachment bar – an opening through which ingredients are poured into the mixing bowl while running the machine. H) Bowl lifter (wheel) – a tool that helps in lifting and lowering the mixing bowl. I) Bowl holder – helps keep bowl in position during process.

This mixer has widespread application in commercial kitchens, bakeries, and food processing companies to execute large mixing operations.

Ingredients such as sugar, nuts, and other grainy materials are extremely abrasive. Such materials in contact with bowl and mixer surfaces will gradually wear away the blade material and the inner surface of the bowl. This is called abrasive wear, and results in material loss integrity, uneven mixing, and possible product contamination. Repeated exposure to water and food acids in the mixture, e.g., cleaning agents used in the process of repair, can cause corrosion of mixers, and steel components in general. The process of corrosion weakens the surface and causes rusting, which can result in the formation of bacteria. On the other hand, mixers rotate at high speeds, and the cyclic mechanical loading they are subjected to can cause initiation and propagation of cracks. These cracks, in the long term, lead to complete failure of the bowl or blade, which means equipment replacement and resulting downtime. Worn mixers lead to poor and uneven mixing, along with a higher potential for contamination as a result of metal surface deterioration. Also, the problems that have been observed in mixers affect the flavor and visual presentation of the finished product.

Cutting and shaping equipment. These are used for cutting and shaping various confectionery products such as chocolate and pastry. Such examples are shown in Fig. 2.

№ 1/2026 səh.111-121

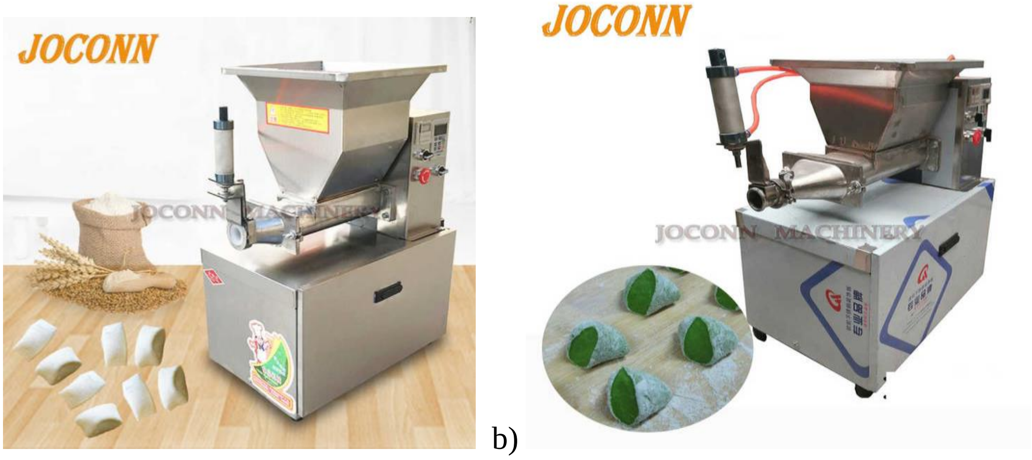

a) b)

Figure 2. Joconn automatic cutting machines: a) for cutting dough, b) for cutting products such as marmalade.

Process accuracy is necessary to ensure uniform product sizes and shapes as per packaging specifications. When the cutting blades contact tacky products like caramel or chocolate, the substance is carried from the product to the surface of the blades. This creates a residue that dulls the cutting edge of the blade as time goes by. The fact that the cutting process is carried out at high speed causes the production of heat due to friction [2]. Sustained exposure to heat may initiate microstructural modification in the material of the blades, causing material degradation and the development of cracks, especially for less hard steel cutting tools. Additionally, on occasion, ingredients with high hardness (e.g., nuts) are processed, and this might cause abrasive blade wear. Ongoing friction caused by these particles with the blades will cause attrition of the cutting edges of the blades and subsequently reduce their cutting efficiency. Rusty cutting blades result in low accuracy during the cutting process. This can be seen from shape and size imperfections in products. Imperfect product sizes can impact packaging efficiency, leading to wasted material, high labour costs, and potential customer dissatisfaction. In addition, these blades should frequently be sharpened or replaced, thereby increasing operating costs.

Rollers and conveyor belts. These are critical to all stages of food processing, from preparation to packaging, and the transportation of the product. They facilitate the smooth and efficient operation of the production line and ensure smooth flow of material. Fig. 3 shows food-grade conveyor belts made by the production company Chiorino.

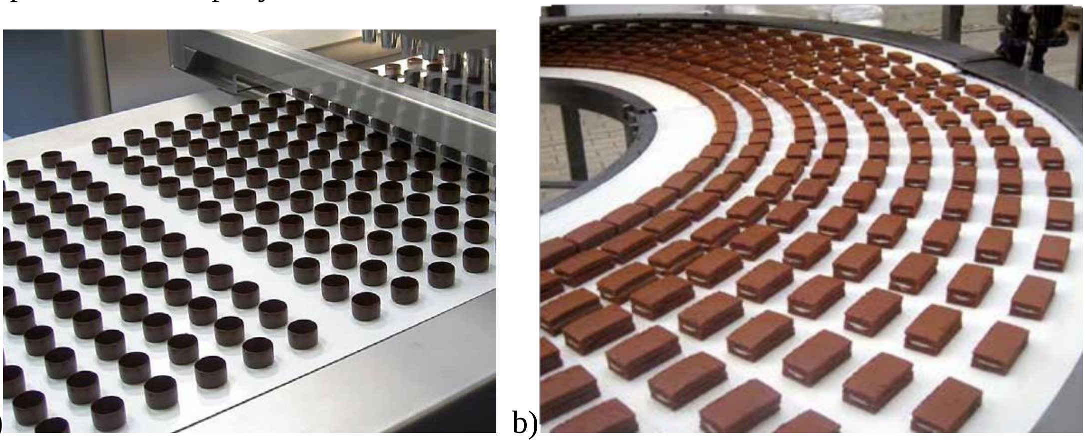

a) b)

Figure 3. Chiorino food-grade conveyor systems

Conveyors often carry materials that cause abrasion. When raw materials such as flour and sugar are mixed with other raw materials, they tend to create dust particles that can wear down the surface of the conveyor belt. The dust particles also tend to settle in the rollers' grooves, causing uneven movement and further wear. Conveyor systems are subject to constant stress, bending, and vibration.

With time, these processes cause material fatigue. In high-stress locations, like pulleys and other joints, metal parts may warp or crack, lowering the efficiency of the system as a whole. In certain instances, conveyor belts can be exposed to food-grade oils or cleaning agents [3]. With extended exposure to these chemicals, particularly if the components are not chemical-resistant to the particular chemicals, the materials can deteriorate. Misalignment due to conveyor belt wear and revolving components prevents smooth flow of the product. A single failure in halting a conveyor would cause significant downtime at the factory, thereby raising operating expenses as well as compromising the plant efficiency as a whole.

Various molds. The molds provide the products with a desired shape. These components are meant to provide the final product with a uniform texture and shape, enabling consistency and quality. Fig. 4 illustrates a candy molding machine manufactured by Ningbo Lufeng Mould Mechanical Co. Ltd.

a) b) 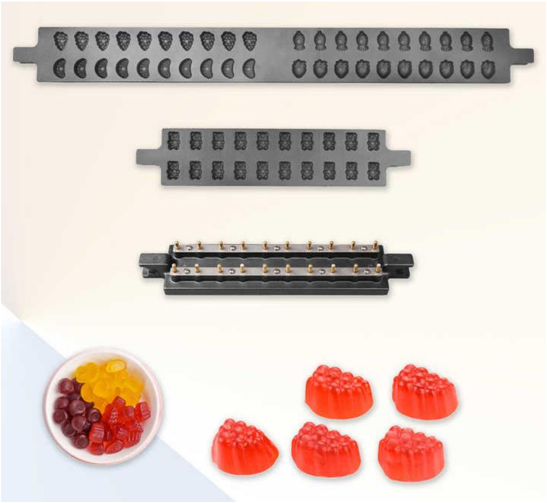

Figure 4. Confectionery molding equipment from Ningbo Lufeng Mould Mechanical Co. Ltd: a) lollipop molds, b) jelly molds

Molds are constantly exposed to sticky food such as chocolate and candy syrup. These materials adhere to the mold surface during cooling or solidification, and over time, they strip the material from the mold surface, causing adhesive erosion. These parts are subjected to ongoing temperature changes in the cooling and heating cycle process. This temperature fluctuation causes the mold material to expand and contract, thereby weakening the material and causing cracks on the mold surface. For some cases, the use of hard or crystalline ingredients (e.g., sugar crystals in hard candies) can lead to abrasive wear of the mold surfaces, degrading the mold's ability to form accurate shapes [4]. Worn molds result in defective or non-conforming shapes that result in material loss. In addition, the process can entail frequent replacement, which contributes to added cost. Non-compliant molds can also damage customer satisfaction by affecting the product's appearance along with the general quality.

Operational difficulties due to wear mechanisms. In confectionery sector, mechanical wear on parts of machines causes a number of operational problems that directly impact production effectiveness, profitability, and quality. The impact of this process is not only limited to the concerned components themselves but can spread along the entire line of production, impacting the entire production process. These can be caused by regular breakdowns and poor product quality, all of which have the ability to disrupt production cycles and render a business uncompetitive.

Lack of accuracy and product quality. Among the most direct and obvious problems introduced by worn-out components is the loss of accuracy during the production process. While manufacturing confectioneries, consistency in product texture, shape, and size is quite crucial. As mentioned in the

№ 1/2026 səh.111-121

previous section, when these critical parts are worn, their ability to perform their tasks with precision is affected.

Increased unscheduled downtime and maintenance costs. Another significant operation problem is a higher rate of unscheduled downtime due to the failure of worn parts. Wear on major machine components increases the risk of failure, and these unplanned failures will disrupt the manufacturing plan, introducing all forms of delays. Unplanned maintenance due to worn surfaces often involves emergency repairs that are more costly than scheduled interventions. The cost of spare parts, maintenance, and production time lost due to machine downtime can be high. In addition, frequent maintenance is not always likely to bring the equipment back to optimum efficiency, leading to recurrent problems with the same or equivalent parts. For example, friction-damaged conveyor belts may be replaced from time to time, and unless correct reasons for friction wear (i.e., unequal tension and incorrect adjustment) are identified and rectified in advance, the wear cycle will continue.

Low energy efficiency and increased operating costs. Whenever equipment parts such as mixers, conveyors and cutting tools become worn out, their effectiveness slows down, requiring more energy use. For example, a tired motor or an inefficient belt mechanism on a conveyor will require additional power to drive at the same speed, consequently increasing the system's energy use. Similarly, mixers losing their cutting edge would be less efficient in achieving the same mixing effectiveness and would require longer times and higher power to work with ingredients. While energy is increasingly expensive, inefficient equipment not only lead to additional higher production costs but also environmental considerations. Other than that, wear issues induced may impose greater loads on other equipment components. For example, if a conveyor system is operating inefficiently due to worn rollers or belts, this can slow down the whole production line, making other components work harder. This leads to additional mechanical wear on other machine parts.

Disruption of the production line and workflow. Since broken parts cause production interruptions, all workflows can be affected. In a typical confectionery production line, the various processes are highly dependent on each other - mixing, forming, cutting, heating, and packaging are consecutive. Breakage of one component can cause disruptions further down in the process. For example, if the molding system does not result in products in the desired specifications, products may jam in the molding process, resulting in a backlog in the following processes such as labeling and packaging. This disruption affects not only product manufacturing, but also results in inefficiency in labor resources. Laborers may be compelled to stop between breaks or to do emergency maintenance, taking attention away from other essential tasks. Additionally, production delay can lead to extended time of delivery and strained relationships with suppliers or customers.

Greater contamination and product defect risk. Mechanical wear can lead to severe contamination and product defect risks, especially when it affects components in direct contact with food. For example, worn conveyor belts or cutting equipment can have cracks, loose parts, and rough edges that can damage the product. Small pieces of metal shavings and particles of rubber are some of the foreign bodies capable of causing contamination hazards, as well as food safety and regulatory non-compliance. Mold wear, especially while processing sticky products such as caramel, will have the materials sticking to the mold surface. As more material builds up, the mold will deteriorate and release tiny particles into the product, contaminating it. These issues are applicable to the confectionery industry, where consumer health is a major issue because food products must be manufactured to meet safety standards.

Strategies to reduce wear of machine parts. Reducing wear of specific machine parts in confectionery manufacturing is essential to increase machine longevity and maintain product quality. As discussed earlier, wear occurs in a variety of forms. Effectively combating wear requires adopting a combination of design optimizations, material selection, advanced coatings, predictive maintenance, and best operating practices. Below, we review various strategies that can be applied to machine components to minimize wear and improve overall performance.

№ 1/2026 səh.111-121

Use of high-quality, wear-resistant materials. One of the most effective strategies for minimizing wear of machine parts is to use materials specifically designed to resist wear under high-stress conditions. Selecting right materials for critical components such as mixers, cutting tools, molds, and conveyor systems can significantly extend the service life of these parts and reduce frequency of replacement. Harder alloys and carbide materials (materials such as hardened steels, tool steels, and tungsten carbide) are widely used in environments where wear or wear is prevalent [5]. For example, cutting blades that process abrasive materials such as nuts can benefit from tungsten carbide tips or coatings. These materials are designed to maintain sharpness and resist wear from harsh interactions with abrasives. Corrosion-resistant materials, such as stainless steel (SS304, SS316) or special alloys, should be used, especially in environments where moisture is likely to be present [6]. These materials provide enhanced protection against rust and general degradation, which are common forms of wear in food processing environments. Conveyor systems and parts subject to friction, such as belts, can be designed with polymeric materials such as polyethylene, which are wear-resistant and provide low friction. These materials can both reduce the need for frequent lubrication and help prevent wear on conveyor belts and rotating elements.

Applying special coatings to machine components is a powerful strategy for reducing wear, especially on parts subject to abrasive or adhesive wear. Coatings and surface treatments protect the base material from direct exposure to harmful conditions such as heat, friction, and chemicals. Depending on the specific wear mechanism and the function of the component, different types of coatings can be applied. The following are some example application areas:

Hard chrome coating: One of the most commonly used coatings in the food industry is hard chrome coating. It is ideal for parts that are subject to abrasive wear, such as cutting tools and molds. The coatings offer a hard, smooth surface that is highly resistant to wear and reduces friction, allowing components to last longer [7].

Nickel coating: Nickel-based coatings, often used in high-wear applications, offer good corrosion resistance and hardness [8]. Nickel coating can be applied to components such as mixers and conveyors, as they create a hard, non-stick surface that is resistant to both adhesion and corrosion.

PTFE (Polytetrafluoroethylene) and Teflon coatings: Parts that are frequently subjected to friction can benefit from coatings made from materials such as PTFE (Teflon) [9]. These coatings provide low friction and minimize the need for lubrication. In addition, they help prevent sticky food products such as chocolate or caramel from accumulating on the machine's surface. Surface coatings not only reduce mechanical wear, but also help to improve heat resistance, ease of cleaning and minimize contamination, all of which are important factors in food production.

Systematic cleaning and lubrication. Regular maintenance, cleaning and lubrication procedures are essential to reduce problems. In the confectionery industry, where machines are constantly exposed to food, the accumulation of residues on surfaces is a major cause of fouling. For molds and cutting tools that work with adhesives, regular cleaning prevents the accumulation of food residues that can lead to adhesive fouling. Automated systems, such as clean-in-place (CIP) can be used to clean inaccessible areas without dismantling the machines. Proper cleaning also reduces the risk of contamination and ensures that no foreign particles remain that could damage the equipment. In addition, proper lubrication is essential to reduce friction, especially in moving components such as conveyor belts and sprockets. Lubricants should be selected based on the type of machine and operating conditions. It is also useful to periodically check the condition of the lubricants to ensure that they are still effective. Over time, lubricants deteriorate, becoming less effective in reducing friction and, consequently, wear. Regular inspection ensures that the correct type of lubrication is used and that machine parts are well maintained. A strict cleaning and lubrication schedule ensures that machines operate normally, which is essential for maintaining production efficiency and product quality.

Integrating Failure Mode and Effect Analysis (FMEA) with wear reduction strategies. FMEA helps identify, evaluate, and prioritize potential failure modes and their impact on machine performance. To integrate this, the following steps should be followed:

Identify failure modes: List possible failure modes associated with wear (e.g., overheating, lack of lubrication, material fatigue) and evaluate the likelihood and impact of each.

Analyze impacts: Determine the consequences of each failure mode on machine performance, downtime, safety, and costs. For example, if lubrication fails, the impact could be significant wear on components.

Evaluate causes: Consider the root causes of wear, such as poor maintenance, incorrect operation, suboptimal materials, or lack of monitoring.

Implement control measures: Identify control measures for each failure mode, such as regular maintenance schedules, material upgrades, or operator training.

Prioritize actions: Use the Risk Priority Number (RPN) from the FMEA to prioritize which failure modes should be addressed first. The higher the RPN, the more urgent the action should be.

The FMEA method uses a systematic approach to assess risks in a process by evaluating three key factors: Severity, Occurrence, and Detection. Each of these factors is given a rating, and the RPN is calculated to determine the priority of improvement actions. In the FMEA method, RPN helps prioritize potential hazards based on their severity, occurrence, and detection. The RPN formula is as follows:

$$RPN = Severity\ (S) \times Occurrence\ (O) \times Detection\ (D)$$

Severity (S): How serious the impact of the failure will be if it occurs. The scale typically ranges from 1 (no impact) to 10 (extremely severe).
Occurrence (O): The probability that the failure will occur. This is typically rated on a scale of 1 (difficult) to 10 (very likely).
Detection (D): How likely it is that the failure will be detected before it causes damage. A rating of 1 indicates that the failure will be detected almost certainly, while 10 indicates that it is very unlikely that it will be detected.
Once all RPN values for each failure mode have been calculated, we can calculate the Critical Value to help determine the threshold at which the above risks are considered critical. The Critical value formula is as follows:

$$\text{Critical Value} = \frac{Total\ RPN}{Number\ of\ Risks}$$

In the study [10] by Namhata et al., a new methodology was proposed to evaluate RPN and Design Failure Mode and Effects Analysis (DFMEA). The results of statistical analysis support the effectiveness of the proposed methodology. The results show that this approach can be successfully applied to prioritize failure modes in DFMEA, especially in the following scenarios:

- When the DFMEA team encounters disagreement on the rating scale for Severity (S), Occurrence (O), and Detectability (D).
- When multiple failure modes have the same RPN values, which makes prioritization difficult.
- When all three failure modes (S, O, and D) are considered equally important in the evaluation process.

DFMEA is an analytical technique applied during the design phase of product development. It is a proactive approach used to identify potential weaknesses in a product design at an early stage. DFMEA serves as a specialized tool during the product design phase to improve the robustness and reliability of the final product. The main goal of DFMEA is to identify, eliminate, or reduce potential failure modes before manufacturing drawings are finalized and released for production. By implementing DFMEA early in the design process, companies can reduce risk, improve product quality, and increase reliability, resulting in a more efficient and failure-resistant product. The proposed methodology enhances the prioritization process by overcoming the limitations of traditional FMEA and providing a more structured approach to risk assessment.

№ 1/2026 səh.111-121

In the study [11] conducted by Ozilgen, Failure Mode and Effects Analysis (FMEA) was applied to assess risks in the production of hazelnut Turkish delight, especially in processes based on traditional methods and equipment. The study identified potential failure modes, their effects, and root causes along the production flow. The processing steps with the highest Risk Priority Numbers (RPN) were those involving intensive manual handling of food by workers with RPN values of 216 and 189. These were followed by risks related to chemical contamination at various stages of production. By implementing corrective actions, the RPN values were significantly reduced. As a result, the application of the FMEA model in the production of confectionery products led to improvements in both the safety and quality of the final products.

Advances in machine fault detection. As food industry continues to evolve, so does the technology used to monitor wear and optimize machine performance. Advances in fault monitoring have become increasingly critical to ensuring the proper functioning of confectionery machines. With the rise of Industry 4.0 and Internet of Things (IoT), manufacturers now have access to more sophisticated tools to monitor wear mechanisms in real time. These innovations not only help detect wear before it becomes a significant problem but also allow for proactive management of machine performance to prevent unplanned downtime, reduce maintenance costs, and improve product quality. This section describes some of the most important advances in monitoring for various products, focusing on key technologies that are revolutionizing the detection, measurement, and mitigation of wear.

Predictive Maintenance (PdM). PdM is one of the most significant advances in fault monitoring, especially in complex and high-performance manufacturing environments such as bakery production. Predictive maintenance tools use data collected from sensors, historical performance data, and advanced algorithms to predict the likelihood of a machine component failing. Rather than relying on routine inspections or waiting for a component to fail, predictive maintenance aims to intervene before a problem occurs, increasing efficiency.

Internet of Things (IoT) technology. The integration of this technology into machines allows for real-time monitoring of critical machine components. Sensors installed in various components can continuously obtain valuable information about the operating conditions of machines, wear and performance. Vibration analysis is one of the most widely used methods for detecting wear in rotating parts [12]. Vibration sensors can monitor vibrations from motors, mixers, conveyors and other moving parts, which can provide early indications of imbalance, misalignment or wear. Increased vibration levels often indicate that parts such as gears or roller bearings are starting to wear. By monitoring vibration patterns in real-time, operators can identify emerging problems before they cause equipment failure. Excessive heat is a common sign of wear, especially in components that are subject to friction. Temperature sensors can monitor parts such as mixers, where excessive heat can indicate abnormal friction, inadequate lubrication and blockage. This allows manufacturers to detect problems with worn parts and take corrective action before heat causes major damage to components. IoT-enabled lubrication systems are especially popular in parts that require regular lubrication, such as conveyor systems and mixing equipment. Real-time monitoring of lubrication conditions can help detect whether the lubrication level is adequate or if the lubricant is contaminated with abrasive particles. This proactive monitoring prevents excessive wear and extends the life of components through proper operation. By using these monitoring systems, manufacturers can monitor the health of their machines and make timely decisions regarding maintenance. It helps reduce the risk of unplanned downtime.

Data analysis and Machine Learning (ML) algorithms. The application of ML algorithms in predictive maintenance is revolutionizing machine monitoring. Machine learning models analyze historical performance and environmental data (such as temperature, vibration, and operating load) to predict the wear of specific machine components. For example, ML algorithms can analyze trends in vibration levels over time to predict when a particular part, such as a conveyor belt, will need to be repaired or replaced. Over time, the model improves its predictions as it learns from new data, which leads to more accurate predictions. ML can also be used to predict specific failure modes for different parts. By

identifying the main wear mechanisms (abrasive, adhesive, corrosive), manufacturers can take targeted measures to prevent wear in specific areas. This also allows for scheduling part replacements before the failure leads to critical damage. Recently, advanced platforms have been available that integrate predictive maintenance tools to help manufacturers manage wear and other issues. These platforms centralize all the data collected from predictive maintenance models (sensors) into a single interface, providing operators with a comprehensive view of the health of their machines. These systems can also send automatic alerts when a part is predicted to fail.

Advanced imaging and Non-Destructive Testing (NDT) techniques. Advanced NDT techniques are increasingly being used to monitor critical machine parts, especially those that cannot be easily inspected without significant downtime. These techniques allow for in-depth inspection of machine components without dismantling the equipment or stopping production.

Infrared imaging, one of the NDT techniques, is a powerful tool for detecting problems in machines [13]. In the confectionery industry, thermography can be used to identify overheating parts such as motors, rollers, or mixers. Excessive friction or improper lubrication often causes parts to overheat, and IR cameras can quickly detect temperature changes between different machine components.

Ultrasonic testing is another widely used NDT technique that uses high-frequency sound waves to detect internal defects in metal components. Ultrasonic sensors can be used to assess the thickness of major machine parts under investigation without dismantling them. By assessing the integrity of the material, ultrasonic testing can identify hidden wear patterns, such as cracks or material thinning, which are not visible with traditional methods.

Conclusion. To sum up, mechanical wear of specific parts of machines used not only in confectionery production machines, but also in the food industry, has a significant impact on production efficiency, operating costs, and most importantly, product quality. Targeted strategies, including the use of advanced materials, precise maintenance schedules, and modern monitoring technologies, are essential to overcome these problems. Paying attention to the longevity of key components such as mixers, molds, cutting blades, and conveyor systems can lead to improved operational performance. By adopting these methods, the confectionery manufacturing industry can maintain high-quality production standards while minimizing downtime and costs.

REFERENCES

1. Swain, B., Bhuyan, S., Behera, R., Mohapatra, S. S., & Behera, A. (2020). Wear: a serious problem in industry. *In IntechOpen eBooks*. https://doi.org/10.5772/intechopen.94211
2. Storchak, M., Möhring, H., & Stehle, T. (2021). Improving the friction model for the simulation of cutting processes. *Tribology International*, *167*. https://doi.org/10.1016/j.triboint.2021.107376
3. Weihe, T., Schnabel, U., Winter, H., Möller, T., Stachowiak, J., Neumann, S., Schlüter, O., & Ehlbeck, J. (2021). Reduce and refine: Plasma treated water vs conventional disinfectants for conveyor-belt cleaning in sustainable food-production lines. *Journal of Applied Physics, 129(22).* https://doi.org/10.1063/5.0047112
4. Šmídová, I., Čopíková, J., Maryška, M., & Coimbra, M. (2003). Crystals in hard candies. *Czech Journal of Food Sciences, 21(5),* 185–191. https://doi.org/10.17221/3497-cjfs
5. Konyashin, I. (2014). Cemented carbides for mining, construction and wear parts. *In Elsevier eBooks (pp. 425–451).* https://doi.org/10.1016/b978-0-08-096527-7.00015-5
6. Kain, V. (2011). Corrosion-Resistant materials. *In Elsevier eBooks* (pp. 507–547). https://doi.org/10.1016/b978-0-12-385142-0.00012-x
7. Ardashev, D. V., & Degtyareva-Kashutina, A. S. (2022). Technological aspects of applying high-quality hard chrome coating to titanium parts for the oil and gas industry. *Proceedings of Oil Gas Scientific Research Projects Institute SOCAR.* https://doi.org/10.5510/ogp2022si100699

8. Chintada, V. B., Koona, R., & Bahubalendruni, M. V. a. R. (2021). State of Art review on Nickel-Based Electroless Coatings and materials. *Journal of Bio- and Tribo-Corrosion, 7(4).* https://doi.org/10.1007/s40735-021-00568-7
9. Deshwal, D., Belgamwar, S. U., & Bekinal, S. I. (2024). Tribological characterization of PTFE composites for ball bearing applications. *Cogent Engineering, 11*(1). https://doi.org/10.1080/23311916.2024.2434625
10. Namhata, N. P., Naskar, N. S. K., Bose, N. D., & Chatterjee, N. S. (2021). Risk Priority Number (RPN) assessment in design failure modes and effective analysis for the Automobile Plant using factor analysis. *Instant Journal of Mechanical Engineering*, 20–24. https://doi.org/10.36811/ijme.2021.110006
11. Ozilgen, S. (2012). Failure Mode and Effect Analysis (FMEA) for confectionery manufacturing in developing countries: Turkish delight production as a case study. *Food Science and Technology, 32(3),* 505–514. https://doi.org/10.1590/s0101-20612012005000083
12. Huseynzade, E., & Abdullayev, H. (2024). Usefulness of vibration analysis techniques and sensors to improve the monitoring of industrial equipment. *Journal of Innovations in Business and Industry, 2(4),* 217–222. https://doi.org/10.61552/jibi.2024.04.004
13. Huseynzade, E., & Abdullayev, H. (2024). Infrared imaging analysis as non-destructive maintenance of food processing equipment. *Journal of Materials and Engineering, 2(4),* 315–322. https://doi.org/10.61552/jme.2024.04.009

UOT 664.1

AVADANLIQLARIN NASAZLIĞININ ŞİRNİYYAT MƏMULATLARI İSTEHSALI ƏMƏLİYYATLARINA TƏSİRİ

Həmid Şahmar oğlu Abdullayev
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
hamid_abdullayev@unec.edu.az

Xülasə. *Şirniyyat maşınlarının xüsusi hissələrinin mexaniki yeyilməsi əməliyyat səmərəliliyinə, məhsulun keyfiyyətinə və ümumi məhsuldarlığa əhəmiyyətli təsir göstərir. Mikserlər, qəliblər, kəsici bıçaqlar, konveyer lentləri kimi əsas maşın komponentləri abraziv yeyilmə, adheziya və yorğunluq problemləri səbəbindən yeyilməyə məruz qalır. Bu məqalə yeyilmənin yaratdığı əməliyyat problemləri, qabaqcıl materiallara və təkmilləşdirilmiş proqnozlaşdırıcı texniki qulluq sistemlərinə diqqət yetirərək aşınmanı minimuma endirməyə yönəlmiş strategiyaları araşdırır.*

Açar sözlər: *Mexaniki yeyilmə, Şirniyyat maşınları, Əməliyyat səmərəliliyi, Məhsulun keyfiyyəti, Proqnozlaşdırılmış texniki qulluq, Qabaqcıl materiallar, Kəsmə bıçaqları, Mikserlər*

УДК 664.1

ВЛИЯНИЕ ВЫХОДА ИЗ СТРОЯ ОБОРУДОВАНИЯ НА ПРОЦЕСС ПРОИЗВОДСТВА КОНДИТЕРСКИХ ИЗДЕЛИЙ

Хамид Шахмар оглы Абдуллаев
Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC)
hamid_abdullayev@unec.edu.az

Резюме. *Механический износ отдельных частей кондитерских машин оказывает существенное влияние на эффективность работы, качество продукции и общую производительность. Основные компоненты машин, такие как смесители, матрицы, режущие лезвия и конвейерные ленты, подвержены износу из-за абразивного износа, адгезии и*

№ 1/2026 **səh.111-121**

усталости. В статье рассматриваются эксплуатационные проблемы, связанные с износом, стратегии, направленные на минимизацию износа, с упором на современные материалы и усовершенствованные системы предиктивного обслуживания.

Ключевые слова: *Механический износ, Кондитерское оборудование, Эффективность эксплуатации, Качество продукции, Прогностическое обслуживание, Современные материалы, Режущие лезвия, Миксеры*

Redaksiyaya daxilolma: 15.01.2026
Çapa qəbul olunma: 19.03.2026

№ 1/2026 səh.122-127

УДК 621.9:664
DOI 10.30546/JIECM.2026.001.2084

ПОВЫШЕНИЕ ИЗНОСОСТОЙКОСТИ ДЕТАЛЕЙ И РАБОЧИХ ОРГАНОВ ПИЩЕВОГО ОБОРУДОВАНИЯ

Конул Расим кызы Гасанова
Азербайджанский Технологический Университет
k_qasanova@mail.ru

Резюме. *В статье рассматриваются проблемы повышения износостойкости деталей и рабочих органов технологического оборудования пищевой промышленности. Проведен анализ причин изнашивания, влияния трения и агрессивных сред на эксплуатационные характеристики машин. Особое внимание уделено современным методам повышения надежности оборудования за счет применения новых материалов, технологий поверхностного упрочнения и рациональных конструктивных решений. Представлены практические рекомендации по снижению износа и увеличению срока службы оборудования.*

Ключевые слова: *пищевая промышленность, износ, трение, надежность, долговечность, упрочнение поверхности, материалы, оборудование.*

Введение. Во всех отраслях промышленности Азербайджана ставится цель максимально устранять потери и нерациональные расходы не ремонт и запасные части оборудования.

Бесперебойность работы оборудования важна для каждого промышленного предприятия, в особенности для пищевых предприятий.

Характерной особенностью современного пищевого производства является интенсификация технологических процессов и повышение производительности оборудования. Эта особенность влечёт за собой увеличение скорости изнашивания поверхностей деталей, ы в результате нарушение нормальной работы всего оборудования [60]. В конечном итоге предприятия несут убытки не только от простоя оборудования, но и от порчи продуктов.

Поэтому повышение износостойкости трущихся деталей пищевых оборудований является одной из основных задач в проблеме увеличения срока службы и надёжности работы машин, используемых в пищевой промышленности.

В настоящеем время особое внимание уделяется разработке средств борьбы изнашиванием, базирущихся не только на тщательно анализе износа деталей оборудования предприятей пищевого прозводства, но и подборе технологических сред, в которых они работают.

Для решения данной проблемы рекомендуются следующие мероприятия **[1]:**

1. разработка конструкций, рациональных с точки зрения уменьшения интенсивности изнашивания. Оно направлено на улучшение условий работы трущихся сопряжений и облегчения ремонта;

2. выбор материала деталей, обладающего достаточной износостойкостью в данных условиях эксплуатации (например, использование легированных сталей и качественных чугунов намного повышает износостойкость оборудования);

3. технологические улучшения свойств трущихся поверхностей, повышающие износостойкость в данных условиях эксплуатации;

4. эксплуатационные мероприятия, снижающие интенсивность изнашивания (например, своевременная и качественная смазка трущихся поверхностей).

Из-за отсутствия необходимых рекомендаций выбор материалов для изготовления трущихся деталей, а также методов технологической их обработки очень часто не обоснован,

№ 1/2026 səh.122-127

носит случайный характер, что всегда приводит к сокращению долговечности деталей оборудования.

Анализ надёжности оборудования ряда предприятий пищевой промышленности показал, что причиной отказов в 80% случаев является катастрофический износ поверхности рабочих органов.

Установлено, что в результате износа рабочих органов пищевых машин производительность снижается в 1,5-2 раза и более чем в 2 раза возрастает расход электроэнергии и ухудшается качество перерабатываемого сырья. Достигнутый уровень износостойкости рабочих органов крайне низок и на наиболее нагруженных деталях не превышает 100-150 часов их непрерывной работы Пищевая промышленность играет важную роль в обеспечении населения качественными продуктами питания и является одной из ключевых отраслей экономики. В условиях роста объемов производства и внедрения высокопроизводительных технологий возрастает значение надежности и долговечности технологического оборудования.

Как показывает анализ эксплуатации машин, основной причиной их выхода из строя является износ деталей и рабочих органов, возникающий под воздействием трения, нагрузок и агрессивных сред . Это приводит к увеличению затрат на ремонт, снижению производительности и ухудшению качества продукции.

Актуальность исследования. Актуальность темы обусловлена необходимостью повышения эффективности работы оборудования пищевой промышленности, снижения эксплуатационных расходов и увеличения срока службы машин. В современных условиях особое значение приобретает борьба с износом, который является основной причиной отказов оборудования.

Установлено, что до 80% отказов оборудования связано с износом рабочих поверхностей . При этом производительность оборудования снижается в 1,5–2 раза, а энергопотребление значительно возрастает.

Цель и задачи исследования. Цель исследования — повышение износостойкости деталей и рабочих органов пищевого оборудования путем применения современных методов упрочнения и рационального выбора материалов.

Задачи исследования:
- анализ причин и механизмов изнашивания;
- исследование факторов, влияющих на трение и износ;
- разработка методов повышения износостойкости;
- оценка эффективности применения новых материалов и технологий.

Объект и предмет исследования. Объект исследования — детали и рабочие органы оборудования пищевой промышленности, функционирующие в условиях трения и воздействия агрессивных сред.

Предмет исследования — процессы изнашивания, методы их снижения и повышения надежности оборудования.

Научная новизна. Научная новизна работы заключается в:
- комплексном анализе факторов, влияющих на износ деталей пищевого оборудования;
- обосновании выбора материалов с учетом условий эксплуатации;
- разработке рекомендаций по повышению износостойкости рабочих поверхностей;
- применении современных методов упрочнения для увеличения срока службы оборудования.

Расчеты деталей на прочность. Около 90 лет изучают явления усталости, однако их физическая сущность ещё далеко не ясна. наиболее достоверной теорией разрушения от усталости является статическая теория усталостной прочности Н. Н. Афанасьева, устанавливающая диалектический характер процессов упрочнения и разупрочнения металла под действием переменных нагрузок.

№ 1/2026 səh.122-127

Кривая усталости, показывающая зависимость числа циклов нагружений от величины напряжения, представляет собой гиперболическую кривую высшего порядка. В области напряжений, обычно принимаемых для деталей машин, она незначительно наклонена к оси числа циклов нагружений, следовательно, даже небольшое уменьшение действующего напряжения должно приводить к значительному увеличению числа циклов. Небольшой наклон кривой усталости позволил учёным в средине прошлого столетия принять за предел числа циклов нагружений 10 млн. нагружений и полагать, что для любого числа выше принятого предела напряжение не уменьшается.

В то время, когда было сделано это допущение, скорости движения деталей машин были малы и число 10 млн. циклов казалось очень большим. С ростом скоростей движения деталей машин многие из них испытывают 100 и более млн. циклов перемен напряжений, что в десятки и сотни раз превосходит принятую за базу величину 10 млн. циклов. До сих пор для определения средней долговечности детали машины приходится изготовлять серию образцов детали машины приходится изготовлять серию образцов детали в натуральную величину и испытывать их на те нагрузки, которые к ним приложены.

Ученые Д. Н. Решетов, С. В. Серенсен, Л. А. козлов и др. уже несколько лет занимаются вопросами так называемой ограниченной долговечности при малых числах циклов, в области которых кривая усталости имеет более заметный наклон при снижении напряжения. Однако, наибольший интерес представляло бы общее решение этой задачи для любого числа циклов, что в первом приближении и дается в первой части этой книги.

Решение этой задачи осложняется существующим представлением о пределе усталости, как напряжении, при котором разрушения не произойдет, сколько бы раз напряжение не меняло свою величину. По существующим взглядам деталь при напряжении, равном пределу усталости , может выдержать бесконечно большее число циклонов нагружений. Деталь в этом случае окажется "вечной". "Такая трактовка предела усталости не подтверждается результатами массовых опытов по изучению усталостной прочности деталей машин", -пишет проф. В.Н. Трейер и указывает, что "результаты многочисленных опытов по изучению усталостной прочности подшипников качения никогда не давали повода для такого предположения", хотя эти детали наиболее изучены в смысле усталостной прочности.

Введение при счёте деталей машин "запаса прочности" и снижение практически действующих в них напряжений приводит к увеличению числа циклов и "мнимой беспредельный долговечности деталей". В. Н. Трейер указывает, что "современный расчёт деталей машин на долговечность требует решительного отказа от трактовки предела усталости в качестве напряжения, которое деталь может выдержать бесконечно большее число раз".

Автором на основании опытных характеристик механических свойств мате-риалов и известного из квантовой физики закона монотонного убывания теплоёмкости с паданием температуры предложено определять работоспособность материала, как функцию поперечного сжатия и прочности образца при испытании на разрыв, при этом показано, что работоспособность с падением температуры монотонно убывает вместе с темлоёмкостью.

Из опытных данных следует, что работоспособность при данной пониженной температуре равна разности между работоспособность при температуре +20 0 С и количеством тепла, снятого у тела при охлаждении его от +20 0 С до данной температуры. Но раз деталь обладает определенной для данной температуры работоспособностью, то сумма потер, вызванных остаточными деформациями под нагрузкой, должна быть величиной постоянной, не зависящий от величины и числа нагружений ее до разрушения. Это открывает возможность суммировать потери работоспособности, возникающие при всякой переменной нагрузке. Создание метода расчета деталей машин на долговечность, поскольку каждая новая машина несёт с собой повышение производительности труда в промышленности, отвечает насущным задачам ближайшего будущего в развитии социалистической промышленности и сельского хозяйства.

№ 1/2026 səh.122-127

Обновление машинного парка при социализме должно производиться скорее, чем при капитализме. Вследствие высоких темпов роста производительности труда, машины быстрее "старятся морально ", поэтому, чтобы не допускать физического недоиспользования машин, целесообразно строить их с учетом заранее выбранной и экономически оправданной долговечности.

На основе предложенной энергетической гипотезы, совершенно не входящей в противоречие с гипотезой Н.Н. Афанасьева, рассматривающей другую, чисто физическую сторону причин распространения трещин усталости, автор приходит к выводу, что кривая усталости в области больших циклов не может быть параллельна оси циклов, и предлагает приближенный метод расчета деталей машин на долговечность.

Кривые усталости, положенные в основу этого метода расчета, располагается ниже действительной кривой усталости и определяют тем самым расчет с некоторым запасом долговечности. Однако этот метод, в основе которого лежит дифференцированный подход к допускаемым напряжениям в зависимости от числа цикло нагружений, позволяет, хотя и приближенно, определит проектную долговечность деталей, а поэтому имеет большое значение для машиностроения.

Явление усталости металлов, как физическое явление, графически выражается пологой кривой при значительном рассеянии результатов опытов, что делает приближенным существующий метод расчетов на усталостьи долговечность. Поэтому принятый на основе предлагаемый автором теории работоспособности уклон кривой усталости позволяет получить результат ближе к истине, чем существующее положение о возможности существования "вечных" деталей, которые при напряжении, равном пределу усталости, могут выдержать число циклов, большее любого наперед заданного числа.1. Причины изнашивания деталей. Износ является результатом сложного взаимодействия механических, физико-химических и тепловых процессов. Основными причинами изнашивания являются:

- силы трения;
- высокие нагрузки;
- агрессивные среды;
- недостаточная смазка;
- вибрации и ударные нагрузки.

Исследования показывают, что интенсивность изнашивания зависит от давления, скорости движения и свойств материалов. При этом отсутствует прямая пропорциональность между износом и работой сил трения .

Методы повышения износостойкости

Для повышения долговечности оборудования применяются следующие методы:

Конструктивные меры:

снижение контактных напряжений;

равномерное распределение нагрузки;

защита узлов от загрязнений.

Практическая значимость

Практическая значимость работы заключается в разработке рекомендаций по:

- увеличению срока службы оборудования;
- снижению затрат на ремонт;
- повышению производительности машин;
- улучшению качества продукции.

Применение предложенных решений позволяет значительно повысить эффективность работы предприятий пищевой промышленности.

Заключение. Таким образом, повышение износостойкости деталей и рабочих органов является важнейшим фактором обеспечения надежности и эффективности пищевого оборудования. Комплексное применение современных материалов, технологий упрочнения и рациональных конструктивных решений позволяет существенно снизить износ и увеличить срок службы машин.

ЛИТЕРАТУРА

1. Abasov İ.D. Azərbaycan kənd təsərrüfatı. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 590
2. Авдеева А.В. Коррозия в пищевых производствах и способы защиты. М.: Пищевая промышленность, 1972, 276 с.
3. Авдеенко А.П., Поляков А.Е., Юсина А.Л., Гончарова С.А. Коррозия и защита металлов. Краматорск: ДГМА, 2004, 112 с.
4. Ажогин Ф.Ф. Коррозионное растрескивание и защита высокопрочных сталей. М.: “Металлургия”, 1974, 256 с.
5. Азаров Б. М., Лисовенко А. Т., Мачихин С. А. Технологическое обо¬ру¬до-вание хлебопекарных и макаронных предприятий. М.: Агро¬пром¬издат, 1986, 263 с.
6. Алексеев С.Н. Борьба с вибрациями и шумами в промышленности. М., «Экономика», 1969. 56 с.
7. Андреева М.А., Андреева Н.Ю., Андреева А.И., Паншин Ю.А.. Низко¬мо-лекулярный высокодисперсный фторлон-4 ⁄⁄ Пластические массы, 1979, № 5, с. 11–12.
8. Андреев И.Н., Валеев Н.Н. Алгоритм расчета защитной способности многослойных гальванических покрытий//Прикладная электрохимия. Казань. 1982. с. 46 – 47.
9. Анурьев В.И. Справочник конструктора-машиностроителя. М., «Машино-строение», 1967. 688 с.
10. Арзамасов Б. Н., Сидорин И. И., Косолапов Г. Ф. и др. Материало¬ве-де¬ние: Учебник для высших технических учебных заведений ⁄ Под общ. ред. Б. Н. Арзамасова. 2-е изд., испр. и доп. М.: Машино¬строение, 1986, 384 с.

UOT 621.9:664

QİDA AVADANLIQLARININ DETALLARININ VƏ İŞÇİ ORQANLARININ AŞINMAYA DAVAMLILIĞININ ARTIRILMASI

Könül Rasim qızı Həsənova
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
k_qasanova@mail.ru

Xülasə.*Məqalədə qida sənayesində istifadə olunan texnoloji avadanlıqların detallarının və işçi orqanlarının aşınmaya davamlılığının artırılması problemləri araşdırılır. Aşınmanın əsas səbəbləri, həmçinin sürtünmə proseslərinin və aqressiv mühitlərin maşın və mexanizmlərin istismar göstəricilərinə təsiri kompleks şəkildə təhlil edilir. Avadanlıqların etibarlılığının artırılmasının müasir üsullarına, o cümlədən innovativ materialların tətbiqinə, səthin möhkəmləndirilməsi texnologiyalarına və rasional konstruktiv həllərə xüsusi diqqət yetirilir. Aşınma intensivliyinin azaldılması və texnoloji avadanlıqların xidmət müddətinin uzadılması istiqamətində praktiki tövsiyələr təqdim olunur.*

Açar sözlər: *qida sənayesi, aşınma, sürtünmə, etibarlılıq, uzunömürlülük, səthin möhkəmləndirilməsi, materiallar, texnoloji avadanlıq.*

№ 1/2026 səh.122-127
UDC 621.9:664

IMPROVING THE WEAR RESISTANCE OF PARTS AND WORKING ELEMENTS OF FOOD EQUIPMENT

Konul Rasim Hasanova
Azerbaijan Technological University
k_qasanova@mail.ru

Summary.*The article addresses the акmyal problems of improving the wear resistance of parts and working elements of technological equipment used in the food industry. A comprehensive analysis of the main causes of wear, as well as the effects of friction and aggressive environments on the operational characteristics of machines and mechanisms, is carried out. Special attention is paid to modern methods of enhancing equipment reliability, including the use of innovative materials, surface hardening technologies, and rational design solutions. Practical recommendations aimed at reducing wear intensity and extending the service life of technological equipment are presented.*

Keywords: *food industry, wear, friction, reliability, durability, surface hardening, materials, technological equipment.*

Redaksiyaya daxilolma: 25.01.2026
Çapa qəbul olunma: 19.03.2026

№ 1/2026 **səh.128-132**

UOT 677.21:677.017.4
DOI 10.30546/JIECM.2026.001.2088

XAM PAMBIQ ELEMENTLƏRİNİN NƏMLİYİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Hüsnü Qədir oğlu Kərimov, Aynurə Tofiq qızı Əliyeva
Azərbaycan Texnologiya Universiteti, Xəzər Universiteti
kerimov_husnu@mail.ru, aynura.aliyeva@khazar.org

Xülasə. *Məqalədə xam pambığın nümunəsində çoxkompomentli cisimlərin nəmliyinin təyin olunması analitik olaraq qiymətləndirilmişdir. Bu qiymətləndirmə xam pambıq elementlərinin quru kütlə və nəmlik göstəricilərinə görə aparılmışdır. Respublikamız nəm klimatik zonada yerləşdiyindən belə qiymətləndirmənin aparılması vacib hesab olunur.*

İstər emal müəssisələrinə, istərsə də tədarük məntəqələrinə fermer təsərrüfatları tərəfindən satılan xam pambıq konditsiya kütləsinə əsasən həyata keçirilir. Yəni əvvəlcə onun nəmlik və zibillik göstəriciləri müəyyən edilir. Nəzər alsaq ki, son zamanlar Respublikamızda yerli pambıq sortları ilə yanaşı introduksiya olunmuş müəyyən morfoloji xüsusiyyətlərə məxsus xarici sortlar da əkilir, eyni zamanda Pambıq Emalı müəssisələrində texnoloji prosesin ardıcıllığı reqlamentli texnoloji prosesə uyğun olaraq seçilir, onda belə qiymətləndirilmənin aparılması aktual hesab olunur.

Tədqiqatın məqsədi pambığın tərkib elementləri olan – lif, çiyid, ulyuk (yetişməmiş çiyid) və kənar qarışıqların nəmlik göstəricilərini qiymətləndirməklə xam pambığın nəımliyini təyin etmək olmuşdur. İstər tədarük zamanı və istərsə də texnoloji emalda nəmlik vacib göstərici olduğundan mövzu aktualdır.

Açar sözlər: *komponent, xam pambıq. nəmlik, quru kütlə, konditsiya kütləsi*

Giriş. Son zamanlar respublikamızda iqlim şəraitinə uyğun olaraq Muğan, Salyan bölgəsində Gəncə - 110, Mil Qarabağ bölgəsində Gəncə - 114, Gərb bölgəsində Gəncə - 160, Şirvan bölgəsində isə Gəncə - 182 pambıq sortları əkilir. Bununla yanaşı, xarici introduksiya olunmuş BA – 440 (Türkiyə pambığı), Prime PRG 9811 (Yunanıstan pambığı), Namanqan 34 (Özbəkistan pambığı) və digər ölkələrin sortları da rayonlaşdırılıb. Ölkəmiz nəm iqlim şəraitində olduğundan yetişdirilən pambığın texnoloji göstəriciləri fərqli olmaqla standart normativlərdə nəmlik göstəriciləri digər ölkələrə nisbətən 1 % artıq götürülür. Ona görə də xam pambıq həm tədarük və həm də emal olunarkən onun nəmlik göstəricilərinin qiymətləndirilməsi vacib sayılır [1,2,3,4,5].

Fermer təsərrüfatlarından xam pambıq qəbul edilərkən pambığın nəmliyi düzgün qiymətləndirilmədikdə alqı – satqı zamanı mübahisələrin yaranmasına səbəb olur. Bu zaman məcburi başqa texnoloji göstəricilərin təyin olunması lazım gəlir. Bu isə artıq vaxt itkisi və əlavə maliyə xərcləri tələb edir. Bundan başqa pambığın nəmliyi emal zamanı texnoloji maşınların seçilməsində vacib hesab olunur. Nəmlik normadan aşağı olduqda lifin kövrəkliyi artaraq onun qırılmasına, çox olduqda isə lifin rənginin dəyişməsinə, çiyidin isə cücərmə qabiliyyətinin azalmasına, həm də sonrakı texnoloji proseslər – təmizləmə və cinləmə proseslərinə mənfi təsir göstərir [6,7].

Mövzunun aktuallığı. Xam pambığın tədarük məntəqələrində konditsiya kütləsinə görə qəbulu və texnoloji prosesdə avadanlıqların reqlamentli texnoloji prosesə uyğun olaraq seçilməsini nəzərə alaraq pambıq komponentlərinin nəmliyini təyin etməklə onun nəmliyinin qiymətləndirilməsi baxımından tədqiqat işinin mövzusu aktualdır.

Tədqiqatın məqsədi. Respublikamızın Pambıq Emalı müəssisələrində tədarük və emal olunan çoxkomponentli pambıq bitkisinin komponentlərinin – lif, çiyid, ulyuk (yetişməmiş çiyid) və kənar qarışıqların nəmlik göstəricilərini qiymətləndirməklə xam pambığın nəımliyini təyin etmək olmuşdur.

Tədqiqat obyekti və metodları. Tədqiqat obyekti olaraq MKT Bərdə Pambıq Emalı müəssisəsində tədarük və emal olunan pambıq sortları götürülmüşdür. Fermer təsərrüfatlarından

müəssisəyə gətirilən pambıq əvvəlcə müəssisə daxili və müəssisə xarici tədarük məntəqələrinə təhvil verilir. Bu zaman müəssisənin laborantı tərəfindən nümunə götürülərək onun konditsiya kütləsini müəyyən etmək üçün laboratoriya şəraitində analiz aparılır. Bu analizi aparmaq üçün VXS, USX və VTS analizatorları fəaliyyət göstərir. İlk iki cihazla pambığın nəmliyi təyin olunur, lakin alqı satqı zamanı mübahisə yaranarsa bu zaman VTS analizatoru arbitraj olmaqla yekun nəticə müəyyən olunur. Əvvəlcə pambığın komponentlərinin nəmliyi təyin olunur, sonra isə ümumi nəmlik qiymətləndirilir [8,9,10].

Materiallar və müzakirələr. Xam pambıq çoxkomponentli cisimlər kateqoriyasına aid olduğundan onun nəmiliyinin qiymətləndirilməsi istər nəzəri, istərsə də praktiki cəhətdən maraq doğurur. Adətən praktikada xam pambığın nəmliyi birkomponentli cisim götürülərək aşağıdakı kimi təyin olunur [12,13].

$$W = \frac{C_o - C_q}{C_q} \cdot 100\,, \qquad (1)$$

$$W_s = \frac{C_o}{C_1}(100 + W) - 100, \qquad (2)$$

burada C_o – nümunə götürülən andakı kütlə,

C_q – quru xam pambığın kütləsi,

C_1 – saxlanıldıqdan sonra nəmliyi təyin olunacaq pambıq nümunəsi,

W – xam pambıqdan nümunə götürülən zaman faizlə nəmliyi,

W_s – xam pambığın saxlanıldıqdan sonrakı nəmliyi

(1) və (2) düsturların yazılışı fərqli olsa da mənası eynidir. Onda yaza bilərik

$$W_1 = \frac{C_{o1} - C_q}{C_q} \cdot 100, \qquad (3)$$

Burada: C_{o1} - (1) düsturu ilə təyin olunan və t_o - zamanından fərqli olaraq xam pambıqdan t - zamanında götürülmüş nümunənin kütləsidir,

W_1 – xam pambıqın t – zamanındakı nəmliyidir.

(3) düsturundan aşağıdakını yaza bilərik:

$$C_q = \frac{C_{o1} \cdot 100}{W_1 + 100}\,, \qquad (4)$$

(4) düsturunu (1) – də yerinə yazsaq alarıq:

$$W = W_{o1}\,\frac{C_o - \frac{100 \cdot C_{o1}}{W_1 + 100}}{\frac{100 \cdot C_{o1}}{W_1 + 100}} \cdot 100, \qquad (5)$$

buradan isə yaza bilərik:

$$W_s = \frac{C_o}{C_{o1}} \cdot (W_1 + 100) - 100, \qquad (6)$$

Lakin xam pambıq çoxkomponentli bitkidir. Fərz edək ki, n – komponentli mühitin hər bir komponentinin nəmliyi aşağıdakı kimi (7) düsturu ilə təyin olunur.

$$W_i = \frac{Coi - C_{qi}}{C_{qi}} \cdot 100, \qquad (7)$$

Burada: C_{oi} – i komponentli nümunənin qurutmadan əvvəlki kütləsi,

C_{qi} – i komponentinin quru kütləsidir.

i – komponentli nümunədə nəmlik kütləsini təyin edək

$$P_{in} = \frac{W_i}{100} \cdot P_i \qquad (8)$$

№ 1/2026 **səh.128-132**

burada i – nümunədəki quru kütlədir.
Onda n – komponentdə cəmləşən nəmliyi təyin edə bilərik:

$$P_n = \frac{1}{100} \cdot \sum_{i=1}^{n} P_i\, W_i, \qquad (9)$$

n – komponentli cismin quru kütləsini də təyin edə bilərik

$$C_q = C_o - P_n = \sum_{i=1}^{n} P_i\,, \qquad (10)$$

burada n – komponentli qarışığın n – sayda nümunəsinin kütləsidir. Onda n – komponentli cismin nəmliyini aşağıdakı düsturla təyin edə bilərik:

$$W = \frac{C_o - C_q}{C_q} \cdot 100\% = \frac{\sum_{i=1}^{n} P_i\, W_i}{\sum_{i=1}^{n} P_i}\,, \qquad (11)$$

Bu düsturu xam pambıq komponentləri – lif, çiyid, ulyuk və kənar qarışıqlar üçün tətbiq etsək yaza bilərik:

$$W_{x/p} = \frac{P_{ql}\, W_l + P_{qç}\, W_ç + P_{qu}\, W_u + P_{qz}\, W_z}{P_{ql} + P_{qç} + P_{qu} + P_{qz}}\,, \qquad (12)$$

burada: W_l, $W_ç$, W_u və W_z uyğun olaraq lif, çiyid, ulyuk və zibil qarışıqlarının nəmlik faizi, P_{ql}, $P_{qç}$. P_u və P_{qz} isə uyğun olaraq lif, çiyid, ulyuk və kənar qarışıqların quru kütləsidir.

Ulyukun miqdarı az olduğundan onu çiyidə əlavə etsək xətanı azaltmış olarıq, bu halda yaza bilərik

$$W_{xp} = \frac{P_{ql}\, W_l + P_{qç}\, W_ç + P_{qz}\, W_z}{P_{ql} + P_{qç} + P_{qz}}, \qquad (13)$$

Tərkibində kənar qarışıqların miqdarı az olan xam pambıq üçün P_{qz} – i çiyidin kütləsinə əlavə etsək yaza bilərik.

$$W_{xp} = \frac{P_{ql}\, W_l + P_{qç}\, W_ç}{P_{ql} + P_{qç}}, \qquad (14)$$

Əgər $W_{ql} = W_ç$ olduğunu təxmini qəbul etsək onda, $W_{xp} = W_l = W_ç$ olar. Ancaq həqiqətdə $W_l \neq W_ç$ olmalıdır ona görə də $W_{xp} \neq W_l$ yaza bilərik [14].

Praktiki nöqteyi nəzərindən (11) düsturu ilə istənilən n – komponentinin nəmliyini təyin edə bilərik. Bununla, xam pambıq nümunəsinin quru kütləsinə görə onun sortunu da təyin etmək mümkün olacaqdır. Mil Qarabağ bölgəsində yerləşən Bərdə Pambıq Emalı müəssisəsində emal olunan nəmliyi 8%, çiyidinin nəmliyi isə 8,5% olan birinci sort Gəncə - 114 seleksiya sortuna baxaq [11]. 100 qram xam pambıq nümunəsi götürsək, onda quru xam pambığın kütləsini təyin edə bilərik.

$$8 = \frac{100 - C_q}{C_q} \cdot 100,$$

buradan isə C_q = 92,6 qr. alarıq.

Əgər xam pambıqda təxminən 35% lif və 65% çiyid olduğunu qəbul etsək, onda $C_{ql} \approx$ 32,4 qr. və $C_ç \approx$ 60,2 qr. alarıq. Bu qiymətləri (14) düsturunda yerinə yazsaq pambıq lifinin nəmliyi $W_l \approx$ 7% olar. İndi isə üçüncü sort maşınla yığılmış Gəncə - 114 sortunu fraksiyalar üzrə (1) və (12) düsturları ilə ilə hesablasaq 0,01% fərqləndiyini görərik. Bunu 40 qr. götürülmüş nümunə üçün aşağıdakı cədvəldə göstərək.

№ 1/2026 səh.128-132

Cədvəl 1.

40 qr. xam pambıq nümunəsində mütləq quru kütlə və nəmliyin miqdarı

Mütəq quru kütlə, qramla	Nəmlik, % - lə
36,74	8,92
36,63	9,22
36,53	9,51
36,12	10,73
35,33	13,23

Bu qiymətləri (12) düsturunda xam pambığın nəmliyini W = 10,2% alarıq, bu hesabatı (1) düsturu ilə hesabladıqda isə W = 10,19% alınırdı.

Nəticə

Təklif olunan **(**12) düsturunu analiz etdikdə belə nəticəyə gəlirik ki, xam pambığın komponentlərinin nəmlik faizini ayrılıqda təyin etməklə, onun konditsiya kütləsini daha dəqiq və buna uyğun lif çıxımını təyin etmək mümkün olur.

Tədqiqat işinin tətbiqi əhəmiyyəti. Pambıq Emalı müəssisələri xam pambığı fermer təsərrüfatlarından konditsiya kütləsinə görə qəbul edirlər. Bu zaman nəmlik göstəricilərini praktiki cəhətdən daha dəqiq təyin etmək üçün onun ayri ayri komponentlərinin nəmliyini təyin edərək ümumi xam pambığın nəmliyini təyin edə bilərik ki, bunun da nəticəsində alqı satqı zamanı mübahisələrə son qoymaq olar.

Tədqiqat işinin iqtisadi səmərəliliyi. Alqı satqı zamanı xam pambıq konditsiya kütləsinə görə qəbul edildiyini nəzərə alsaq nəmliyin çox cüzi faizlə səhv təyin olunması ilə müəssisəyə külli miqdarda ziyan dəyə bilər. Ehtimal olunan ziyanı aradan qaldırmaq üçün tədqiqat işi iqtisadi cəhətdən səmərəlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. AZS 151 – 2023 Pambıq mahlıcı. Texniki şərtlər
2. AZS 157 – 2005 Pambıq mahlıcı nümunələrinin götürülmə metodları
3. AZS 147 – 2005 Xam pambığın istehsalı. Terminlər və təriflər.
4. AZS 148 – 2005 Toxumluq pambıq şiyidi. Texniki şərtlər.
5. AZS 155 – 2005 Xam pambıq. Pambıq mahlıcının xassələrinin müəyyən edilmə metodları
6. AZS 163 – 2005 Toxumluq pambıq çiyidi. Nəmliyin kütlə payının müəyyən olunma metodu
7. Hüseynov V.N. Pambığın ilkin emalının texnologiyası. Dərslik: Bakı – 2015. 283s.
8. Hüseynov V.N. Pambığın ilkin emalının texnologiyasıvə avadanlıqları kursundan laboratoriya praktikumu. Dərs vəsaiti. Bakı: -2015. 88s.
9. Hüseynov V.N., Sailov R.A. Xam pambığın qurudulması. Dərs vəsaiti. Bakı: - 2017. 168s.
10. Kərimov H.Q. İplik istehsalının sənaye dizaynı.Dərs vəsaiti. Bakı – 2025.- 296s.
11. Tağıyev Ə., Namazova N., Əliyeva N., Abbasova K. İntroduksiya olunmuş pambıq sortlarının biomorfoloji xüsusiyyətlərinin və təsərrüfat qiymətli əlamətlərinin öyrənilməsi. BM və TB elmi tədqiqat institutu. Respublika Elmi-Praktiki Konfransının materialları . Gəncə 2024. Səh.313-316
12. Оренбах И. Сушка хдопка – сырца. Учебное пособие. Ташкент 2007. 1968 стр.
13.Севостьянов А.Г. Методы и средства исследования механико – технологических процессов текстильной промышленности М., 1980. с.312
14. Sailov R.A., Veliev F.A., Karimov H.K. Recearch into the process of mechanical formation of the upper part of a raw cotton bundle. 4/1 (88) p.56-63. EASTERN EUROPEAN journal of enterprise technologies. 2017 Scopus

№ 1/2026 səh.128-132
УДК 677.21:677.017.4

ОЦЕНКА ВЛАЖНОСТИ ЭЛЕМЕНТОВ ХЛОПКА-СЫРЦА

Усни Гадир оглы Керимов, Айнуре Тофиг Алиевой
Азербайджанский Технологический Университет, Хазарский Университет
kerimov_husnu@mail.ru, aynura.aliyeva@khazar.org

Резюме. *В статье аналитически оценивается определение влажности многокомпонентных объектов на образце хлопка-сырца. Эта оценка проводилась на основе сухой массы и влажности элементов сырого хлопка. Поскольку наша республика расположена во влажной климатической зоне, такая оценка считается важной.*

Она проводится на основе кондиционной массы хлопка-сырца, продаваемого фермерскими хозяйствами как перерабатывающим предприятиям, так и заготпуиктам. То есть, сначала определяются его показатели влажности и засоренности. Учитывая, что в последнее время наряду с местными сортами хлопка в нашей Республике высаживаются и интродуцированные сорта с определенными морфологическими характеристиками, и одновременно, последовательность технологического процесса на хлопкоперерабатывающих предприятиях выбирается в соответствии с регулируемым технологическим процессом, такая оценка считается актуальной.

Целью исследования было определение влажности хлопка-сырца путем оценки влажности составляющих элементов хлопка – волокна, семена, улюка (незрелого семена) и посторонних примесей. Поскольку влажность является важным показателем как при закупке, так и при технологической переработке, тема актуальна.

Ключевые слова: *компонент, хлопок-сырец, влажность, сухой вес, кондиционная масса*

UDC 677.21:677.017.4

EVALUATION OF MOISTURE CONTENT OF RAW COTTON ELEMENTS

Husnu Kadir Karimov, Aynura Tofig Aliyeva
Azerbaijan Technological University, Khazar University
kerimov_husnu@mail.ru, aynura.aliyeva@khazar.org

Summary: *This article provides an analytical assessment of the moisture content of multi-component samples of raw cotton. This assessment was conducted based on the dry mass and moisture content of raw cotton components. Since our republic is located in a humid climate zone, this assessment is considered important.*

It is conducted based on the certified mass of raw cotton sold by farmers to both processing plants and harvesting centers. This means that moisture and impurity content are first determined. Considering that introduced varieties with specific morphological characteristics have recently been planted in our republic alongside local cotton varieties, and that the technological process sequence at cotton processing plants is selected in accordance with the regulated technological process, this assessment is considered relevant.

The aim of the study was to determine the moisture content of raw cotton by assessing the moisture content of its constituent elements—fiber, seeds, uluk (unripe seeds), and foreign matter. Since moisture content is an important indicator for both purchasing and processing, this topic is relevant.

Keywords: *component, raw cotton, moisture content, dry weight, approved weight*

Redaksiyaya daxilolma: 07.02.2026
Çapa qəbul olunma: 19.03.2026

№ 1/2026 səh.133-140

UOT 656:658.7

DOI 10.30546/JIECM.2026.001.2094

KOMBINƏEDILMIŞ DAŞIMA TEXNOLOGIYALARININ MÜASIR İNKIŞAF İSTIQAMƏTLƏRI

Elmira Natiq qızı Babayeva
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
elmirababayeva.atu@gmail.com

Xülasə.*Bu elmi məqalədə kombinəedilmiş daşıma texnologiyalarının müasir nəqliyyat və logistika sistemlərində rolu geniş şəkildə təhlil edilir. Intermodal və multimodal daşımaların alt sistemi kimi çıxış edən kombinəedilmiş daşıma texnologiyalarının formalaşması, intermodal nəqliyyat vahidlərinin (İNV) funksional xüsusiyyətləri, şaquli və üfüqi yükləmə texnologiyaları, həmçinin bu texnologiyaların iqtisadi və texnoloji səmərəliliyə təsiri araşdırılır. Məqalədə müasir beynəlxalq təcrübə və inkişaf tendensiyaları nəzərə alınmaqla kombinəedilmiş daşımaların perspektivləri qiymətləndirilir.*

Açar sözlər: *kombinəedilmiş daşıma, intermodal nəqliyyat, multimodal daşımalar, logistika, İNV, nəqliyyat texnologiyaları*

Giriş. Qloballaşma meyillərinin intensivləşməsi, beynəlxalq ticarət münasibətlərinin dinamik inkişafı və qlobal tədarük zəncirlərinin struktur baxımından mürəkkəbləşməsi nəqliyyat sistemlərinin funksional və institusional transformasiyasını zəruri etmişdir. Müasir iqtisadi şəraitdə yük axınlarının artması, çatdırılma müddətinə və logistika xərclərinin optimallaşdırılmasına dair tələblərin yüksəlməsi ənənəvi, birnövlü (monomodal) daşıma modellərinin effektivliyini məhdudlaşdırır.

Bu kontekstdə müxtəlif nəqliyyat növlərinin vahid logistika mexanizmi çərçivəsində inteqrasiyasını nəzərdə tutan kombinəedilmiş daşıma texnologiyaları nəqliyyat-logistika sistemlərinin səmərəliliyinin artırılması baxımından prioritet istiqamət kimi formalaşmışdır. Belə yanaşma resurslardan daha rasional istifadəni təmin etməklə yanaşı, tranzit müddətinin azaldılması və ümumi daşıma xərclərinin optimallaşdırılması üçün əlverişli imkanlar yaradır.

Kombinəedilmiş daşımalar yüklərin iki və ya daha artıq nəqliyyat növünün ardıcıl və qarşılıqlı əlaqələndirilmiş şəkildə istifadəsi ilə daşınmasını nəzərdə tutur. Bu prosesdə əsas funksional elementi intermodal nəqliyyat vahidləri (konteynerlər, yarımqoşqular və digər standartlaşdırılmış yük vahidləri) təşkil edir ki, bu da yüklərin yenidən yüklənmədən bir nəqliyyat növündən digərinə ötürülməsini təmin edir. Belə yanaşma nəqliyyat əməliyyatlarının texnoloji cəhətdən optimallaşdırılmasına, logistika xərclərinin azaldılmasına və ekoloji təsirlərin minimuma endirilməsinə şərait yaradır.

Müasir mərhələdə kombinəedilmiş daşıma texnologiyaları intermodal və multimodal daşımaların struktur alt sistemi kimi qiymətləndirilir. Bu texnologiya səmərəli nəqliyyat-logistika xidmətlərinin təşkili məqsədilə, xüsusilə dəmir yolu və avtomobil nəqliyyatının texniki və infrastruktur elementlərinin – rabitə və informasiya sistemlərinin, terminalların, hərəkət heyətinin – həmçinin intermodal nəqliyyat vahidlərinin kompleks və inteqrasiya olunmuş istifadəsini əhatə edir.

Beləliklə, kombinəedilmiş nəqliyyat texnologiyası yalnız müxtəlif nəqliyyat növlərinin mexaniki birləşdirilməsi deyil, eyni zamanda vahid idarəetmə, koordinasiya və informasiya mühitində fəaliyyət göstərən, sistemli və çoxkomponentli logistika mexanizmi kimi xarakterizə olunur.

Nəqliyyat-logistika xidmətlərinin səmərəliliyi operatorun bazar mühitində rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin olunması ilə səciyyələnir və bu, tətbiq olunan texnologiyanın adekvatlığı, xidmətin qiymət siyasəti və tələb olunan əməliyyat xərcləri arasında optimal nisbətin formalaşdırılması nəticəsində müsbət iqtisadi göstəricilərin əldə olunmasını nəzərdə tutur. Başqa sözlə, xidmətin səmərəliliyi yalnız daşınma prosesinin texniki icrası ilə deyil, həm də onun iqtisadi əsaslandırılması və bazar tələblərinə uyğunlaşdırılması ilə müəyyən edilir.

Qeyd olunan məqsədə nail olmaq üçün kombinəedilmiş nəqliyyat texnologiyalarının struktur əsasını təşkil edən intermodal nəqliyyat vahidlərinin funksional xüsusiyyətlərinin, texniki-parametrik göstəricilərinin və onların daşınma texnologiyalarının inkişaf meyillərinin sistemli şəkildə tədqiqi zəruridir. Bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar intermodal həllərin tətbiq imkanlarının genişləndirilməsinə, logistika proseslərinin optimallaşdırılmasına və ümumi nəqliyyat sisteminin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsinə elmi əsas yaradır.

Tədqiqatın məqsədi.Təqdim olunan tədqiqatın əsas məqsədi kombinəedilmiş daşıma texnologiyalarının müasir nəqliyyat-logistika sistemlərində rolunun elmi-nəzəri və praktiki aspektlər üzrə kompleks şəkildə araşdırılmasıdır. Bu çərçivədə kombinəedilmiş daşımaların struktur xüsusiyyətləri, funksional üstünlükləri və iqtisadi səmərəliliyə təsiri təhlil edilmişdir. Tədqiqat prosesində sistemli yanaşma prinsipi əsas götürülmüş, müqayisəli təhlil metodu və mövcud elmi ədəbiyyatın icmalı vasitəsilə nəzəri və empirik məlumatlar ümumiləşdirilmişdir.

Tədqiqatın metodologiyası.Məqalədə tətbiq olunan metodoloji yanaşma analitik və təsviri xarakter daşıyır. Araşdırma zamanı kombinəedilmiş daşıma texnologiyalarına dair yerli və xarici elmi mənbələr, normativ-hüquqi sənədlər və praktiki tətbiq nümunələri sistemləşdirilərək təhlil edilmişdir. Eyni zamanda, əldə edilən elmi nəticələr müqayisəli qiymətləndirmə əsasında ümumiləşdirilmiş və müasir nəqliyyat-logistika sistemlərinin inkişaf meyilləri kontekstində şərh olunmuşdur.

Kombinəedilmiş daşıma anlayışı və mahiyyəti. Kombinəedilmiş daşıma texnologiyası intermodal və multimodal daşımaların struktur komponenti kimi çıxış edərək, əsasən dəmir yolu və avtomobil nəqliyyatının texniki vasitələrinin, terminalların və intermodal nəqliyyat vahidlərinin kompleks və əlaqələndirilmiş istifadəsinə əsaslanır. Bu texnologiya çərçivəsində müxtəlif nəqliyyat növləri vahid logistika mexanizmi daxilində inteqrasiya olunur və idarə edilir.

Kombinəedilmiş daşımaların başlıca məqsədi nəqliyyat xidmətlərinin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması, logistika proseslərinin optimallaşdırılması və minimal resurs sərfi ilə maksimal iqtisadi səmərənin əldə edilməsidir. Bununla yanaşı, qeyd olunan yanaşma nəqliyyat əməliyyatlarının təhlükəsizliyinin yüksəldilməsinə, tranzit müddətinin azaldılmasına və ekoloji dayanıqlılığın təmin olunmasına da xidmət edir.

Kombinəedilmiş daşımaların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, yüklər daşınma prosesi ərzində boşaldılmadan eyni intermodal nəqliyyat vahidi (İNV) daxilində müxtəlif nəqliyyat növləri vasitəsilə ardıcıl şəkildə daşınır. Bu yanaşma yüklərin fiziki bütövlüyünün və təhlükəsizliyinin qorunmasına xidmət etməklə yanaşı, yükləmə-boşaltma əməliyyatlarının sayının minimuma endirilməsini təmin edir. Nəticə etibarilə, əməliyyat xərcləri və vaxt itkiləri azalır, logistika prosesinin ümumi səmərəliliyi yüksəlir.

Müasir kombinəedilmiş nəqliyyat texnologiyalarının formalaşması və inkişafı bir sıra kompleks və çoxşaxəli amillərlə şərtlənir. Bu amillər struktur və institusional xarakter daşımaqla texnoloji həllərin xüsusiyyətlərinə birbaşa təsir göstərir. Həmin amillərə aşağıdakılar aid edilə bilər:

- Dəmir yolu və avtomobil nəqliyyatının tarixən müstəqil inkişaf etməsi və bu sahələrdə tətbiq olunan texniki standartların fərqliliyi;
- Beynəlxalq daşımalar zamanı müxtəlif ölkələrdə nəqliyyat infrastrukturunun və texnoloji yanaşmaların qeyri-bərabər inkişaf səviyyəsi;
- İntermodal nəqliyyat vahidlərinin ölçü, konstruktiv xüsusiyyət və texniki parametrlər baxımından müxtəlifliyi;
- Nəqliyyat avadanlığı istehsalçıları ilə operatorlar arasında mövcud olan bazar rəqabəti və innovativ həllərin tətbiqi meyilləri;

Müxtəlif bazar seqmentlərində yük sahiblərinin və istifadəçilərin nəqliyyat xidmətlərinə dair diferensial tələbləri.

Sadalanan amillər kombinəedilmiş daşımaların texnoloji modellərinin çevik, adaptiv və bazar tələblərinə operativ reaksiya verə bilən formada layihələndirilməsini zəruri edir. Bu isə öz növbəsində,

№ 1/2026 səh.133-140
standartlaşdırma, koordinasiya və inteqrasiya mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsini tələb edən kompleks sistem yanaşmasını ön plana çıxarır.

İntermodal nəqliyyat vahidləri və onların funksional xüsusiyyətləri. Kombinəedilmiş daşıma texnologiyalarının struktur əsasını intermodal nəqliyyat vahidləri (İNV) təşkil edir. Müasir nəqliyyat-logistika sistemlərində İNV-lər yalnız fiziki yük daşıyıcısı deyil, eyni zamanda daşınma prosesinin inteqrasiyasını və fasiləsizliyini təmin edən sistem elementi kimi çıxış edir. Onların tətbiqi müxtəlif nəqliyyat növləri arasında texnoloji uyğunluğu və əməliyyatların koordinasiyasını mümkün edir.

İntermodal nəqliyyat vahidləri əsasən üç fundamental funksiyanı yerinə yetirir:

1. **Daşıma funksiyası** – yüklərin təhlükəsiz və bütöv şəkildə bir məntəqədən digərinə çatdırılmasını təmin edən nəqliyyat vahidi kimi çıxış edir;
2. **İnteqrasiya funksiyası** – müxtəlif nəqliyyat növləri (məsələn, dəmir yolu və avtomobil nəqliyyatı) arasında yüklərin boşaldılmadan ötürülməsini təmin edən intermodal element rolunu oynayır;
3. **Logistika funksiyası** – tədarük zəncirində müvəqqəti saxlanma, konsolidasiya və mübadilə vahidi kimi istifadə olunaraq anbar və terminal əməliyyatlarının optimallaşdırılmasına imkan yaradır.

İNV-lərin konstruktiv xüsusiyyətləri, ölçü-parametrik göstəriciləri və texniki standartları daşınma texnologiyasının digər komponentlərinə birbaşa təsir göstərir. Bu xüsusiyyətlər terminal infrastrukturunun layihələndirilməsinə, yükləmə-boşaltma avadanlıqlarının seçiminə, həmçinin hərəkət tərkibinə və nəqliyyat vasitələrinin texniki parametrlərinə dair tələbləri müəyyənləşdirir. Nəticə etibarilə, intermodal nəqliyyat vahidlərinin texniki uyğunluğu və standartlaşdırılması kombinəedilmiş daşımaların səmərəliliyinin əsas şərtlərindən biri kimi çıxış edir.

Şəkil 1. Kombinəedilmiş daşıma texnologiyalarının İNV-nin daşınma rejiminə uyğun olaraq təsnifatı

Şaquli yükləmə texnologiyaları (Lo-Lo). Şaquli yükləmə texnologiyaları "Lift-on/Lift-off" (Lo-Lo) prinsipi əsasında fəaliyyət göstərir. Bu texnologiyada intermodal nəqliyyat vahidləri xüsusi qaldırıcı avadanlıqlar vasitəsilə yerdən və ya nəqliyyat vasitəsindən qaldırılaraq yüklənir və boşaldılır. Lo-Lo texnologiyalarının əsas üstünlükləri aşağıdakılardır:

- İNV-lərin üst-üstə yığılma imkanı;
- Terminal sahəsindən səmərəli istifadə;
- Böyük tutumlu ISO konteynerlərinin daşınmasına uyğunluq.

Bu texnologiyalar əsasən dəniz limanlarında, dəmir yolu terminallarında və iri logistika mərkəzlərində tətbiq edilir.

№ 1/2026 səh.133-140

Böyük tutumlu İSO konteynerlərini - dünya iqtisadiyyatının total konteynerləşməsi prosesində inqilabın simvolu adlandırmaq olar. (Konteynerlərin xüsusiyyətlərinin standartlaşdırılması üzrə İSO texniki komitəsi - ISO -International Organization for Standardization tərəfəindən aparılır). Əvvəlcə dəniz limanlarında yük əməliyyatlarını sürətləndirmək üçün yaradılan konteynerlər qlobal ticarət sistemində əsas intermodal nəqliyyat vahidinə çevrilib.

İNV - nin şaquli daşınması prinsipini həyata keçirən texnologiyalar, ilk növbədə, böyük tutumlu İSO konteynerlərinin istifadəsi ilə bağlı işlənib hazırlanmış və təkmilləşdirilmişdir.

Üfüqi yükləmə texnologiyaları (Ro-Ro). Üfüqi yükləmə-boşaltma texnologiyaları "Roll-on/Roll-off" (Ro-Ro) prinsipi əsasında həyata keçirilir. Bu yanaşmada intermodal nəqliyyat vahidləri (İNV) və ya təkərli daşıma vasitələri öz hərəkət imkanları hesabına (və ya dartıcı vasitə ilə) platforma, gəmi və ya digər nəqliyyat vasitəsinin üzərinə daxil olur və eyni qaydada boşaldılır. Beləliklə, yük vahidinin qaldırılması tələb olunmur və əməliyyat prosesi üfüqi müstəvidə icra edilir.

Ro-Ro texnologiyalarının əsas üstünlükləri aşağıdakılardır:

1. Qaldırıcı və kran avadanlıqlarına ehtiyacın minimuma endirilməsi;
2. Yükləmə-boşaltma əməliyyatlarının operativliyi və texnoloji sadəliyi;
3. Yarımqoşquların və kontreylerlərin daşınması üçün əlverişlilik;
4. Terminal əməliyyatlarında vaxt itkilərinin azaldılması.

Bununla belə, qeyd olunan texnologiyanın müəyyən məhdudiyyətləri də mövcuddur. Xüsusilə terminal sahəsinin daha geniş istifadə olunması zərurəti və yüklərin şaquli istiqamətdə (üst-üstə) saxlanma imkanlarının məhdudluğu onun tətbiq dairəsini müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırır.

İntermodal nəqliyyat vahidlərinin təkamülü və optimallaşdırılması meyilləri. İntermodal daşımaların ilkin inkişaf mərhələsində intermodal nəqliyyat vahidlərinin (İNV) optimallaşdırılması, əsasən, konkret bir nəqliyyat növünün texniki və istismar xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə həyata keçirilirdi. Bu yanaşma İNV parklarının sahiblərinin öz hərəkət tərkibi vasitəsilə yükləri istifadəçilərə təqdim etməsi ilə bağlı idi. Nəticədə, operatorlar daha çox öz biznes modelləri çərçivəsində İNV-lərin səmərəli istifadəsinə üstünlük verirdilər.

Dəniz və daxili su nəqliyyatı operatorları üçün İNV-lərin yüksək möhkəmliyə malik olması, üst-üstə yığılma qabiliyyəti və çoxdəfəlik istifadəyə yararlılığı prioritet idi. Avtomobil daşıyıcıları isə daşıma səmərəliliyini artırmaq məqsədilə minimal boş çəkiyə malik, daha çox faydalı yük götürmə qabiliyyətinə imkan verən İNV-lərə üstünlük verirdilər. Dəmir yolu nəqliyyatı isə yenidən yükləmə-boşaltma əməliyyatları üçün maksimal texnoloji uyğunluğa malik vahidlərin tətbiqində maraqlı idi (Meyer, 2011).

İntermodalizm prinsiplərinin geniş yayılması və kombinəedilmiş daşımaların intensiv inkişafı nəticəsində müxtəlif nəqliyyat növlərinin hərəkət tərkibi və terminal emal texnologiyaları ilə uyğunlaşa bilən universallaşdırılmış İNV modellərinə ehtiyac yaranmışdır. Əgər ilkin mərhələdə "dəniz" tipli İNV-lərin dominantlığı müşahidə olunurdusa, sonrakı dövrlərdə intermodal vahidlər quru nəqliyyatı sistemlərinin tələblərinə uyğun şəkildə layihələndirilməyə başlanmışdır. Bu proses intermodal daşımaların təşkilində dəniz nəqliyyatında ixtisaslaşmamış şirkətlərin sayının artması ilə də əlaqədar olmuşdur.

Logistika prinsiplərinin sistemli tətbiqi mərhələsində isə İNV-lərin müəyyən yük növlərinə və spesifik tədarük zəncirlərinin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması zərurəti ön plana çıxmışdır. Bu yanaşma, bir tərəfdən, kombinəedilmiş nəqliyyatdan istifadə edən yükgöndərənlər, yükalanlar və anbar təsərrüfatları üçün əməliyyat keyfiyyətinin və səmərəliliyin yüksəlməsinə səbəb olmuş, digər tərəfdən isə intermodal daşımada istifadə olunan hərəkət tərkibi və terminal avadanlıqları arasında texniki uyğunluq problemlərini daha da aktuallaşdırmışdır.

İntermodal nəqliyyat vahidlərinin təsnifatı. Kombinəedilmiş nəqliyyat sistemlərində istifadə olunan intermodal nəqliyyat vahidlərini ümumilikdə üç əsas kateqoriyaya bölmək mümkündür:

- Böyük tutumlu konteynerlər;
- Kontreylerlər (yarımqoşqu tipli vahidlər);
- Dəyişilə bilən кuzovlar (swap bodies).

№ 1/2026 səh.133-140

Qeyd olunan intermodal vahidlərin istismarı əsasən iki texnoloji yanaşma çərçivəsində həyata keçirilir: üfüqi yükləmə-boşaltma (Ro-Ro) və şaquli yükləmə-boşaltma (Lo-Lo) texnologiyaları. Bu texnologiyaların müqayisəli xüsusiyyətlərinin təhlili kombinəedilmiş daşımaların texniki-iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Kombinəedilmiş daşımaların iqtisadi səmərəliliyi. Kombinəedilmiş daşıma texnologiyalarının tətbiqi nəqliyyat-logistika sistemlərində iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsinə yönəlmiş mühüm alət kimi çıxış edir. Bu yanaşma daşıma xərclərinin optimallaşdırılmasına, vaxt itkilərinin minimuma endirilməsinə və tədarük zəncirlərinin etibarlılıq səviyyəsinin artırılmasına imkan yaradır. Xüsusilə uzun məsafəli daşımalar zamanı dəmir yolu və avtomobil nəqliyyatının rasional kombinasiyası həm yanacaq sərfiyyatı, həm də istismar xərcləri baxımından daha əlverişli nəticələr formalaşdırır.

Eyni zamanda, kombinəedilmiş daşımalar ekoloji baxımdan da üstünlüklərə malikdir. Avtomobil nəqliyyatı ilə müqayisədə dəmir yolu nəqliyyatının payının artırılması karbon emissiyalarının və atmosferə atılan digər zərərli maddələrin həcminin azalmasına şərait yaradır. Bu isə nəqliyyat sektorunda dayanıqlı inkişaf prinsiplərinin reallaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq təcrübə və inkişaf tendensiyaları. Şimali Amerika və Avropa ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, kombinəedilmiş daşımaların səmərəli inkişafı üçün əsas şərtlərdən biri müasir terminal infrastrukturunun formalaşdırılması və intermodal nəqliyyat vahidlərinin standartlaşdırılmasıdır. Avropa regionunda Ro-La (Rolling Highway), Modalohr və swap body texnologiyaları geniş tətbiq olunur və dəmir yolu ilə avtomobil daşımalarının inteqrasiyasına xidmət edir.

Bu təcrübə sübut edir ki, dövlət dəstəyi mexanizmləri, normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, tarif siyasətinin optimallaşdırılması və investisiya təşviqi alətləri kombinəedilmiş daşımaların inkişafında həlledici rol oynayır. İnfrastruktur layihələrinə yönəldilən investisiyalar və beynəlxalq əməkdaşlıq mexanizmləri intermodal sistemlərin rəqabətqabiliyyətliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Azərbaycanda kombinəedilmiş daşıma texnologiyalarının tətbiq perspektivləri. Azərbaycan Respublikasının əlverişli geostrateji mövqeyi və beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərində fəal iştirakı kombinəedilmiş daşımaların inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Avropa ilə Asiyanı birləşdirən əsas marşrutların kəsişməsində yerləşən ölkə tranzit daşımalar baxımından mühüm üstünlüklərə malikdir və bu amil multimodal logistikanın inkişafını strateji prioritetə çevirir.

Son illərdə həyata keçirilmiş irimiqyaslı infrastruktur layihələri bu istiqamətdə mühüm baza formalaşdırmışdır. Xüsusilə Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı, Bakı–Tbilisi–Qars dəmir yolu xətti, eləcə də Şimal–Cənub nəqliyyat dəhlizi və Orta Dəhliz çərçivəsində reallaşdırılan layihələr ölkənin regional multimodal sistemdə rolunu əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirmişdir. Bu marşrutlar vasitəsilə Çin və Mərkəzi Asiyadan Avropaya, həmçinin Rusiya və İran istiqamətlərinə yüklərin daha qısa müddətdə və nisbətən az xərclə daşınması mümkün olur.

Kombinəedilmiş daşıma texnologiyalarının tətbiqində rəqəmsallaşma amili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Elektron gömrük sistemləri, “vahid pəncərə” mexanizmi, yüklərin onlayn izlənməsi və rəqəmsal logistika platformalarının tətbiqi daşımaların koordinasiyasını asanlaşdırır, əməliyyat xərclərini azaldır və tranzit müddətini qısaldır.

Bununla yanaşı, müəyyən institusional və texnoloji çətinliklər də mövcuddur. İnfrastrukturun tam inteqrasiyası, terminal və anbar komplekslərinin genişləndirilməsi, region ölkələri arasında tarif və gömrük prosedurlarının harmonizasiyası, həmçinin multimodal logistika sahəsində ixtisaslaşmış kadr hazırlığının gücləndirilməsi prioritet məsələlər sırasındadır.

Ümumilikdə, ölkədə kombinəedilmiş daşıma texnologiyalarının tətbiq perspektivləri müsbət qiymətləndirilir. Strateji coğrafi mövqe, dövlət səviyyəsində göstərilən dəstək, beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafı və rəqəmsal transformasiya prosesləri bu sahənin gələcəkdə daha da genişlənəcəyini göstərir. Səmərəli idarəetmə və koordinasiya mexanizmləri şəraitində Azərbaycan regional və qlobal miqyasda rəqabətqabiliyyətli multimodal logistika mərkəzi kimi mövqeyini möhkəmləndirə bilər.

№ 1/2026 səh.133-140

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Təqdim olunan elmi tədqiqatın əsas elmi yeniliyi kombinəedilmiş daşıma texnologiyalarının müasir nəqliyyat-logistika sistemlərində rolunun kompleks və sistemli yanaşma əsasında təhlil edilməsindən ibarətdir. İlk dəfə olaraq kombinəedilmiş daşımaların intermodal və multimodal sistemlər çərçivəsində struktur komponent kimi formalaşma mexanizmi, intermodal nəqliyyat vahidlərinin funksional xüsusiyyətləri və texnoloji inkişaf meyilləri vahid metodoloji platformada ümumiləşdirilmişdir.

Tədqiqat çərçivəsində şaquli (Lo-Lo) və üfüqi (Ro-Ro) yükləmə texnologiyalarının texniki, əməliyyat və iqtisadi üstünlükləri müqayisəli şəkildə təhlil olunmuş, onların daşınma prosesinin səmərəliliyinə təsiri elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Eyni zamanda, intermodal nəqliyyat vahidlərinin konstruktiv-parametrik xüsusiyyətlərinin kombinəedilmiş daşımaların texnoloji effektivliyinə təsir mexanizmləri sistemləşdirilmiş və bu sahədə mövcud olan elmi yanaşmalar genişləndirilmişdir.

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat-logistika sistemində kombinəedilmiş daşımaların tətbiqi imkanlarının və perspektiv inkişaf istiqamətlərinin təhlili aparılmış, ölkənin geostrateji mövqeyi və beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərində iştirakı kontekstində elmi əsaslandırılmış tövsiyələr irəli sürülmüşdür. Bu baxımdan tədqiqatın nəticələri kombinəedilmiş nəqliyyat texnologiyalarının regional logistika sisteminə inteqrasiyası üzrə nəzəri və praktik yanaşmaların təkmilləşdirilməsinə töhfə verir.

Tədqiqatın iqtisadi səmərəsi. Aparılmış tədqiqatın iqtisadi səmərəsi kombinəedilmiş daşıma texnologiyalarının tətbiqi nəticəsində nəqliyyat-logistika proseslərinin optimallaşdırılması, daşınma xərclərinin azaldılması və tranzit müddətinin qısaldılması imkanlarının elmi əsaslarla müəyyənləşdirilməsində ifadə olunur. Müxtəlif nəqliyyat növlərinin rasional kombinasiyası yanacaq sərfiyyatının, texniki istismar xərclərinin və əlavə yükləmə-boşaltma əməliyyatlarının minimuma endirilməsinə şərait yaradır.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, kombinəedilmiş daşımaların geniş tətbiqi tədarük zəncirində əməliyyatların fasiləsizliyini təmin etməklə logistik xərclərin 10–25% həcmində azaldılmasına imkan verə bilər. Xüsusilə uzun məsafəli beynəlxalq daşımalar zamanı dəmir yolu və avtomobil nəqliyyatının inteqrasiyası nəqliyyat xidmətlərinin maya dəyərinin aşağı salınmasına və yük dövriyyəsinin artmasına müsbət təsir göstərir.

Bununla yanaşı, kombinəedilmiş nəqliyyat texnologiyalarının tətbiqi ölkənin tranzit potensialının yüksəldilməsinə, beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərindən əldə olunan gəlirlərin artırılmasına və logistika sektorunda investisiya cəlbediciliyinin gücləndirilməsinə şərait yaradır. Terminal və anbar infrastrukturuna yönəldilən investisiyalar, rəqəmsal logistika həllərinin tətbiqi və əməliyyat proseslərinin avtomatlaşdırılması iqtisadi səmərəliliyin daha da yüksəldilməsinə imkan verir.

Ümumilikdə, tədqiqatın nəticələri nəqliyyat-logistika sistemində resurslardan daha səmərəli istifadə, xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi və bazar rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi baxımından praktik əhəmiyyət kəsb edir və kombinəedilmiş daşımaların iqtisadi əsaslandırılması üçün etibarlı elmi baza formalaşdırır.

Nəticə

Kombinəedilmiş daşıma texnologiyaları müasir nəqliyyat-logistika sistemlərinin struktur və funksional baxımdan ayrılmaz komponentinə çevrilmişdir. Bu texnologiyalar müxtəlif nəqliyyat növlərinin inteqrasiyası əsasında daşınma proseslərinin optimallaşdırılmasını təmin edir, əməliyyat səmərəliliyini yüksəldir və nəqliyyat xidmətlərinin rəqabətqabiliyyətliliyini artırır. Eyni zamanda, onların tətbiqi iqtisadi baxımdan xərclərin azaldılmasına, resurslardan daha rasional istifadəyə və ekoloji təsirlərin minimuma endirilməsinə şərait yaradır.

Aparılmış tədqiqatın nəticələri göstərir ki, kombinəedilmiş daşıma texnologiyaları nəqliyyat sistemlərinin ümumi performans göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Müxtəlif nəqliyyat növlərinin vahid logistika zənciri çərçivəsində əlaqələndirilməsi daşımaların təhlükəsizliyinin artırılmasına, tranzit müddətinin qısaldılmasına və tədarük zəncirlərinin dayanıqlılığının gücləndirilməsinə imkan verir.

№ 1/2026 səh.133-140

Perspektiv inkişaf istiqamətləri kimi intermodal nəqliyyat vahidlərinin və terminal infrastrukturunun daha dərin standartlaşdırılması, rəqəmsal texnologiyaların və avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi, həmçinin beynəlxalq əməkdaşlıq mexanizmlərinin gücləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu amillər kombinəedilmiş daşımaların gələcək inkişafının elmi və praktiki əsaslarını formalaşdırmaqla nəqliyyat sektorunda dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli inkişaf modelinin təmin olunmasına xidmət edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Gözəlov S.K., Talıbov C.Ş. (2012). “Tezkorlanan yüklərin beynəlxalq avtomobil daşımaları”, Praktiki vəsait. Bakı: Sabah, 2013, 52 s.
2. Трескинский С.А. Автотранспортные колеса Справочник. М.: Машиностроение, 1985, 272 с.
3. Rodrigue, J.-P., Comtois, C., Slack, B. *The Geography of Transport Systems*. Routledge, 2020.
4. Notteboom, T., Rodrigue, J.-P. Intermodal and multimodal transport. *Transport Geography Journal*, 2019.
5. Bontekoning, Y., Macharis, C., Trip, J. Is a new applied transportation research field emerging? *Transportation Research Part A,* 2004.
6. UNCTAD. *Review of Maritime Transport*. United Nations, New York, müxtəlif illər.
7. European Commission. *Combined Transport in Europe*. Brussels, 2018.

УДК 656:658.7

СОВРЕМЕННЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ КОМБИНИРОВАННЫХ ТРАНСПОРТНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Эльмира Натиг кызы Бабаева
Азербайджанский Технологический Университет
elmirababayeva.atu@gmail.com

Резюме. *В данной научной статье всесторонне анализируется роль комбинированных транспортных технологий в современных транспортных и логистических системах. Рассматриваются вопросы формирования комбинированных транспортных технологий как подсистемы интермодальных и мультимодальных перевозок, функциональные особенности интермодальных транспортных единиц (ИТЕ), технологии вертикальной и горизонтальной погрузки, а также влияние этих технологий на экономическую и технологическую эффективность. В статье, с учётом современного международного опыта и тенденций развития, оцениваются перспективы комбинированных перевозок.*

Ключевые слова: *комбинированные перевозки, интермодальный транспорт, мультимодальные перевозки, логистика, ИТЕ, транспортные технологии.*

UDC 656:658.7

MODERN DEVELOPMENT DIRECTIONS OF COMBINED TRANSPORTATION TECHNOLOGIES

Elmira Natig Babayeva
Azerbaijan Technological University
elmirababayeva.atu@gmail.com

Summary.*This scientific article provides a comprehensive analysis of the role of combined transport technologies in modern transport and logistics systems. It examines the formation of combined transport technologies as a subsystem of intermodal and multimodal transportation, the functional characteristics of intermodal transport units (ITUs), vertical and horizontal loading*

technologies, as well as the impact of these technologies on economic and technological efficiency. Taking into account contemporary international experience and development trends, the article evaluates the prospects of combined transportation.

Keywords: *combined transportation, intermodal transport, multimodal transportation, logistics, ITUs, transport technologies.*

Redaksiyaya daxilolma: 15.01.2026
Çapa qəbul olunma: 19.03.2026

№ 1/2026 səh.141-154

UOT 658.89:330.341.1:502.131.1	
DOI 10.30546/JIECM.2026.001.2096	

TITLE : THE ROLE OF CUSTOMER-TO-CUSTOMER (C2C) INTERACTIONS IN THE DIFFUSION OF SUSTAINABLE FASHION INNOVATIONS

Anar Ruslan Aghayev
Master's in International Business, SGH Warsaw School of Economics, Warsaw, Poland.
anareurobaku2022@gmail.com

Summary.*This paper will evaluate the role of customer-to-customer interactions in creating sustainable fashion in Poland, where fast-fashion consumption has increased at an alarming rate and institutional sustainability initiatives have been scattered. The paper examines the growing need to understand the uneven distribution of sustainable fashion across consumer groups and the ineffectiveness of official sustainability marketing. The article is based on a qualitative multi-case study that involves interviews, ethnographic observations, and digital content analysis, examining the role of narrative credibility as a fundamental process of peer influence, the role of relational trust, and the role of experiential trial. Through these mechanisms, consumers can make sense of dubious sustainability narratives, attenuate the perceived risks of ethical purchasing behavior, and convert new behavior into a social norm. The results show that brand-led communication is not a key factor supporting sustainable fashion adoption in Poland, but informal networks that translate sustainability into relatable, practical, and emotionally based practices. The article concludes that sustainable fashion is better understood as a social process embedded rather than a personal choice, and that this provides brand, policymaker, and scholar strategies for sustainability transitions based on consumer choice.*

Keywords: *Sustainable fashion diffusion; consumer to consumer relationship; peer pressures; narrative credibility; experiential trial; relational trust; Poland; customer networks.*

Introduction and Background. The fashion industry worldwide is at an intricate crossroads. On the one hand, it has become clear that it is time for an overwhelming concern about climate change and waste, and, regarding textiles and clothing, production, consumption, and disposal rates are at their highest levels ever. It is impossible to ignore the contradictions. People have never lamented the environmental effects of fast fashion more, yet the sector keeps promoting a consumer culture of cheap, disposable goods. This tension is evident in most countries. However, it appears to burn particularly in areas such as Poland, where economic modernization, rising consumer interests, and cultural change converge (5). The exposure of Polish consumers to global fast fashion has never happened, and they are grappling with the moral and practical aspects of sustainability. As a result, the conflict between these two opposing forces has created a space for researching how sustainable fashion is becoming popular in daily life. Thus, the Polish fashion scene is a priceless exploration ground for socially inclined solutions of sustainable diffusion.

The Problems of Sustainability in Modern Fashion

The peculiarity of sustainable fashion is that it is not diffusing as a regular market innovation. A new smartphone, say, will trend as long as people are aware of its technical advantages or its good brand. On the contrary, eco-friendly fashion is a movement that prompts customers to reconsider their habits, values, and even their identity (1). There is no need to have a smart marketing motto to decide to wear biodegradable fabric, spend more to buy ethically produced clothes, or abstain from the pleasure of purchasing new goods now and then. It requires emotional work, moral decision-making, and, in many cases, people one can trust (16). In Poland, where there is an increasing but still disjointed debate on sustainability, such reassurance is very often provided by peers, rather than

№ 1/2026 səh.141-154

institutions. Therefore, adopting sustainable fashion becomes more of a relational process than a rational one. Thus, the centrality of peer influence becomes essential to understanding how Polish consumers make sustainable decisions.

Traditional models of innovation diffusion lead leaders to respond first to rising professional opinion or to the mass media. Nonetheless, the assumptions are insufficient for sustainability-oriented behavior. The Polish people are incredibly cynical about sustainability-based brand messages; the majority of purchasers worry about greenwashing and are disoriented by misrepresentations in the intent of environmental reports. Consequently, people are inclined to turn to the most natural to them voices, friends, workmates, regular visitors to online communities, and the supporters of sustainability in their locality (6). In their daily lives or in a comment posted online, they listen to little anecdotes: how a secondhand purchase became a long-lasting one, how one learned to mend their favorite jacket, or how a green brand really made the difference. These autobiographical pieces help minimise confusion and foster familiarity. Where institutional channels are viewed as unreliable, intangible, or out of this world, peers render sustainability down to earth, familiar, and related. This means that customer-to-customer (C2C) communications serve as significant intermediaries between the principles of sustainability and reality.

Sustainable Fashion Development in Poland

An interesting fact in Poland is that the rate of community-based sustainability has been growing rapidly. The cultural centers are replaced by clothes-swapping events on the weekend, Facebook groups for circular fashion often have thousands of members, and micro-influencers document their sustainable lives in an amazingly open way. These spaces cannot be just where one exchanges garments, but where one exchanges stories, feelings, knowledge, and support. The vast majority of interviewees say their first steps towards sustainable fashion were minimal, taken in places that were minimal, insignificant, and awkward (7). Nevertheless, they, too, recall how others have helped keep them going: a secondhand garment has been praised, a friend has explained to them how strong the fabric is, and a personal acquaintance has demonstrated one of the tutorials on easy repairs (2). One may not catch much of these interactions in the face of them, yet they are the very ones that behavioural researchers call potent agents of change. In this way, peer-based spaces foster a sense of belonging, helping individuals trial and test new behaviours. Hence, the grassroots character of the Polish sustainable fashion movements is particularly informative about how C2C dynamics generate social momentum, as shown by Figure 1.

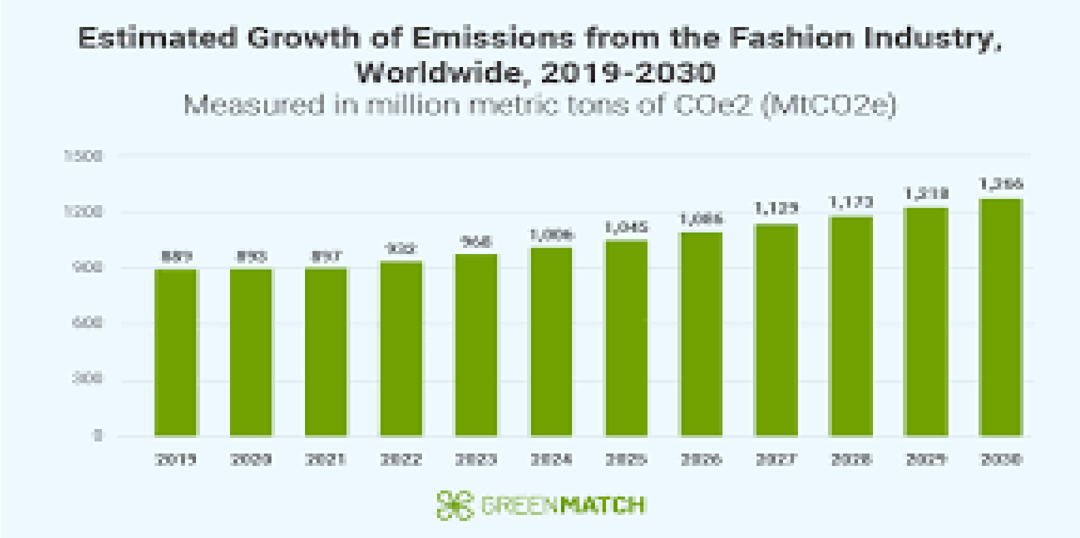

Figure 1.Source: External Source: (8)
https://cdn.greenmatch.co.uk/cdn-cgi/image/format=auto/2/2024/12/fast-fashion-emissions.png

№ 1/2026 səh.141-154

Regardless of this, there is surprisingly limited academic research on sustainable fashion in Poland. A larger part of the existing research focuses on Western Europe, where the discourse of sustainability is deeply institutionalized. However, Poland has its own cultural beat, shaped by economic shifts toward post-communism, the rapid penetration of global retail chains, and comparatively new exposure to the sustainability narrative. Social trust in governmental or corporate sustainability programs is low, and systematic support for the sustainable fashion industry, such as the textile recycling sector, has yet to develop (16). Consequently, many consumers engage in excessive negotiation of sustainability queries through interpersonal networks. This level of dependence makes C2C interactions both powerful and essential (10). Aspects of peer validation address gaps in institutional ambiguity or market inefficiencies, allowing individuals to experiment with sustainable options despite the inefficiencies of official systems. As such, adoption in Poland, as shown in Figure 2, must be conceptualized within the relationship and the cultural context of decision-making. Therefore, the research cannot necessarily risk imitating Western conceptions of sustainability, but it should take into account social processes grounded in local conditions.

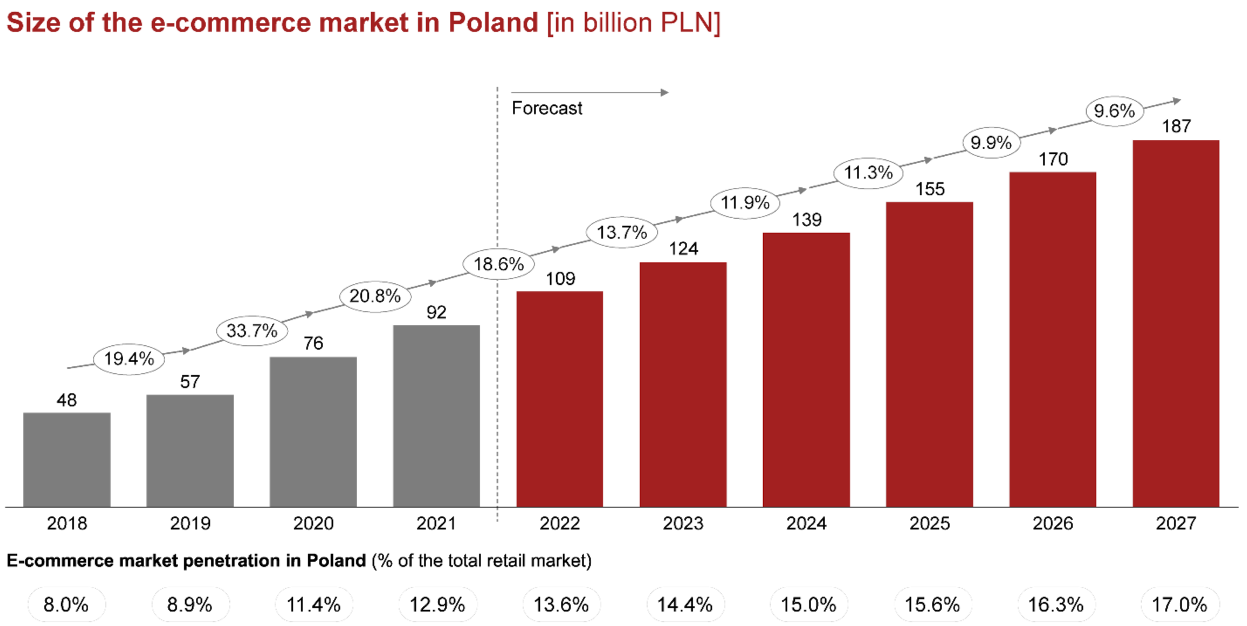

Figure 2.Source: External Source: (14)
https://www.pwc.pl/pl/project/strategyand/en/chart_01.png

Focal Area Research and Theoretical Motive

The objective of the scientific paper is aligned with the doctoral topic: The Role of Customer-to-Customer (C2C) Interactions in the Diffusion of Sustainable Fashion Innovations in Poland. This article does not focus C2C interactions as background noise in consumer behaviour; instead, it places them at the core of sustainable fashion diffusion (6). Based on the theory of diffusion of innovations, the social influence frameworks, and views of consumer networks, the article states that it is peers, rather than brands, rather than influencers, rather than institutions, who bear the exceptional ability to make sustainability relatable, credible, and achievable. The conceptual background of the doctoral research is also established by the article, which describes how C2C mechanisms can be conducted through narrative credibility, trust transfer, and trial by experience (5). This is not only an analytical but also a practical type of framing. It appreciates the realities of Polish consumers as they exist and notes that they tend to seek interdependence among themselves when making uncertain decisions. This means the article is both a scholarly publication and a theoretical catalyst for future empirical research.

Thus, the association of theoretical reasoning with doctoral guidance enhances the intellectual consistency of the larger research project.

It is an added insight to consider sustainable fashion as a social innovation and not a market innovation. Social innovations require a community to be established and propagated, not just through individual action. Sustainable fashion consumers are not only buyers (they are also) storytellers, learners, mentors, and collaborators. Their individual choices have external effects that shape how others define what it means to live sustainably. In this regard, the transition towards sustainable fashion in Poland indicates not only concern for the environment but also a shift in cultural discourses about responsibility, identity, and modernity (10). Poles engaging circularly or ethically and in many cases stating the desire to live consciously or buy less and waste less can be interpreted in a specific way and appeal to the change of generational perspectives. They are encouraged, through peer discussion, to sustain these motivations as they create shared values and normalise certain sustainable habits. The elements of sustainable fashion behaviour in Poland are therefore not so much isolated actions as demonstrations of collective identity in their formation. Thus, when we consider sustainability as a socially constructed process, it is understandable why C2C interactions are so important.

The key to the present phenomenon is that the new behavior needs encouragement. On a personal level, people seldom change a habit, but do so when they see others doing it, when those others appear reliable, and when they are secure enough to make a trial. Sustainable fashion, be it under the guise of purchasing less, purchasing better, or purchasing secondhand, alters the usual pattern and carries an emotive burden of challenging the status quo. Very often, Polish consumers confess that they have tried sustainable fashion but were unsure whether it was feasible, affordable, and accepted by society. However, it is possible to radically change these perceptions through peer examples (16). When a person notices a close friend wearing slow fashion, or when a social media acquaintance talks about the lifespan of environmentally friendly clothes, reluctance fades. The unrealistic turns into something conceivable. What is considered marginal becomes desirable. Thus, these slow changes might lead to large-scale cultural currents. Thus, the need to learn more about C2C interactions is not only scholarly but also crucial to understanding how sustainable fashion can take root.

Theoretical Relations, Literature Reflections, and Model Conceptions

Diffusion Of Innovations: Sustainable Fashion Adoption

The collection of cases on peer influence is insufficient to investigate the effects of C2C interactions on the adoption of sustainable fashion in Poland; it must be supported by a framework grounded in broader theoretical traditions. The diffusion of Innovations, or DOI theory, is one of the oldest models that has remained relevant over time in explaining the rapid spread of some innovations and the inability to popularise others. Sustainable fashion would fall under the latter category, not because it lacks moral or environmental advantages, but because consumers tend to find such advantages inappropriate to their daily lives (6). The idea of relative advantage or compatibility can feel abstract when applied to sustainability, particularly for consumers accustomed to the low prices and availability of fast fashion. DOI theory helps us remember that an innovation can go viral only when individuals can perceive its usefulness, test it without fear, and ensure it aligns with their identity. In Poland, with most consumers yet to explore the concept of sustainability, peers are the ones who decode its meaning. Therefore, the DOI theory is a good, though highly insufficient, starting point; however, as demonstrated by the graph in Figure 3, it is much stronger when viewed through the lens of peer interpretation. Hence, the integration of individual-level mediation, given its importance for sustainable adoption, is supported by DOI's theoretical foundation.

№ 1/2026 səh.141-154

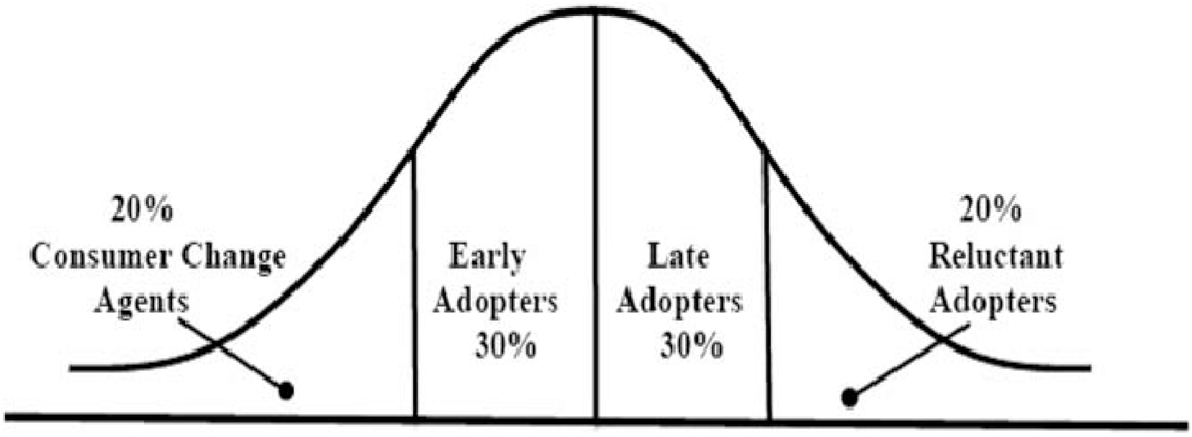

Figure 3.Proposed model of fashion adoption.
Source: External Source: (15)
https://www.researchgate.net/publication/308484199/

Peer Dynamics and Social Influence Theory

In addition to diffusion theory, the social influence theory can provide valuable insights into how individuals influence one another in decision-making. A famous classification of the various types of influence peers can have is Herbert Kelman's compliance, identification, and internalization (7). These processes take place sustainably and fluidly. An individual can begin doing what a friend advises, such as shopping at a thrift store, move to the stage where they identify with a group that promotes ethical consumption, and later internalize sustainability as a personal value. These actions are hardly done in a vacuum; they occur through continuous chatting, interactions, and peer emotional support (5). Social proof has also been researched and reveals that individuals seek others when in doubt - this is even more applicable to sustainable fashion, which is fraught with doubt about materials, certifications, and brand integrity. In Poland, where corporate sustainability messages are not even disseminated, and the credibility of claims is not always strong, the use of peers is rooted not only in tradition. However, it is also obligatory (10). The social influence theory, therefore, underscores the importance of peers' presence in sustainability decision-making. Thus, combining social influence ideas reveals the interactions among identity, validation, and moral reinforcement in typical peer environments.

Relational Consumption and Consumer Network Theory

The third theoretical layer is consumer network theory, which views individual decisions as situated within a web of connections that bring consumer life to life. Individuals live within networks that overlap with one another: family, friends, colleagues, online communities, and local networks, whereby they are subjected to other narratives, norms, and practices in these networks. A country like Poland is defined by a distinct culture and history that make up such networks. Large cities such as Warsaw or Krakow have active sustainability networks driven by younger individuals, whereas a small town may rely on informal social networks or local community representatives (13). Digital spaces also add complexity to the image; platforms such as Instagram, Vinted, and Facebook Marketplace provide large-scale venues for peer-to-peer exchanges. By linking them to personal narratives, fashion, and practical tips, these digital networks become dynamic platforms where the idea of sustainability is discussed and reinvented continuously. Network theory, therefore, calls upon us to approach the diffusion of sustainable fashion as a chain of interactions pushed through tangled webs of relationships. Thus, consumer networked visions can be used to understand the elusive and stratified C2C power in Poland.

The Conceptual Model Development

Once the lessons from these theories are combined, it becomes easier to understand how C2C interactions work. Sustainable fashion spread is not channeled through a single channel but through many that overlap and intersect, influencing how consumers learn and experience the idea of

sustainability. This leads to the emergence of a conceptual model comprising three interrelated C2C mechanisms: narrative credibility, trust transfer, and experiential trial. These mechanisms are not present in isolation; they complement each other in subtle ways that dictate attitudes and behaviors (16). A deeper insight into them enables researchers, and in due course, practitioners to anticipate where sustainable fashion impetus can be anticipated as well as where it can be derailed. So, the conceptual model is not a formalized model but a living model, created so that the associated effect, represented by peer influence, is dynamic. Consequently, a description of such mechanisms provides a consistent theoretical and research basis.

The first one, narrative credibility, is the power of a narrative provided by someone considered valid and acquainted. In the sustainability buzzword, customers will want to believe in simple peer stories: "This sustainable brand lasted longer than my fast-fashion pieces," "I thrifted this jacket ten years ago, and it still looks good," or a personal story about how they got their product. Emotional resonance can be perceived in the stories, which are crude yet carry individual truth. In Poland, where consumers sometimes have a skeptical attitude towards sustainability marketing, these narratives are disproportionately influential in shaping beliefs. Word-of-mouth marketing by a close one is likely to do more than a lengthy sustainability report by a giant brand (6). The finding of sustainable practices in the most ordinary communication, rather than in the official campaign, is another thing polls have highlighted as evidence of the causal role of peer stories. Therefore, narrative credibility is a version of grassroots storytelling that turns sustainability into a moral concept into a personal experience, something easy to relate to. Thus, the recognition of narrative credibility is used to support understanding of why the proliferation of sustainable fashion is not uniform across social networks.

The second process is the transfer of trust, which explains how the trust placed in a peer is transferred to the products, brands, or practices the peer endorses. The idea of trust transfer is effective in situations of uncertainty or confusion about information, which, of course, are also present in the case of sustainable fashion. When a customer trusts a peer's judgment, they will accept those suggestions even when the individual has little knowledge of the brand or practice (13). In Poland, where distrust towards institutional claims is not remarkably low, relational trust may serve as a shortcut that reduces the expenditure of cognitive faculties and emotional reluctance. The observation that a friend is not afraid to spend money on a sustainable brand might prompt a person to reflect on their beliefs or fears. The same can be said of digital peer communities: the same people who frequently contribute to sustainability-related groups tend to become informal opinion leaders, even though they lack institutional power (7). Their experiences are engaging and uncensored, and trust builds over time through engagement. As a result, trust transfer plays an important mediating role between conversations and choices. Thus, knowledge of trust transfer will explain the prevalence of peer influence in professional marketing.

The third mechanism, experiential trial, indicates that individuals often need to engage in a sustained practice to commit to it. Going to a thrift store and putting on an item once used, feeling the organic cotton, seeing how long a garment with holes lasts, or swapping can turn abstract interest into concrete confidence. Sustainable fashion begins with those little steps, i.e., borrowing something from a friend, attending a workshop, or making a simple secondhand purchase, as several Poles share. The initial reluctance can be overcome through these activities, as sustainability will feel possible and achievable (5). Experiential experiments also involve a social aspect in communal happenings or in harlot exchange: individuals present ideas, tell jokes, and joke over minor achievements alongside one another. The experience one gains from being in this situation lessens the emotional risk of experimenting. In this way, experiential trial is both a behavioural and a relationship process that promotes uptake of forms of understanding beyond the intellectual. Thus, the experiential aspect highlights why sustainable fashion goes viral in a community that promotes practical experimentation.

These three mechanisms, combined, constitute a dynamic model of the innovation process in sustainable fashion as it travels through Polish society, humanized. The model does not frame consumers as single-minded judging subjects but rather as relational ones embedded in networks of

meaning, trust, and co-production. Such framing can closely align with the lived experiences of sustainability-oriented consumers and practitioners in Poland who adopt sustainable behaviors (12). It further illustrates why conventional marketing methods cannot succeed in inspiring behavioural change: they fail to be relational and experiential, as effortlessly facilitated by C2C interactions. Peer networks, on the contrary, provide a conducive environment in which new ideas can be refined, experimented with, and baked into identity. In essence, the conceptual model recognises that the process of sustainable fashion diffusion cannot be considered solely in terms of garments but also in terms of the social worlds in which garments are interpreted. Thus, the model is also a valuable reference point for both theoretical research and intervention practice.

Methods, Case Design, Sampling, Data Collection, and Ethical Rationale. Methodological Orientation. To develop research that reflects the tangible impact people have on one another, methodological decisions must respect the complexity of human experience. Analysing the idea of C2C interactions within the Polish sustainable fashion setting, one would not merely aim to record what occurs, but to anticipate how and why it occurs the way it does. The transition to sustainable fashion is frequently a slow, emotionally nuanced process, realized through discussions, micro-moments of influence, mutual enthusiasm, and even a hesitation to speak over a cup of coffee with a friend or in an online group (13). These aspects cannot be achieved by a purely numerical method, but obtaining the meanings people assign to their experiences involves listening, observing, and interpreting in ways that take those meanings into account. It is for this reason that the study is conducted as a qualitative design, which favours depth rather than breadth, stories rather than statistics, and interpretation rather than measurement. In this manner, the methodology assumes that peer influence can be explained by a close relationship with the people being influenced. The qualitative research philosophy, therefore, fits the purposes of the study.

Multi-Case Study Design. The qualitative basis of this is carried over into the practical design through a multi-case study approach. The case studies also enable the researcher to examine complex phenomena in their actual environments. Hence, they are ideally suited to the study of socially instilled practices such as sustainable fashion. Sustainable fashion takes diverse forms across Poland: urban thrift groups in Warsaw serve different functions than grassroots initiatives in smaller towns, and online resale could foster a different kind of peer interaction than local swap events. A multi-case study design has the benefit of embracing this variation by analysing multiple settings simultaneously. In this manner, the ability to find patterns in the cases and to continue recognising the subtleties that give a particular community its taste becomes feasible. Comparing the cases, the study does not seek to make any statistical generalizations but to gain deeper conceptual insights. The multi-case strategy is therefore seen as both the seesaw and the telescope: it improves on the scenery on the ground, but enlarges processes behind the scenes. Thus, the most suitable research approach to investigate diverse textures of C2C dynamics in the Polish sustainable fashion setting is a multi-case methodology.

*Case Selection Strategy.*The selection of cases follows a purposive sampling approach, in which cases are selected intentionally because they are information-rich and pertinent to the research questions. It does not imply describing all possible sustainable fashion projects in Poland, but instead selecting those that make the C2C interaction evident. Those can include fashion brands that are conscientiously motivated and actively contribute to the community, face-to-face swaps where people get together to trade clothes, online forums where people write about sustainability, and hybrid projects that blur the line between online and real-life communication (12). The principle here is to examine contexts in which peer influence is not coincidental but integral to the initiative's workings. The fact that cases of varying scales, bigger organizations, medium enterprises, and small start-ups are included ensures that the analysis considers various organizational standpoints. The inclusion of different geographic areas will help reflect the cultural and regional diversity of Poland in the sustainability field, which is largely ignored in sustainability research. That is why purposive sampling will be a conscious practice of creating the landscape of sustainable fashion in Poland through the prism of C2C

№ 1/2026 səh.141-154

activity. Hence, the selection of cases is based on theoretical relevance rather than the numerical representative case.

Sampling Extensions of the Theory. After using initial cases, the study introduces theoretical sampling, thereby enabling early revelations to shape subsequent cases. To illustrate, if the preliminary results indicate that rural communities exhibit unique peer relations compared with large cities, other cases in rural regions can be included to examine this contrast more deeply. On the same note, if online spaces become particularly influential sites of sustainable storytelling, the researcher may consider adding other online communities to further examine the dynamics (11). Theoretical sampling makes the research open, adaptable, and consistent with new knowledge rather than pre-existing ideas. This recursive process reflects the organic nature of peer influence itself, which tends to change over time as it is acted upon in the context of constant interaction and does not always follow a predetermined script. Therefore, theoretical sampling ensures that the research takes a direction that aligns with the social realities it addresses. Hence, the key elements of the case selection process are flexibility and iterative learning.

Semi-structured Interviewing.A semi-structured interview is used to collect data on the designation of a persona, a story, emotion, and thoughts; this is not an improper way to record subjective information. Interviews will provide participants with an opportunity to explain their stories in the form of a thesis: how they learned about sustainable fashion, how they were influenced, what doubts or surprises they encountered, and how they interact with their colleagues, online or offline (9). Among individuals who work within an organization, interviews shall delve into how companies contribute to sustainability-related communication, how they contribute to society, and how they consider their customers' peer resources. The questions are open-ended and designed to provide consistency across cases. The purpose of the whole process is not only to obtain information but also to understand experiences, motives, and interpretations. The semi-structured interviews allow the unforeseen to come to light, such as when one of the participants points out that a single discussion at one of the swap events altered their consumption patterns, or that they visited a digital community for fashion advice (4). However, they have not left due to the encouraging environment. Interviews open a window into the lived, emotional, and social aspects of sustainable fashion adoption. Thus, the most fundamental technique of tapping into consumer and organizational process meaning-making is semi-structured interviewing.

Document and Digital Content Analysis. The analysis of organizational websites and sustainability reports, social media posts, community discussions, and user-generated content complements interviews. These readings illuminate how to popularize and practice the concept of sustainable fashion transparently. A case in point is seen on social media forums, where peers share responses, offer tips, or refute statements (3). The brands' online content reveals the efforts they put into building trust or encouraging customer interaction. The digital products disseminated by sustainable fashion communities include abundant digital artifacts, DIY repair tutorials, thrift haul videos, membership guides to garment transformation (ALL), and so forth, that facilitate high-stakes peer-to-peer learning beyond the four walls. By evaluating these materials, the researcher can develop an understanding of the cultural discourses, visual linguistics, and symbolic practices that shape consumers' perceptions (11). Triangulation is also supported by document analysis, which allows validation or the contradiction of interview results. In this way, documents allow expanding the research beyond the personal outlook into the communicative context, in which the meaning-making of sustainable fashion takes place. Therefore, the examination of documents enriches the holistic and situational understanding of the C2C dynamics in the study.

Ethnographic Observation.

Data collection includes a third pillar, ethnographic observation, which entails the embodied and relational aspects of sustainable fashion practices. The researcher can also follow the nature of the C2C relationships by attending swap events, sustainability workshops, local markets, or community events. Most of these conversations convey implicit information about establishing trust and comfort

through tone of voice, body language, shared laughs, and flash commentary. Ethnography, too, reveals the social spirit of sustainable fashion, the feeling of gameriness, the foundation of pride and insecurity with which people wear clothes, or the enthusiasm that can follow once someone finds a secondhand item that fits them (9). They are micro-moments that can have significant power on the issue of sustainable adoption, but such moments are seldom found in an interview unless targeted. These personal experiences enhance the researcher's understanding of peer influence as a lived experience. As a result, the ethnographic participation offers the richness that cannot be captured by interviews and documents alone. In brief, the inclusion of ethnography adds a sense of experience to the study's methodological premise.

Reflexive Thematic Analysis (RTA)

Data analysis uses Reflexive Thematic Analysis (RTA), which identifies the interpretative nature of the researcher without being non-systematic. RTA fits exceptionally well with research on identity, meaning, and the processes of the social machine. The analysis has the following stages: familiarisation, coding, theme development, review, and refinement (12). Inductively generated codes derive their information from the data, but they are also shaped by theoretical elements such as narrative credibility, transfer of trust, and trial of experience. Themes do not produce rigid categories but rather create patterns of interpretation of what underlies participants' experiences. This method will enable the researcher to give the necessary attention to the complexity of participants' tales and to systematize findings in forms that will help shed light on the dynamics of peer influence (11). RTA places greater emphasis on reflexivity, which encourages the researcher to be attentive to their own assumptions, emotional reactions, and positionality. In such fashion, not only the technical exercise, but the intellectual and ethical one is practiced as a part of the analytic process. Hence, Reflexive Thematic Analysis provides a level ground that balances methodological rigor and interpretive richness.

Ethical Reflections and Research on Wholeness

The most important part of the research is moral because it will be based on subjective narratives, real-life interactions, and online content. The research has been carried out in accordance with the principles of COPE, including transparency, informed consent, voluntary participation, and privacy. The study will provide subjects with explanatory information about the study, their rights, and the use of their data. Pseudonyms and anonymity are also used to protect identities. The researcher enters ethnographic spaces with sensitivity and respect, since sustainable fashion communities are built on trust and vulnerability (4). Reflexive journaling is applied to address the researcher's bias or power imbalance in the research. Ethical practice is the ability to identify the emotional dynamics that may be involved in negotiating values, motivation, and changes in the individual. Thus, ethical behaviour is not merely a legal issue but a fundamental promise of the health and integrity of the parties involved. Therefore, the study's methodological approach draws on ethics as a moral foundation.

Discussion, Implications, Limitations, and Future Research Directions. Discussion of Key Findings. With the help of the combination of the theoretical, methodological, and empirical strands of this research, it is possible to come to a primary conclusion: sustainable fashion does not disseminate when, with the help of a marketing campaign, certification label, or institutional message one day, but with the help of relational labor of separate consumers. As the issue of sustainable fashion in Poland does not yet have a cultural presence, people are likely to use their friends, colleagues at work, and peers they can find online to help the individual process new statements related to sustainability. Consumers are taught through watching others shop, mend, thrift, and discuss clothes, and these experiences redefine how people can see fashion consumption slightly but significantly. Instead of a top-down scheme of innovation adoption, a socially negotiated process emerges in which sustainability acquires significance through dialogue, everyday practice, and emotional assurance (9). These findings indicate that the most ordinary arenas of interaction, peer networks, are engines of cultural translation that aid in the translation of sustainability, which is an abstract vision of sustainability, to a familiar and

№ 1/2026 səh.141-154
habitable practice. Consequently, as discussed, consumer-to-consumer influence is not peripheral to the establishment of sustainable fashion in the Polish market core.

Sustainability Implications on Sustainable Fashion Brands

It has important implications for sustainable fashion brands. Numerous businesses are investing heavily in developing sustainability plans and, in most cases, fail to achieve the desired results when communicating them in a manner palatable to consumers. According to the study, it is not so much that the sophistication of a sustainability narrative dictates a company's success, but rather that consumers themselves feel prepared to implement it within their own constituencies. Those brands that plan to improve sustainable adoption are able to provide their customers with the opportunity to be a storyteller, always a teacher, and a contributor to their community (11). This may involve developing marketing campaigns focused on the customer experience, organizing local activities like clothing swaps, or participating in online forums where customers share tips and showcase their secondhand finds. The consumerist line of communication is an important factor in the Polish context, where mistrust of corporate sustainability rhetoric is deep-rooted. By recognizing that they are not the only authors of their sustainability messages, the brands are opening the door to more authentic, in-person relationships. As such, the point's centrality, as it applies practically, is that brands must design to belong, not to have a persuasive effect. Therefore, a co-created community-oriented communication strategy is beneficial to sustainable fashion companies.

This study can also yield important lessons for policymakers and policy advocates. Traditional policy tools such as labels, subsidies, or information campaigns tend to assume that people are rational when provided with valid information. Nevertheless, the meaning of sustainable consumption as something social is fundamentally different: people are not interested in facts but in what these facts presuppose for their contextual groups and identities. Policies in Poland that promote community activities, local repair, or even education grounded in social action have a significantly greater long-term effect than purely informational policies (4). It might also be municipal authorities in conjunction with grassroots thrift groups (to create sustainable fashion hubs) or studying at school (through sustainability-related peer activities). The effectiveness of these programs lies in the fact that they do not aim to change behaviour by enforcing a solution, but instead establish social structures to realise change. Thus, policymakers who want to enhance sustainable fashion must act in a social world where decisions are made daily. A policy implication is that community-level intervention should be an important objective of sustainability interventions.

The study is academically connected to three areas of scholarship: diffusion theory, sustainable consumption, and consumer network research. Even though the Diffusion of Innovations by Rogers model remains relevant, the results indicated that it needs to be re-contextualised for socially dense environments in the case of sustainable fashion. Consumers in Poland are not simply comparing benefits and costs; they are instead forming interpretations of norms within their social networks (11). The three mechanisms derived during this research project, which are narrative credibility, transfer of trust, and experience trial, are extensions to the diffusion theory that define the way that interpretation occurs in the interpersonal environment. These processes also enrich sustainable consumption scholarship, which typically focuses on motivations but less frequently on the social channels through which these motivations are constituted. The study brings a new twist to existing models of sustainability adoption by focusing on the relational and experiential underpinnings of adoption, which, in many models, are often framed in terms of individual responsibility (12). This study, therefore, urges researchers to abandon individualist approaches and adopt relational ones, better suited to the contemporary realities of consumption. In short, the scholarship value of analysing sustainable diffusion as a relational process of meaning-making is contrived.

Special attention should be paid to the implications for digital settings. Over the last several years, the marketplace has been moving to platforms such as Vinted, Instagram, and Facebook Marketplace to share high-priced garments, discuss sustainability, and foster new habits among Polish customers. This study indicates that digital C2C interactions cannot be considered mere transactional

relationships, since they constitute social micro-communities in which trust and identity are negotiated in a continuous context (4). Online platforms enable sustainable fashion stories to spread widely and more frequently reach individuals who may never attend a physical event or sustainability campaign. Meanwhile, the platforms also have the potential to recreate inequalities: people with more social capital influence the narrative more, and online authenticity is more complex to determine. However, the opportunity for digital peer space is a potent frontier for sustainable change, as it combines access, creativity, and community. Accordingly, the paper highlights the need to investigate digital influence not as a supplement but as an embedded aspect of modern consumption culture. Thus, digital peer networks are key to accelerating and expanding the diffusion of sustainable fashion in Poland.

Limitations of the Study. The research is very informative, but it is not devoid of limitations. To begin with, the qualitative, case-based design is depth-focused rather than breadth-focused, which implies that the findings do not apply to all Polish consumers. Instead, they give theoretical and contextual knowledge that may be inspirational in other research. Second, the case sample chosen, though varied, may be disproportionate to communities where sustainability is already being popularised. This implies that the model constructed in this case may not be very effective in capturing opposition, apathy, or monetary constraints that determine consumption among other groups. Third, the use of self-reports in the form of interviews is also a decisive factor in the study, given the potential for memory or social desirability bias (9). Despite triangulation through observations and documents, self-reports are interpretive and subjective. Lastly, digital peer spaces are dynamic, and a single collection of findings is a time series compared to others; consumer networks are rapidly changing, and sustainable fashion stories adapt to trends and technology. The constraints, therefore, serve as a reminder that this study provides insight into one aspect of a highly vast and ever-changing picture. Thus, the limitations of the study are questions to be researched, instead of downplaying the contributions within the study.

Conclusion and Guidelines for the Future Study

To overcome these constraints and better understand C2C influence, several future research directions can be identified. To begin with, quantitative extensions would be able to empirically test the processes uncovered here, namely, narrative credibility, transfer of trust, and an experience of trial, at a larger scale, contributing to the establishment of the prevalence rates of these patterns among Polish consumers. More data may be collected through surveys or experiments on the effects of peer influence on attitudes and behaviour across various demographic groups (9). Second, longitudinal research would help understand the increase in sustainable fashion adoption over time, especially as digital communities expand and brands enhance their sustainable policies. Third, the effects of C2C practices on sustainable behavior in Poland and other European nations could be compared, with differences illuminated by cultural factors that influence this aspect, or their absence (4). Fourth, future research can focus on the effects of generational differences on peer influence, especially in the adoption of hybrid forms of digital-physical consumption by young consumers. Thus, in further research, the scope may be extended based on geography, methodology, and concepts. Hence, further research will benefit both academic theory and the strategies to be practiced for sustainability.

Lastly, the lesson concerns the ethical and cultural crisis of sustainable fashion. To most participants, sustainability is not just an environmental issue but a form of care for the earth, others, and the self. Peer interactions tend to display this supervision of moral community: individuals offer suggestions without asserting ultimate authority as they assist one another on their viable paths. It is particularly significant in Poland, where community connections and values remain strong cultural factors. Sustainable fashion is not just a kind of consumption pattern, but a familiar story of responsibility and hope. The acknowledgment of this emotional and ethical level can take the field of sustainability research into additional interdisciplinary research, including psychology, ethics, and cultural studies. In essence, the results show that C2C interactions go beyond their influence to care, connect, and share in the aspiration. Thus, the process of introducing sustainable fashion in Poland is more about community than consumption.

REFERENCE

1. Andreadakis, S., & Owusu-Wiredu, P. (2023). Fashion footprint: How clothes are destroying our planet and the growing impacts of fast fashion. *Fashion Footprint: How Clothes Are Destroying Our Planet and the Growing Impacts of Fast Fashion*. https://doi.org/10.5772/intechopen.1002000

2. Bhagya, K. P. N., Karunaratne, M., Ranathunga, G. M., & Ranaweera, A. (2025). Fashion niche market strategies: A systematic literature review. *Journal of Fashion Marketing and Management*, *29*(1), 137–163. https://doi.org/10.1108/jfmm-06-2024-0228

3. Boermans,D. D., Jagoda, A., Lemiski, D., Wegener, J., & Krzywonos, M. (2024). Environmental awareness and sustainable behavior of respondents in Germany, the Netherlands and Poland: A qualitative focus group study. *Journal of Environmental Management*, *370*, 122515. https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2024.122515

4. Dragolea, L., Butnaru, G. I., Kot, S., Zamfir, C. G., Nuţă, A., Nuţă, F., Cristea, D. S., & Ştefãnică, M. (2023). Determining factors in shaping the sustainable behavior of the Generation Z consumer. *Frontiers in Environmental Science*, *11*. https://doi.org/10.3389/fenvs.2023.1096183

5. El-Shihy, D., & Awaad, S. (2025). Leveraging social media for sustainable fashion: how brand and user-generated content influence Gen Z's purchase intentions. *Future Business Journal*, *11*(1). https://doi.org/10.1186/s43093-025-00529-3

6. Fariz, F., & Winarsih, T. (2025). Exploring The Impact Of Influencer Marketing Strategies On Sustainability In The Fashion Industry. *Jurnal Manajemen Dan Kewirausahaan*, *17*(1), 12–29. https://doi.org/10.55598/jmk.v17i1.16

7. Farzin, M., Shababi, H., Sasi, G.S., Sadeghi, M., & Makvandi, R. (2023). The determinants of eco-fashion purchase intention and willingness to pay. *Spanish Journal of Marketing - ESIC*, *27*(3), 348–366. https://doi.org/10.1108/sjme-07-2022-0158

8. GreenMatch. (2024). *Fast fashion emissions worldwide, 2019-2030* [Graph]. https://cdn.greenmatch.co.uk/cdn-cgi/image/format=auto/2/2024/12/fast-fashion-emissions.png

9. Kemi, A. P., & Zilahy, G. (2025). Sustainable post-purchase behaviour of consumers of fashion textile products. *Discover Sustainability*, *6*(1). https://doi.org/10.1007/s43621-025-00888-5

10. Lappi, O. A. (2021, May 27). *Consumer attitudes towards circular fashion : A cross-national study of young European consumers*. https://urn.fi/URN:NBN:fi-fe2021052731953

11. Muposhi, A., & Chuchu, T. (2022). Influencing millennials to embrace sustainable fashion in an emerging market: a modified brand avoidance model perspective. *Journal of Fashion Marketing and Management*, *28*(4), 738–758. https://doi.org/10.1108/jfmm-07-2021-0169

12. Narayanan, S., & Singh, G. A. (2023). Consumers' willingness to pay for corporate social responsibility: Theory and evidence. *International Journal of Consumer Studies*, *47*(6), 2212–2244. https://doi.org/10.1111/ijcs.12910

13. Pires, P. B., Morais, C., Delgado, C. J. M., & Santos, J. D. (2024). Sustainable fashion: conceptualization, purchase determinants, and willingness to pay more. *Administrative Sciences*, *14*(7), 143. https://doi.org/10.3390/admsci14070143

14. PwC. (n.d.). Size of the e-commerce market in Poland [Graph]. https://www.pwc.pl/pl/project/strategyand/en/chart_01.png

15. Rogers, E. M. (n.d.). Diffusion of innovations adopter categories [Figure]. ResearchGate. https://www.researchgate.net/publication/308484199/

16. Sardianou, E., & Briana, M. (2025). Platform-Driven Sustainability in E-Commerce: Consumer behavior toward Recycled fashion. *Recycling*, *10*(4), 161. https://doi.org/10.3390/recycling10040161

№ 1/2026 **səh.141-154**
UOT 658.89:330.341.1:502.131.1

DAVAMLI MODA İNNOVASİYALARININ YAYILMASINDA İSTEHLAKÇIDAN-İSTEHLAKÇIYA (C2C) QARŞILIQLI TƏSİRLƏRİN ROLU

Anar Ruslan oğlu Ağayev

Xülasə. *Bu tədqiqat Polşada sürətli moda istehlakının yüksək templə artdığı və institusional davamlılıq təşəbbüslərinin fragmentar xarakter daşıdığı bir şəraitdə, davamlı modanın formalaşmasında istehlakçılararası (customer-to-customer) qarşılıqlı təsirlərin rolunu qiymətləndirməyi hədəfləyir. İşdə davamlı modanın müxtəlif istehlakçı qrupları arasında qeyri-bərabər yayılması və rəsmi davamlılıq yönümlü marketinq fəaliyyətlərinin məhdud effektivliyi probleminin izahına artan elmi ehtiyac əsaslandırılır. Tədqiqat metodoloji baxımdan keyfiyyət yönümlü, çoxmetodlu (multi-case) yanaşmaya əsaslanır və dərinləşdirilmiş müsahibələr, etnoqrafik müşahidələr, eləcə də rəqəmsal məzmunun sistemli təhlilini əhatə edir. Araşdırmada həmyaşıd təsirinin əsas mexanizmləri kimi narrativ etibarlılıq, münasibətə əsaslanan etibar və təcrübə yönümlü sınaqların rolu konseptual və empirik müstəvidə təhlil olunur (experiential trial). Göstərilir ki, bu mexanizmlər vasitəsilə istehlakçılar davamlılıqla bağlı mübahisəli narrativləri şərh edə, etik istehlak davranışı ilə əlaqələndirilən qavranılan riskləri azalda və yeni davranış modellərini sosial norma səviyyəsinə yüksəldə bilirlər. Nəticələr sübut edir ki, Polşada davamlı modanın mənimsənilməsində marka-mərkəzli kommunikasiya həlledici amil deyil; əksinə, davamlılığı gündəlik, praktik və emosional əsaslı təcrübələrə transformasiya edən qeyri-formal sosial şəbəkələr daha təsirli rol oynayır. Tədqiqatın yekun qənaətinə görə, davamlı moda fərdi seçim aktından daha çox, sosial cəhətdən daxil edilmiş və qarşılıqlı təsirlərlə formalaşan bir proses kimi dərk edilməlidir. Bu yanaşma istehlakçı seçiminə əsaslanan davamlılıq keçidlərinin təşviqi üçün brendlər, siyasət formalaşdırıcıları və akademik icma üçün strateji istiqamətlər təqdim edir.*

Açar sözlər : *davamlı modanın yayılması; istehlakçıdan-istehlakçıya (consumer-to-consumer) münasibətlər; həmyaşıd təzyiqi (peer pressure); narrativ etibarlılıq; təcrübəyə əsaslanan sınaq (experiential trial); münasibətə əsaslanan etibar; Polşa; istehlakçı şəbəkələri.*

УДК 658.89:330.341.1:502.131.1

РОЛЬ МЕЖПОТРЕБИТЕЛЬСКИХ (C2C) ВЗАИМОДЕЙСТВИЙ В РАСПРОСТРАНЕНИИ ИННОВАЦИЙ УСТОЙЧИВОЙ МОДЫ

Анар Руслан оглы Агаев

Резюме.*Данная работа направлена на оценку роли межпотребительских (customer-to-customer) взаимодействий в формировании устойчивой моды в Польше, где потребление быстрой моды растёт тревожно высокими темпами, а институциональные инициативы в области устойчивого развития носят фрагментарный характер. В исследовании рассматривается возрастающая необходимость понимания неравномерного распространения устойчивой моды среди различных групп потребителей, а также ограниченной эффективности официального маркетинга устойчивого развития. Статья основана на качественном многофокусном (multi-case) исследовании, включающем интервью, этнографические наблюдения и анализ цифрового контента. В рамках исследования анализируется роль нарративной достоверности как ключевого механизма влияния «равный-равному», роль реляционного доверия, а также значение практико-ориентированного апробирования (experiential trial). Показано, что посредством этих механизмов потребители*

способны интерпретировать сомнительные нарративы об устойчивости, снижать воспринимаемые риски, связанные с этичным потребительским поведением, и трансформировать новые модели поведения в социальные нормы. Результаты демонстрируют, что коммуникация, инициируемая брендами, не является ключевым фактором распространения устойчивой моды в Польше; более значимую роль играют неформальные социальные сети, переводящие идеи устойчивости в понятные, практические и эмоционально значимые повседневные практики. В заключении утверждается, что устойчивую моду целесообразнее рассматривать не как результат индивидуального выбора, а как социально укоренённый процесс. Такой подход формирует стратегические ориентиры для брендов, политических акторов и академического сообщества в продвижении переходов к устойчивости, основанных на потребительском выборе.

Ключевые слова : *диффузия устойчивой моды; межпотребительские (consumer-to-consumer) взаимодействия; давление со стороны референтной группы (peer pressure); нарративная достоверность; практико-ориентированная апробация (experiential trial); реляционное доверие; Польша; потребительские сети.*

Redaksiyaya daxilolma: 26.01.2026
Çapa qəbul olunma: 19.03.2026

№ 1/2026 səh.155-158

UOT 656.073
DOI 10.30546/JIECM.2026.001.2098

BÖYÜK ŞƏHƏRLƏRDƏ İNTELLEKTUAL NƏQLİYYAT SİSTEMLƏRİNİN (İNS) TƏTBİQİ İMKANLARININ TƏDQİQİ

Fərhad Adil oğlu Vəliyev, Nicat Elxan oğlu Qəzənfərli
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
farhadvaliyev.tmm@gmail.com, nicat01001@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə böyük şəhərlərdə intellektual nəqliyyat sistemlərinin (İNS) tətbiqi imkanları araşdırılmış, onların ictimai nəqliyyatın effektiv idarə olunmasında rolunun vacibliyi qeyd olunaraq tətbiqinin üstün və mənfi cəhətləri göstərilmişdir. İNS-nin tərkibi olan elementlərin, qurğuların və avadanlıqların növləri və iş prinsipləri haqqında məlumat verilmişdir.*

Açar sözlər*: İntellektual sistem, idarəolunma, nəqliyyat axını, trafik, adaptiv işıqfor, telematika, verici, sensor, validator.*

Dünyada iqtisadiyyatın yüksək templə genişlənməsi urbanizasiya prosesi ilə bərabər inkişaf edir. BMT-nin məlumatına görə 2050 ilə qədər dünya əhalisinin 70%-i şəhərlərdə yaşayacaq. Bu isə gələcəkdə ictimai nəqliyyat sisteminə əlavə bir yük olacaq. Verilən proqnoza görə şəhərlərdə nəqliyyatdan istifadə edən sərnişinlərin sayı üç dəfə artacaqdır. Bu problemi həll etmək üçün İNS-nin istifadəsinə tələb artır.

Hal-hazırda dünyada yol hərəkətinin artması müşahidə olunur. Avtomobil parkının böyüməsi və yol şəbəkəsinin buraxma qabiliyyətinin məhdudlaşması nəticəsində yollarda konflikt vəziyyətlərin sayı çoxalır və nəticədə nəqliyyatın mobilliyi azalır.

Dünyada böyük şəhərlərin təcrübəsi göstərir ki, yolların yüklənməsi problemi tək magistral yolların tikilməsi ilə həll olunmur, çünki çox böyük sayda avtomobillər yeni yola axın edirlər və tıxac yaradırlar. Buna görə də nəqliyyat axınının effektiv nizamlanması üçün intellektual nəqliyyat sisteminin tətbiqi vacibdir.

Şəhər ictimai nəqliyyatının idarə olunmasının intellektual sistemləri (İNS) — yol strukturuna daxil olmuş və nəqliyyat şəbəkəsinin effektiv istismarına kömək edən müasir informasiya, telematika və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə nəqliyyatın işinin optimallaşdırılması, onun effektivliyinin, təhlükəsizliyinin və sərnişinlərin komfortluğunun artırılması üçün tərtib olunmuş kompleks bir sistemdir. İNS-nin əsasını toplanılmasını, araşdırılmasını, inteqrə edilməsini və yayılmasını tələb edən məlumat təşkil edir. Bu kompleks yolda vaxtın azaldılması, marşrutun optimallaşdırılması və küçələrin buraxma qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün yerləşməni müəyyən edən, sərnişinləri məlumatlandıran, işıqforları idarə edən və axınlarını analiz edən texnologiyaları toplayır.

İntellektual nəqliyyat sistemləri kompleks yol hərəkəti iştirakçıları arasında dispetçerlik funksiyalarını yerinə yetirmək qabiliyyətinə malikdir.

İntellektual nəqliyyat sisteminin qurulmasında əsas məqsəd trafikin vəziyyəti haqqında məlumatın toplanılmasıdır. Bu məlumatlar istifadəçilərdən alına bilər. Hər bir insanda smartfon GPS və digər datçiklər var və onlar nəqliyyat sistemi haqqında məlumat ötürə bilirlər. Nəqliyyat sisteminin qurulması üçün aşağıdakılar tələb olunur:

- məlumatın toplanılması;
- trafikin təhlili;
- məlumatların mübadiləsi;
- yol hərəkətinin və nəqliyyat vasitələrinin idarə olunmasının vəziyyəti.

Əsas komponentlər və texnologiyalar aşağıdakılardan ibarətdir:

№ 1/2026 səh.155-158

Yerləşmənin avtomatik təyin olunması (YATO / АОМТС); Bu GPS (ГЛОНАСС) sistemindən istifadə edərək Real vaxt rejimində nəqliyyatın hərəkətinin izləməsinə imkan verir;

Sərnişinlərin məlumatlandırılması (SMİ) / SMS; Bu sistem mobil əlavələrdən istifadə etməklə hərəkət, cədvəl və ləngimələr haqqında, dayanacaqlar və salonlarda isə məlumat tablosundan istifadə etməklə aktual məlumat əldə etməyə imkan verir.

– İşıqforların idarə edilməsi.

Adaptiv işıqforlar yollarda real vəziyyəti nəzərə alaraq, hərəkətin koordinasiya olmasını təmin edir.

– Sərnişinlərin avtomatik sayılması.

Bu sistem sərnişinləri saymaqla bərabər marşrutların yüklənməsinin optimallaşdırılmasına və planlaşdırılmasına kömək edir.

– Nəqliyyat axınlarının analizi və idarə edilməsi.

Bu sistemdə vericilərdən (datçiklər), kamera və digər qurğulardan istifadə etməklə trafikin sıxlığı barədə monitorinq aparılır və marşrutun dəyişdirilməsi, hərəkətin təşkili barədə qərar qəbul edilir.

– Telematika texnologiyası.

Telematika texnologiyası telekommunikasiya və informatikanın birləşməsidir. Bu sistem avtomobillərin, yük maşınlarının və digər nəqliyyat vasitələrinin yerini, sürətini, yanacaq sərfiyyatını, sürücü davranışını vericilər vasitəsi ilə izləyib, məlumatları real vaxtda analiz edərək daha səmərəli idarəetməyə imkan yaradan bir texnologiyadır. Bu logistika, sığorta və nəqliyyatın təhlükəsizliyini artırmaq üçün vacibdir.

Bu sistemlərin üstünlükləri:

– Yol vaxtının qısaldılması. Marşrutların optimallaşdırılması və işıqforların işinin nizamlanması sərnişinlərin yol vaxtını qısaldır.

– Nəqliyyat işinin optimallaşdırılması. Nəqliyyat axınlarının idarə olunması ictimai nəqliyyatın işinin effektivliyini təmin [edir].

– Marşrutların daha sərfəli seçilməsi. Sərnişinlər cari yol vəziyyətini nəzərə alaraq optimal marşrut seçə bilərlər.

İNS-nin tətbiqi regionun, şəhərin nəqliyyat infrastrukturunun effektiv və avtomatlaşdırılmış idarəolunmasını, əhalinin tələb olunan mobil hərəkətliliyini, yol şəbəkəsindən istifadə göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasını, nəqliyyat prosesinin effektivliyini, təhlükəsizliyini, sürücülərin və sərnişinlərin komfortluluğunu təmin edir.

İNS-in müxtəlif funksiyaları yerinə yetirən, yəni nəqliyyat axınının monitorinqini, idarəolunma mərkəzində məlumatların analizini, ağıllı işıqforların işinin koordinasiyasını, istifadəçilərin təhlükəsizliyini və məlumatlandırılmasını təmin edən kompleks avadanlıqlardan ibarətdir [1].

İNS-nin əsas elementləri nəqliyyat axını detektorlarından, məlumat tablolarından, yol videokameralarından, gediş haqqının ödənilməsi üçün elektron vasitələrdən (validator), ağıllı işıqforlardan, idarəolunma mərkəzinin avtomatlaşdırılmış idarəolunma vasitələrindən və yol qaydalarının pozulmasını avtomatik qeydə alan vasitələrdən ibarətdir.

Videokameralar yol axınını nəzarətdə saxlamağa, avtomobillərin nömrələrini müəyyən etməyə, yol qaydalarının pozulmasını qeyd etməyə və hərəkət edən obyektləri izləməyə imkan verir. Bu element nəqliyyat axınlarının idarəolunmasına kömək etməklə bərabər ətraf mühitin çirklənməsi göstəricilərini aşağı salır, tıxacların əmələ gəlməsi ehtimalını və zərərli tullantıları azaldır [2].

Ağıllı işıqforlar sistemin digər elementlərindən gələn məlumatlar əsasında hərəkətin nizamlanmasını, yəni yolun buraxma qabiliyyətini və tıxacların yaranmasının qarşısının alınmasını təmin edirlər.

Nəqliyyat axını detektorları hərəkətin nizamlanması məqsədi ilə nəqliyyat vasitələrinin hərəkətini qeyd edir, onların sayını və axınının intensivliyini müəyyən edir.

Avtomobilin qabaq hissəsində yerləşdirilən transponderlər avtomobilin ödənişli yollarda dayanmadan hərəkətini təmin edir, yol hərəkət vaxtını və müvafiq olaraq zərərli tullantıların həcmini

azaldır. Məlumat tabloları yollarda cari vəziyyət haqqında məlumat verirlər və nəqliyyat axınlarının istiqamətinin dəyişdirilməsinə və tıxacların azalmasına köməklik göstərirlər.

İNS-nin avtomatik qeydetmə vasitələri yol-nəqliyyat hadisələrini qeydə alır, sürücüləri yol-hərəkət qaydalarına əməl etmələrinə sövq edirlər, yol-nəqliyyat hadisələrinin qarşısının alınmasına və ekoloji təhlükəsizliyinin yaxşılaşmasına kömək edirlər.

İNS-nə vericilər (datçik), kommunikasiya şəbəkələri və hesablayıcı sistemlər daxildir ki, hansılar nəqliyyat rahatlığının, effektivliyinin və təhlükəsizliyinin yaxşılaşdırılması üçün məlumatı toplayır, ötürür və analiz edir. Əsas komponentlərə daxildirlər vericilər (məs, RFID, GPS/ГЛОНАСС, kameralar) — məlumatı toplamaq üçün, rabitə vasitələri (Wi-Fi, 4G/LTE, Bluetooth) — məlumatı ötürmək üçün və hesablayıcı qurğular — məlumatı analiz etmək və sistemi idarə etmək üçün.

Onların əsas iş prinsipi vericilərdən məlumatı toplamaq, mərkəzi sistemlərdə analiz etmək və idarəedici təsirləri (məs, işıqforların siqnalları) və məlumatları istifadəçilərə ötürməkdən ibarətdir.

İNS-nin elementləri, qurğuları və avadanlıqları

Vericilər və sensorlar:

– GPS/ГЛОНАСС. Bunlar nəqliyyat vasitələrinin dəqiq yerləşməsini müəyyən edirlər.
– RFID. Gediş haqqının ödənməsi və nəzarət məntəqəsində məlumat yığımı və avtomatik identifikasiyası üçün istifadə olunurlar.
– Videokameralar. Sürətə nəzarət, nömrələri təyin etmək və videomüşahidə etmək üçün istifadə olunurlar.
– Yol hərəkəti vericiləri. Trafikin intensivliyi və maneələrin mövcudluğu və digər parametrlər haqqında məlumat verirlər.

Rabitə vasitələri

– Sot şəbəkələri (3G, 4G, LTE). Bunlar avtomobillər, infrastruktur və idarəetmə mərkəzi arasında rabitə yaradırlar.
– Naqilsiz texnologiyalar (Wi-Fi, Bluetooth). Qısa və orta məsafələrə məlumat ötürmək üçün istifadə olunurlar.

Hesablayıcı avadanlıqlar

– Mərkəzi serverlər. Vericilərdən və digər qurğulardan alınan böyük həcmdə məlumatları toplayıb analiz edirlər.
– Kompyuterlər. Sürücüyə yardım sisteminin və naviqasiyasının funksiyalarının idarə olunması və məlumatları analiz etmək üçün avtomobillərdə quraşdırılırlar.

İnteqrasiya edilmiş idarəetmə sistemləri.

– Bu proqram təminatıdır — trafiki idarə olunmasını optimallaşdırır və məlumatları araşdırır, məsələn işıqforların işini dəyişməklə.

Elektron qurğular.

– Avtobuslarda gediş haqqını qəbul edən elektron qurğu validator adlanır. Özündə kontaktlı və kontaktsız ödəmələri bank kartlarından, smartfonlardan, ya da xüsusi nəqliyyat kartlarından qəbul edir və avtomatik olaraq vəsait kartdan silinir.

İş prinsipləri

– Vericilər, sensorlar və kameralar trafik, nəqliyyat vasitələrinin yerləşməsi, yol şəraitləri haqqında məlumatlar toplayırlar.
– Məlumatlar naqilsiz və sot şəbəkələri vasitəsi ilə mərkəzi idarəetmə sisteminə ötürülür.
– Serverlər qəbul etdikləri məlumatları öyrənirlər, qanunauyğunluğunu aşkarlayırlar və yollarda vəziyyətin inkişafını proqnozlaşdırırlar.
– Məlumatların təhlil olunması əsasında sistem idarəolunma haqqında qərar verir, məsələn, tıxacların azalması üçün işıqforların işinin optimallaşdırılması.

– Sərnişin ödəniş etmək üçün öz kartını və ya telefonunu validatorun üzərinə qoyur və avtomatik olaraq vəsaitin silinməsi baş tutur.

Nəticə

İntellektual nəqliyyat sistemlərinin böyük şəhərlərdə tətbiqi yol-nəqliyyat hadisələrini xeyli dərəcədə azaldır, nəqliyyatın effektiv idarə olunması hesabına ekoloji vəziyyəti yaxşılaşdırır, əhalinin və sürücülərin komfortluğunu təmin edir. İNS-nin tətbiqi nəticəsində yollarda tıxaclar azalır, hərəkətin idarə olunması yaxşılaşır, axınların istiqamətlərinin yerdəyişməsinə kömək edir. İNS-nin tətbiqi menecerlər üçün resursların optimallaşdırılması, daşımaların planlaşdırılması və müddətinin azaldılmasına da fayda verə bilər.

İNS-nin tətbiqində əsas çətinliklərindən biri mövcud nəqliyyat sistemlərinin modernləşdirilməsinin yüksək dəyəridir.

İNS-nin elementlərinin, qurğularının və avadanlıqlarının gətirilməsinin çətin və baha olmasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Ə. Cavadov, M.İ. Bayramov. Sərnişin avtomobil daşımalarının texnologiyası, təşkili və idarə edilməsi. Dərs vəsaiti., Bakı, 2009 - 183 s.
2. İ. Nəbiyev, Ə. Məmmədova. Telemexanika. Dərs vəsaiti. Bakı, 1994 - 167 s.

УДК 656.073.

ИССЛЕДОВАНИЕ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ВНЕДРЕНИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ ТРАНСПОРТНЫХ СИСТЕМ (ИТС) В БОЛЬШИХ ГОРОДАХ

Фархад Адиль оглу Велиев, Ниджат Эльхан оглы Газанфарли
Азербайджанский Технологический Университет
farhadvaliyev.tmm@gmail.com, nicat01001@gmail.com

Резюме: *В статье исследованы возможности внедрения ИТС в больших городах, отмечена важность применения их в эффективном управлении общественным транспортом, показаны основные преимущества и недостатки их, а также даны сведения об элементах, устройствах и оборудованиях ИТС, рассмотрены виды и принципы их работы.*

Ключевые слова: *интеллектуальная система, управление, транспортный поток, трафик, адаптивный светофор, телематика, датчик, sensor, валидатор*

UDC 656.073.

EXPLORING THE POSSIBILITIES OF IMPLEMENTING INTELLIGENT TRANSPORT SYSTEMS (ITS) IN LARGE CITIES

Farhad Adil oglu Veliyev, Nijat Elkhan Oglu Gazanfarli
Azerbaijan Technological University
farhadvaliyev.tmm@gmail.com, nicat01001@gmail.com

Summary. *The article examines the possibilities of implementing ITS in large cities, highlights the importance of using them in effective public transport management, shows their main advantages and disadvantages, and provides information about ITS elements, devices, and equipment, and discusses the types and principles of their operation.*

Keywords: *intelligent system, control, traffic flow, traffic, adaptive traffic light, telematics, sensor, sensor, validator*

Redaksiyaya daxilolma: 15.01.2026
Çapa qəbul olunma: 19.03.2026